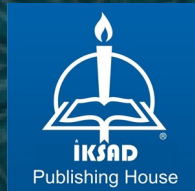

Œiî Tefsir Geleneğinde Takiyye: Tabâtabâî Örneği

Besri BİLGETAY

Editör
Dr. Muhammed İkbâl İLHAN

Şiî Tefsir Geleneğinde Takıyye: Tabâtabâî Örneği

Besri BİLGETAY

Editör

Dr. Muhammed İkbâl İLHAN
(HMKÜ İlahiyat Fakültesi)

DOI: <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.20348718>

Copyright © 2026 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the
publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of
Economic Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2026©

ISBN: 978-625-378-645-8
Cover Design: İbrahim KAYA
May / 2026
Ankara / Türkiye
Size: 16x24cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
KISALTMALAR.....	6
GİRİŞ.....	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI	1
2. AMAÇ VE METOT	2
3. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI	5
<i>A. Arapça Kaynaklar</i>	5
<i>B. Türkçe Kaynaklar</i>	6
1. Kitaplar.....	6
2. Tezler.....	8
3. Makaleler.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM.....	11
TAKIYYE KAVRAMI VE ANLAMSAL ÇERÇEVESİ.....	11
<i>1.1. Takıyye Kavramının Sözlük Anlamı</i>	11
<i>1.2. Takıyye Kavramının Terim Anlamı</i>	11
<i>1.3. Takıyye Kavramının Anlamsal Çerçevesi</i>	14
1.3.1. Takvâ.....	14
1.3.2. Kitmân.....	15
1.3.3. Müdârâ	16
<i>1.4. İslâm'dan Önceki Dinlerde Takıyye Anlayışı</i>	17
<i>1.5. İslâm'ın İlk Yıllarında Takıyye Örnekleri</i>	18
<i>1.6. Şîa'da Takıyyenin Ortaya Çıkış Sebepleri</i>	19
<i>1.7. Takıyyenin Çeşitleri</i>	22
1.7.1. Şer'î Hükümler Açısından Takıyye Çeşitleri	22
1.7.2. Kullanım Maksadına Göre Takıyye Çeşitleri.....	23
<i>1.8. Takıyyenin Geçerliliği ve Süresi</i>	27
<i>1.9. Takıyye Meselesinin Boyutları</i>	29
1.9.1. Meselenin İtikadî ve Amelî Boyutu	29
1.9.2. Konunun Ahlâkî Boyutu	30
1.9.3. Sosyolojik, Psikolojik ve Siyasî Boyutu	32
<i>1.10. Takıyye Konusuna Mezheplerin Yaklaşımları</i>	33
1.10.1. Şîa.....	34
1.10.1.1. Şîa'da Takıyye Anlayışı.....	35

1.10.1.2. Şîi Takıyye İnancının Tarihsel Arka Planı	38
1.10.1.3. Şîileri Takıyye Yapmaya Sevk Eden Nedenler	38
1.10.1.4. Şîi Takıyye Algısının Esnek Bir Boyut Kazanması	39
1.10.2. Ehl-i Sünnet ve Takıyye Algısı	43
İKİNCİ BÖLÜM	46
MUHAMMED HÜSEYİN et-TABÂTABÂÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ	
VE el-MÎZÂN İSİMLİ TEFSİRİ	46
2.1. Adı ve Nesebi.....	46
2.2. Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	47
2.2.1. Hocaları	50
2.2.2. Talebeleri.....	51
2.2.3. Vefatı.....	52
2.2.4. Eserleri	53
2.3. el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân	57
2.3.1. el-Mîzân Tefsîri'nin Kaynakları.....	58
2.3.1.1. Ehl-i Sünnet'ten Kaynakları.....	58
2.3.1.2. Şîa'dan Kaynakları.....	60
2.3.1.3. Tarih, Siyer, Ricâl, Lugat ve Tercüme Kitaplarından	
Kaynakları.....	62
2.3.2. el-Mîzân Tefsirinde Kullandığı Metot	64
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	68
TABÂTABÂÎ'NİN el-MÎZÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN ADLI	
TEFSİRİNDE TAKIYYE	68
3.1. Ahbârîliğin Ortaya Çıkışı ve Takıyye Anlayışı.....	68
3.2. Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkışı ve Takıyye Anlayışı.....	70
3.3. Tabâtabâi'nin Takıyye Konusundaki Tutumu	72
3.4. Takıyyeye Yorumlanan Âyetlerin Analizi.....	74
3.4.1. Bakara Sûresi 2/213. Âyet.....	74
3.4.2. Âl-i İmrân Sûresi 3/28. Âyet	76
3.4.3. Âl-i İmrân Sûresi 3/200. Âyet	80
3.4.4. Nisâ Sûresi 4/59. Âyet.....	84
3.4.5. Mâide Sûresi 5/105. Âyet.....	86
3.4.6. En'âm Sûresi 6/74. Âyet	88
3.4.7. A'râf Sûresi 7/172. Âyet	89
3.4.8. Nahl Sûresi 16/106-110. Âyetleri.....	91

3.4.9. Kehf Sûresi 18/14-15. Âyetleri	96
3.4.10. Kehf Sûresi 18/19-20. Âyetleri	102
3.4.11. Kehf Sûresi 18/95-98. Âyetleri	104
3.4.12. Mü`min Sûresi 40/28-30. Âyetleri	106
3.5. Takıyye Anlayışını Sınırlandıran Âyetler	109
SONUÇ	114
KAYNAKÇA.....	119

ÖNSÖZ

İnsanlığı ve bütün âlemleri büyük bir hikmet ve gaye ile yaratan, bizleri varlığından haberdar eden, marifetinin nûru ile mümin kullarının kalp gözlerini açan Allah'a (c.c) sonsuz hamd ü senâlar olsun. Kâinata rahmet olarak gönderilen, hatemü'l-enbiyâ olan, Kevser havzının sahibi Hz. Muhammed Mustafa'ya (s.a.v), onun âline, ashâbına, Ehl-i beyt'ine ve yolunu takip eden bütün müminlere salât ve selâm olsun.

İslâm tarihinde üzerinde en çok ihtilâfın bulunduğu konulardan birisi hiç şüphesiz takıyye kavramıdır. Bu kavram, geçmişten günümüze asıl anlam alanından kopartılıp farklı anlamlar çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır. İslâm mezhepleri bu kavrama farklı mânalar yüklemişlerdir. Ehl-i sünnet'in genel telakkisi takıyye yapmanın bir ruhsat olduğu yönünde olurken, Şîa, takıyyeyi dinî bir yükümlülük saymakta, iman esasları arasında zikretmektedir.

Bu çalışmayı yaparken gaye edilen ana düşünce, genelde Şîî tefsir geleneğinde özelde ise Tabâtabâî'nin (öl. 1402/1981) *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'ân* isimli eserinde takıyye kavramının ne ölçüde ele alındığı, Ehl-i sünnet ve Şîa'nın takıyye algılarını ve bu kavramın tarihî arka planını ortaya koymaktır.

Şîî Tefsir Geleneğinde Takıyye: Tabâtabâî Örneği isimli çalışmamın ilham kaynağı olan ve çalışma boyunca kıymetli zamanını ayırarak yol gösteren, rehberliğini ve tecrübesini esirgemeyen saygı değer hocam Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı'ndan Dr. Öğretim Üyesi Burhan ATSIZ Bey'e, çalışmamın bazı bölümlerini okuma zahmetinde bulunup değerlendirmelerini paylaşan kıymetli arkadaşım Mehmet AKKOYUNCU'ya, çalışmamın yayınlanması için editörlük yapan Dr. Muhammed İkbâl İLHAN hocama, bu yoğun çalışmaya ayırdığım mesailerde benden hiçbir şekilde müşteki olmayan, aksine beni çalışmaya teşvik eden ve ilim tahsil etme hususunda her zaman beni destekleyen fedakâr aileme teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Besri BİLGETAY

Kıbrıs-2026

KISALTMALAR

a.s : Aleyhisselam

b. : Bin/İbn

bk : Bakınız

b.y. : Yayın Yeri Yok

c.c : Celle Celalühü

çev : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

ed. : Editör

H : Hicrî

H.z. : Hazreti

M : Milâdî

nşr. : Neşreden

öl. : Ölüm

s.a.v : Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

ts. : Tarihsiz

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Thk. : Tahkik Eden

vd. : Ve Devamı, Ve Diğerleri

y.y. : Yayıncı Yok

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Çalışmamızın temel konusu, takıyye kavramının tarihî arka planını ortaya koyarak Şîa ve Ehl-i sünnet başta olmak üzere İslâm düşünce geleneğini yansıtan bu iki temel bakış açısının temel bazda nasıl gerçekleştirildiğini kıyaslamalar yaparak ele almaktır.¹

Takıyye kavramı “*zulüm ve işkence altında bulunan bireyin kimliğini saklayarak ötekilerle beraber olma*” mânasına şâmil olan genel bir anlama gelse de kavramın olumlu veya olumsuz olduğu hakkında net bir şey söylemek mümkün değildir. Çünkü her ictimâî ve siyasî hareket içinde kendisine yer bulduğu bölgenin tarihî tecrübelerinden, ictimâî hakikatlerinden ve inançlarından etkilenerek her zaman ve zeminde değişiklik göstermiş ve değişik yansımaları olmuştur. Mezheplerin bu kavramı farklı bir şekilde algılamalarındaki ana sebep de budur.

Gerek bazı Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin konuya işaret etmesi ve gerekse ilk dönem Müslümanlar tarafından tatbik edilmesi, mezhepleri takıyye meselesinde daha cüretkâr davranmaya sevk etmiştir. Ehl-i sünnet müfessirlerinin çoğu, ilgili âyetleri yorumlarken konuyu hukuksal olarak ele almışlar ve takıyyeyi, “ruhsat” şeklinde görerek Müslümanın, ancak baskı ve dayatma altında başvurabileceğini ifade ederken, Şîa ise takıyyeyi, mezhebin doktrinel bir parçası olarak nitelendirerek, her durum ve zeminde başvurulabilecek, neredeyse mezhep kültürlerinin bir parçası haline getirmişlerdir. Bununla birlikte takıyye inancı, fıkıh ilminin yanında birtakım İslâmî ilimleri de dolaylı olarak etkilemiştir. Bu çalışmada, söz konusu kavramın Kur’ân-ı Kerîm’deki varlığını ortaya koyan âyetler incelenip değerlendirilecektir.

Mezhepler tarihi incelendiğinde, mezheplerin doktrinlerinde kendisine yer bulan dinî kavramların, anlamı Kur’ân tarafından belirlenen kavramlarla özdeşleştirildiği ve buna bağlı olarak mezhep yahut fırkaların özel anlam yüklediği bu dinî kavramlarla Kur’ânî kavramların birbirinin yerine ikame edildiği müşahade edilmektedir. Böylece mezhepler tarafından Kur’ânî kavramlar, anlam yelpazesi iyice genişletilerek ve bağlamından kopartılarak

¹ Bu çalışma, Besri Bilgetay’ın “Şii Tefsir Geleneğinde Takıyye Kavramı (Tabâtabâi’nin el-Mizân fî Tefsiri’l-Kur’ân Özelinde)” başlıklı, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2020 yılında tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

kendi düşüncelerini ortaya koyacak şekilde siyasî kavramlar haline dönüştürülmüştür. Bu hususta “Bedâ”, “Teberrî” ve “Takvâ” gibi birçok kavram örnek olarak verilebilir. Şîîler Kur’ân’da geçen bu ifadeleri biçimsel olarak almışlar ve ıstılah oluşturmuşlardır. Daha sonra da mezheplerinin doktrinlerinde bunlara yer vermişlerdir.

Konumuzun adeta can damarını teşkil eden “Tabâtabâî’nin el-Mîzân fî Tefsîri’l-Kur’ân Adlı Tefsirinde Takıyye” başlığı altında, genel olarak Şîî tefsir geleneğinde, özel olarak ise adı geçen tefsirde takıyye mefhumuna işaret eden âyetler ele alınacak, bu çerçevede Ahbârî ve Usûlî Şîî ekollerin takıyye düşüncesini yorumlama biçimlerine yer verilecektir.

Bu çerçevede çalışmada, Allâme Seyyid Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî’nin *el-Mîzân fî tefsîri’l-Kur’ân* adlı tefsiri özelinde, takıyye mefhumunun değerlendirildiği Bakara 2/213, Âl-i İmrân 3/28, 200, Nisâ 4/59; Mâide 5/105, En’âm 6/75, A’râf 7/172, Nahl 16/106-110, Kehf 18/14, 19, 20, 95-98 ve Mü’min 40/28-30. âyetlerle sınırlandırılmıştır. Çalışmamızın temel odak noktasını ise Tabâtabâî’nin takıyye konusundaki görüşlerinin tespiti oluşturmaktadır. Bununla birlikte, takıyyenin mahiyetini ortaya koyabilmek amacıyla araştırmamızda, bu kavramın ortaya çıkış sebepleri, çeşitleri, geçerlilik süresi ve kapsamı üzerinde kısaca durulacaktır. Takıyye kavramını konu edinen diğer çalışma ve eserlere ise dipnotlarda işaret edilecektir.

2. AMAÇ VE METOT

Ülkemizde “Şîa’nın Kur’ân anlayışı”, “Şîa’da tefsir ilimleri” gibi konular üzerinde yapılan araştırmalar az olduğu için, Sünnî dünyada bu mezhebin birçok hususiyetinin yeterince tanınmamasına neden olmuştur. Bu hususiyetlerden biri de Şîa’nın kurmaya gayret ettiği nas-takıyye ilişkisidir. *Şîî Tefsir Geleneğinde Takıyye: Tabâtabâî Örneği* başlıklı bu çalışmanın temel amacı, takıyye kavramının insan hayatındaki pratik önemi ve Kur’ânî boyutu çerçevesinde, onun sınırlarını, ortaya çıkış sebeplerini ve kapsamını tespit etmektir. Çünkü takıyye inancını başta Kur’ân ve filolojik kaynaklar olmak üzere fıkıh, kelâm, ihtilâfü’l-hadîs gibi İslâmî ilimlerde görmek mümkündür. Ülkemizde takıyye kavramı akademik nitelikli olsun ya da müstakil birçok çalışmaya konu edilmiş olmakla birlikte, Şîî tefsir geleneğinde takıyye kavramını merkeze alan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî'nin *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin araştırmada örneklem olarak tercih edilmesinin temel nedeni, bu eserin Şîî tefsir tarihinde çağdaş dönem veya ikinci dirâyet dönemi olarak nitelendirilen bir evrede kaleme alınmış olması, çeşitli ilim dallarından beslenmesi, Kur'ân âyetlerini ayrıntılı biçimde tefsir etmesi ve dirâyet yönünün yanı sıra rivayet unsurlarına da önem vermesidir.²

Çalışmada öncelikle Şîa ve Ehl-i sünnet bağlamında takıyye kavramının mahiyeti ve kapsamı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, konuya dair müstakil olarak kaleme alınmış eserler kronolojik olarak incelenmiştir. Ardından, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*'da araştırma konusuyla ilgili bölümler tercüme edilerek değerlendirilmiş, ayrıca konunun vuzuha kavuşması amacıyla diğer tefsir kaynaklarından da yararlanılmıştır.

Çalışma bir kavram ekseninde teşekkül ettiğinden, araştırmada takip edilecek yöntem konulu tefsir metodu olacaktır. Ancak çalışmanın sınırlarını aşmamak adına, konulu tefsir metoduna dair nazarî tartışmalara ayrıntılı biçimde girilmeyecektir.

Çalışmanın birinci bölümünde, takıyye kavramının sözlük ve terim anlamı ele alınarak takıyyenin “takvâ”, “kitmân” ve “müdârâ” gibi kavramlar ile olan irtibatı incelenecektir. Bu araştırma yürütülürken daha çok güvenilen filolojik kaynaklar esas alınacaktır. Aynı zamanda erken dönemden itibaren uygulanan takıyyenin ortaya çıkış sebeplerine, çeşitlerine, geçerlilik süresine ve meselenin ahlâkî, sosyolojik ve psikolojik sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Son olarak, genel olarak mezheplerin, özel olarak ise Şîa ve Ehl-i sünnet'in konuya yaklaşımları değerlendirilecek, bunun yanı sıra Şîa'yı takıyye anlayışına sevk eden gerekçeler üzerinde durulacaktır. Zira bu kavrama dair bilgiler, konunun daha iyi kavranmasına yardımcı olacağı gibi, üçüncü bölümde zikredilen âyetlerin daha sağlıklı anlaşılmasına da zemin hazırlayacaktır.

İkinci bölümde Tabâtabâî'nin hayatına ilişkin bilgileri, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında genel mâlûmat vermekle beraber, özellikle

² Aslan Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 34-37.

çalışmamızın konusu olan *el-Mizân*'da takip ettiği metodu incelenecektir. Üçüncü bölümde ise Şîî tefsir geleneğinde bu kavrama işaret eden âyetler tespit edilip özelde Tabâtabâî'nin bu âyetlere yapmış olduğu izahlara yer verilecektir.

Çalışmamızda yer verilen âyet meâlleri bakımından esas kaynak olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* adlı çalışmadan yararlanılmış, gerekli görülen yerlerde ise farklı meâllere de müracaat edilmiştir. Yazım bakımından çoğunlukla *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin imlâ esasları benimsenmiştir. Çalışmada adı geçen şahsiyetlerin vefat tarihleri hicrî/miladî biçiminde gösterilmiş olup bu hususta da önemli ölçüde *DİA*'dan istifade edilmiştir. Ayrıca araştırmada mutlak olarak kullanılan Şîa kavramıyla da İmâmiyye Şîası kastedilmiştir.

Çalışma bir tefsir araştırması olması hasebiyle, *el-Mizân*'ın yanı sıra, Şîî tefsir geleneğinde önemli bir yere sahip olan Kummî (öl. 290/903), Ayyâşî (yaklaşık öl. 320/932), Tabersî (öl. 548/1153) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067) gibi önemli Şîî müfessirlerin eserlerine de müracaat edilmiştir. Ayrıca Sünnî tefsir kaynakları arasında konuya ilişkin rivayetleri toplu biçimde ihtiva eden Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* ve İbn Kesîr'in (öl. 774/1372) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm* adlı eserlerinden istifade edilmiş, yorum çeşitliliği ve dirâyet yönü bakımından zaman zaman Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ı ile Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Te'vilâtü Ehli's-sünne (Te'vilâtü'l-Kur'an)* adlı eserlerine başvurulmuştur. Mevzunun fikhî boyutunu izah etmek amacıyla da Kurtubî'nin (öl. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı eserinden yararlanılmıştır.

Sonuç olarak, mezheplerin takıyye meselesine yaklaşımları, herhangi bir hüküm verme amacı güdülmezsizin mütalaa edilerek objektif bir biçimde ele alınacak, bu çerçevede konu, Ehl-i sünnet ve Şîa perspektiflerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylece araştırmada hem tahlilî hem de tasvirî bir yöntem benimsenecek, ayrıca açıklama, karşılaştırma, tarama, örneklem ve tümdengelim gibi yöntem ve ilkelerden de gerektiği ölçüde yararlanılarak konu hakkında tatmin edici bir sonuca ulaşılması hedeflenecektir.

3. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Şîa'nın takıyye anlayışını doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için öncelikle kendi kaynaklarına müracaat edilecektir. Bu nedenle, Şîa'nın konumuzla ilgili eserleri araştırmanın en önemli kaynakları arasında yer alacaktır. Araştırmamız hem takıyye konusunu hem de Tabâtabâî'nin hayatı ile eserlerini kapsadığından, her iki alanda kaleme alınmış çalışma ve kaynaklara başvurulacak, ulaşılabildiği ölçüde bu iki konu hakkında yazılmış müstakil eserler incelenecektir. Ayrıca, söz konusu meselelerle ilgili olarak hem Şîî hem Sünnî dünyada yapılan güncel akademik çalışmalara yer verilecektir.

A. Arapça Kaynaklar

Araştırmanın birinci bölümünü oluşturan takıyye kavramı, Sünnî kaynakların aksine, tabîî olarak Şîî kaynaklarda oldukça geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Şîa'nın tesis etmeye çalıştığı nas-takıyye ilişkisini ortaya koymadan önce, bu kavramın mahiyet ve öneminin kendi kaynakları ışığında anlaşılması gerekmektedir. Bu nedenle takıyye konusunu müstakil olarak ele alan eserlerin tetkik edilmesi önem arz etmektedir. Şîa kaynaklarında söz konusu meselenin tek başına ele alındığı eserlere, Süveyc'in *Risâle fi't-takıyye*'si,³ Şeyh Murtazâ el-Ensârî'nin (öl. 1282/1865) *et-Takıyye*'si⁴ ve Şeyh Ca'fer Sübhânî'nin *et-Takıyye mevdûan ve hükmen fi'l-kitâb ve's-sünne*'si,⁵ Muhammed el-Fevzî'nin *Mefhûmü't-takıyye fi'l-İslâm*⁶ isimli eserleri örnek olarak verilebilir. Bu çalışmalarda takıyyenin, Ehl-i sünnet ve Şîa'ya göre tarifine, takıyye mefhumunun önemine, gerekliliğine, çeşitlerine, câiz olduğuna dair naslardaki delillerine ve kullanım alanlarına yer verilmiştir. Bu sebeple söz konusu eserler, konuyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmekte ve çalışmamız açısından özel bir önem taşımaktadır.

“Şeyh Sadûk” lakabıyla tanınan İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin *el-İ'tikâdât* adlı eserinde, İmâmiyye Şîası'nın akaid meseleleri ilk defa

³ Seyyid Müctebâ Süveyc, *Risâle fi't-takıyye* (b.y.: Mekteb Âyetullah el-Âzamî Şeyh Şemseddin el-Vâizî, 1997).

⁴ Murtazâ b. Muhammed Emin b. Murtazâ Ensârî, *et-Takıyye*, çev. Fâris Hassun (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1992). Takıyyeye dair müstakil eserlerden sadece bu kitabın matbu olduğu bilgisine ulaştık.

⁵ Ca'fer Sübhânî, *Takıyye* (Beyrut: Dâru Cevâdi'l-Eimme, 1432/2010).

⁶ Muhammed el-Fevzî, *Mefhûmü't-takıyye fi'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1985).

sistematik bir biçimde ele alınmıştır.⁷ Takıyye konusunun yanı sıra Şîa'nın diğer itikadî esaslarına dair bilgiler de ihtiva eden bu eser, Şeyh Müfid başta olmak üzere birçok Şîî âlim tarafından şerh edilmiştir. Küleynî'nin (öl. 329/941), Şîa nezdinde muteber kabul edilen hadis külliyatı Kütüb-i Erbaa'nın ilk eseri olan *el-Kâfî fi 'ilmi'd-dîn*'de⁸ ise takıyyeye müstakil bir bölüm tahsis edilmiştir. Diğer taraftan Ebü'l-Hüseyn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs en-Necâşî el-Esedî'nin (öl. 450/1058) *Ricâlü'n-Necâşî*⁹ adlı eserinde verdiği bilgilere göre, *Kitâbü't-Takıyye* adını taşıyan, ancak günümüze ulaşmayan başka eserler de kaleme alınmıştır.

Çalışmada, özellikle Tabâtabâî'nin tefsir, hadis ve Kur'an ilimlerine ilişkin eserlerinden yararlanılmış, ayrıca onun hayatı ve görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele alan talebesi Tihri'nin *eş-Şemsü's-sâti'a*¹⁰ adlı eseri de araştırmanın başlıca kaynakları arasında yer almıştır.

B. Türkçe Kaynaklar

Çalışmada faydalanılan Türkçe kaynaklar üç başlık altında sınıflandırılabilir:

1. Kitaplar

Türkiye'de mezhepler tarihi sahasında telif edilen ilk eser olan, Ethem Ruhi Fırlalı'nın *İmâmiyye Şîası*¹¹ ve tarikatlar üzerine çalışmalarda bulunan Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik*¹² isimli eserlerinde Şîa'nın mezhepleşme süreci ele alınmıştır. Gölpınarlı kitabında takıyyenin tarifini yapmış ve takıyye anlayışının doğruluğunu âyet ve hadislerle ispat etmeye çalışmıştır. Müellif, takıyyenin icap ettiği yerde tatbik edildiğini, Şîa'nın bu mevzuda yanlış anlaşıldığını savunmuştur.

Tercüme çalışmalar arasında, Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek tarafından Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa*'sı ile Sa'd b.

⁷ Mustafa Öz, "İbn Bâbeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 6/345.

⁸ Ebü Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî, *el-Kâfî fi 'ilmi'd-dîn*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî (b.y.: y.y., 5. Baskı, 1363/1943).

⁹ Ebü'l-Hüseyn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs en-Necâşî el-Esedî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şirketü'l-Âlâmi li'l-Matbûât, 2010).

¹⁰ Muhammed el-Hüseyn et-Tihri'nin, *eş-Şemsü's-sâti'a*, çev. Abbas Nureddin ve Abdürrahim Mübarek (İran: y.y., 2008).

¹¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmâmiyye Şîası* (İstanbul: Kent Basımevi, 1984).

¹² Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1979).

Abdillâh el-Kummî'nin *Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak*¹³ adlı iki eseri, Şîî Fırkalar adıyla tercüme edilerek Ankara Okulu Yayınları tarafından neşredilmiştir.

Hasan Onat ile Sabri Hizmetli tarafından 1984 yılında tercüme edilen İhsan İlâhî Zâhir'in *Şîa'nın Kur'ân, İmamet ve Takıyye Anlayışı*¹⁴ adlı çalışması ise üç bölümden oluşmaktadır. Müellif, eserin birinci bölümünde Sünnîler ile Şîîlerin farklılaştıkları hususları ele almış, iki fırkanın sahâbe hakkındaki görüşlerini aktarmış ve Şîa'nın temel akaidine dair bilgiler vermiştir. İkinci bölümde Ehl-i sünnet'in ve Şîa'nın Kur'ân'a bakışına, Kur'ân'ın tahrif edildiği iddiasını benimseyen bazı Şîî çevrelerin görüşlerine ve bu doğrultuda kaleme alınan eserlere yer vermiştir. Eserin son bölümünde ise takıyye inancı ele alınmış ve bu meseleye dair reddiye mahiyetinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Mustafa Öztürk'ün *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*¹⁵ adlı kitabı ise iki ana bölümden oluşmaktadır. Müellif, birinci bölümde Ehl-i beyt, imâmet, ismet, bedâ, rec'at ve takıyye gibi kelâmî ve siyâsî içerikli polemik konusu yapılan konuları ele almaktadır. İkinci bölümde ise Kur'ân ve tahrif, Hz. Ali ve Hz. Fâtîma mushafları, kıraatler,¹⁶ el-ahrufü's-seb'a (yedi harf), müt'a nikâhî ve abdestte ayakları mesh meselesi başlıklarıyla Kur'ân tarihi, kıraat ve fûrû-i fıkıhla ilgili diğer polemik yapılan konuları ele alarak geniş bir şekilde işlemiştir.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerini ilgilendiren Tabâtabâî'nin *el-Mizân* tefsiri ile konumuzla irtibatlı diğer bazı eserleri üzerine Türkçe'de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda, *el-Mizân* tefsirinin ilk on üç cildi tercüme edilmiş,¹⁷ ayrıca müellife ait bazı eserler Türkçe'ye *Söyleşiler*,¹⁸ *Tüm*

¹³ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak Fıraku's-Şîa: Şîî Fırkalar*, çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004).

¹⁴ İhsan İlâhî Zâhir, *Şîa'nın Kur'ân İmamet ve Takıyye Anlayışı*, çev. Hasan Onat-Sabri Hizmetli (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984).

¹⁵ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009).

¹⁶ Kıraat ilmiyle alakalı bilgi için bk. Mustafa Korucuk - Muhammed İkbâl İlhan, "Edatlar Bağlamında Kıraat Farklılıklarının Yorumuna Yansımaları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (15 Ocak 2026), 531-555.

¹⁷ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'ân*, çev. Vahdettin İnce-Salih Uçar (İstanbul: Kevser Yayınları, 1999).

¹⁸ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî ve Henry Corbin, *Söyleşiler*, çev. İsmail Bendiderya (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996).

Boyutlarıyla İslâm'da Şîa,¹⁹ Özün Özü²⁰ ve İslâm'da Kur'an²¹ adlarıyla çevrilerek yayımlanmıştır.

2. Tezler

Yapılan araştırmalar sonucunda, ülkemizde takıyye kavramı üzerine doktora düzeyinde hazırlanmış herhangi bir çalışmaya ulaşılamamış; akademik nitelik taşıyan çalışmaların ise yüksek lisans tezi düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda şu çalışmalar örnek gösterilebilir:

1. Mehmet Dalkılıç, *Şîa, Havaric ve Ehl-i Sünnet'te Takıyye* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992).
2. Şerafettin Sofioğlu, *Takıyye Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2001).
3. Murat Alkan, *İmâmiyye Şîa'sında Takıyye* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
4. Reyhan Erdoğan, *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen "Takıyye" Kavramının Kur'an Âyetleri Işığında Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011).
5. Abdulkerim Çelik, *Râzi'nin Mefâtihi'l-Gayb Adlı Tefsiri ile Tabersî'nin Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsirinde Takıyye Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi 2015).
6. Zeliha Ülkühan Aybay, *İmâmiyye Şîası'nda İhtilâfî'l-Hadîs-Takıyye İlişkisi (Şeyh et-Tûsî'nin el-İstibsâr'ı Özelinde)* (İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

Çalışmanın diğer bir konusu olan Tabâtabâi ve *Mizan* tefsiri hakkında ülkemizde Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Hatice

¹⁹ Tabâtabâi, *Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şîa*, çev. Kadir Akaras – Abbas Akyüz (İstanbul: Kevser Yayınları, 2005).

²⁰ Tabâtabâi, *Özün Özü*, çev. Talip Çetinkaya-Orhan Düz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008).

²¹ Tabâtabâi, *İslâm'da Kur'an*, çev. Ahmed Erdiç (İstanbul: Kevser Yayınları, 1988).

Erkoç'un *Tabâtabâî'nin Kur'ân'ı Tefsir Yöntemi*²² ve Musa Kazım Yılmaz'ın, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Tabresî ve Tabâtabâî'de İmâmiyye Tefsiri*²³ isimli doktora çalışmaları mevcuttur.

Yüksek lisans tezi düzeyinde ise *Mizan* tefsiri hakkında çalışma bulunmamakla beraber Tabâtabâî ile ilgili olarak iki akademik çalışma mevcuttur. Bunların ilki, Alekber Muradov'un 2000 yılında ele almış olduğu *Elmalılı ve Tabâtabâî Tefsirlerinde Siyasal İçerikli Âyetler ve Yorumları* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2000), diğeri ise Yasin Apaydın'ın 2010 yılında ele almış olduğu *Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'de Varlık Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010). Bu çalışmalar haricinde Tabâtabâî ve *Mizân* tefsiri ile ilgili akademik çalışma bulunmamaktadır.

3. Makaleler

Kâmil eş-Şîbî'nin *et-Takıyyetü, usûlühâ ve tatavvürühâ* isimli araştırmasını esas alan Avni İlhan, çalışmaya birtakım katkılarda bulunarak "Takıyye, Doğuşu ve Gelişmesi"²⁴ başlıklı makalesini kaleme almıştır. Araştırmada takıyyeyi tatbik eden Şîa grupları ve bu kavramın tasavvuf dilindeki konumu ele alınarak Şîiler'in takıyyeyi dinî bir ilke olarak kabul etmelerinin nedenleri incelenmiştir.

"Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü"²⁵ isimli makalesinde Cemil Hakyemez, takıyye inancının akide ilkesi haline dönüşmesinden itibaren oluşum sürecini ele almış, bunun bir inanç esası olmasından sonra kavramın Şîa'dan sonra yaşadığı değişime ve yorumlara temas etmiştir. Ayrıca makalede mevzu ile alakalı ilk rivayetlerin tarihi tespit edilmeye gayret edilmiştir.

²² Hatice Erkoç, *Tabâtabâî'nin Kur'ân'ı Tefsir Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020).

²³ Musa Kazım Yılmaz, *Tabresî ve Tabâtabâî'de İmâmiyye Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1985).

²⁴ Avni İlhan, "Takıyye, Doğuşu ve Gelişmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 157-176.

²⁵ Cemil Hakyemez, "Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 129-146.

“Takıyye Üzerine Bazı Mülâhazalar”²⁶ adlı makalesinde Selim Özarlan’ın, İslâm’dan önceki ilahî dinlerde takıyye düşüncesini tetkik etmesi, bu makaleyi söz konusu mevzu hakkında yazılmış olan diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Yazar, takıyyenin şartlarına değinerek Ehl-i sünnet ile Şîa’daki takıyye anlayışını karşılaştırmalı olarak ele almış ve çözüm önerilerini sunmuştur.

“Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye”²⁷ isimli makalesinde Mehmet Dalkılıç, takıyyenin zaman içerisinde kazandığı anlamları ve farklı İslâm mezhepleri tarafından tatbik edilme şekillerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ehl-i sünnet, Havâriç, Şîa ve yeri geldikçe de Mu‘tezile’nin bu konudaki inançları söz konusu edilmiş olup, hususiyile Şîa tarafından bir akide prensibi haline getirildiği fikri üzerinde durmuştur. Ayrıca müellif bu çalışmasında kavramın itikadî, amelî, sosyolojik, politik ve ahlâkî boyutlarını ele almıştır.

“İmâmiyye Şîası’nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”²⁸ başlıklı makalesinde Mustafa Ekinci, Şîa’yla muhâlifleri arasında sorunlu alanlardan biri olan ve istismara açık hale gelen takıyye anlayışına yeni bir yaklaşımı ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar, ilk dönem Şîî müelliflerin takıyye anlayışları ile son dönem Şîî müelliflerin takıyye anlayışlarını incelemiştir.

Yukarıda kısaca izah edilen çalışmalardan, takıyyenin boyutları, sebepleri, Şîa’nın bu kavrama yüklediği anlamlar ile Ehl-i sünnet ve Şîa’nın takıyye anlayışlarının mukayeseli olarak değerlendirilmesi gibi meselelerde yararlanılmış, alandaki boşluğun giderilmesine katkı sağlamak amacıyla ise takıyye kavramı Tabâtabâî özelinde ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Böylece hem kavramın Şîî tefsir geleneğindeki yeri açıklığa kavuşturulmaya hem de Tabâtabâî’nin konuya dair yaklaşımı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

²⁶ Selim Özarlan, “Takıyye Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/6 (2003), 115-132.

²⁷ Mehmet Dalkılıç, “Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 113-139.

²⁸ Mustafa Ekinci, “İmâmiyye Şîası’nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2006), 31-52.

BİRİNCİ BÖLÜM

TAKIYYE KAVRAMI VE ANLAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Takıyye Kavramının Sözlük Anlamı

Kök olarak Arapça orijinli olan “takıyye” kelimesi bir nesneden sakınmak, korunmak mânalarına gelen “v-k-y” (وقي) fiilinden türemiş olup iftiâl babından “ğaniyyeten” (غنية) vezninde mastardır.²⁹

Takıyye kelimesi; cemisi/çoğulu “etkiyâ” (اتقى) olan “takıyy” (تقى) sözcüğünün müennesidir. Sözlükte “takıyy” kelimesi “Allah korkusu ile O’nun yasakladığı şeylerden sakınan, haram olma ihtimali bulunan şüpheli durumlarda ihtiyatlı davranan kimse demektir. Günah işlemeye sebep olan şeylerden sakınmakla nefsinin dünyada günah işlemekten, âhirette de azap görmekten koruyan kimseye de “takıyy” denilmektedir.³⁰

“Tevekkaytü” “توقيت” ve “ittekkaytü” “اتقت” kelimeleri “vekâ” “وقي” fiilinin köküne bağlı olarak “Takıyye” (تقية) kökünden gelmekte ve “zarar veya eziyet veren bir şeyden korunmak, bazılarının bazılarından çekinmesi” anlamlarına gelmektedir. “توقيت” denildiğinde, “ondan korundum, çekindim” kastedilmektedir.³¹

1.2. Takıyye Kavramının Terim Anlamı

İslâm düşünce tarihinde, ‘takıyye’ kavramı ile ilgili mezheplerin tamamının üzerinde ittifak ettikleri herhangi bir tanımlama yoktur. Takıyye mefhumunun anlamındaki kapalılığın ana nedeni, mezhepler arasında bu kavram hakkında sınırları belirlenmiş ve tam mânasıyla tanımlanmış bir şekilde birlikteliğin olmamasından kaynaklandığı söylenebilir.³² Bu nedenle kelimenin sözlük anlamından hareketle toplumsal yapıya ve siyasî ortama uygun bir şekilde değişik tanımlamalar yapılmıştır.³³ Takıyye, “bir kimsenin

²⁹ İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye)*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1990), 6/25-26; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997), 15/379; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 1/205.

³⁰ Özarslan, “Takıyye Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 115-132; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/377.

³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/377.

³² İkinci, “İmâmiyye Şiasî'nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”, 15-30.

³³ Dalkılıç, “Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye”, 116.

canını, malını veya ırzını düşmanının şerrinden muhafaza etmesi,³⁴ bireyin can korkusu sebebiyle düşman karşısında inanç ve eğilimlerini gizlemesi ve gelebilecek bir zarardan korunmak için inanmadığı bir akideyi izhâr ederek hakka muhalefet edilmesi” şeklinde farklı tanımlamalar yapılmıştır.³⁵

Can ve namusun tehlikede olduğu durumlarda kâfirlere ve zâlimlere karşı kullanılacak en etkin silah takıyyedir. Ancak bu silah Müslümanlara karşı bir aldatma aracı olarak değil, düşmanlardan gelebilecek tehlikelere karşı bir sakinme ruhsatıdır. Ayrıca bireyin çıkarından çok ümmetin menfaati göz önünde bulundurularak uygulanması gerekir.³⁶

Takıyye kavramı ile alakalı olarak gerek Sünnî ve gerekse Şîî âlimler değişik tanımlar yapmışlardır. Biz burada her iki tarafın âlimlerinin yapmış oldukları tanımlardan birkaçını zikretmekle yetineceğiz.

İbn Abbas (öl. 68/687-688): “Takıyye; kalbi iman ile mutmain olduğu halde dili ile (imana aykırı) sözler söyleyip öldürülmemesi demektir.” Yani takıyye amel ile değil dil ile olandır.³⁷

Cessâs (öl. 370/980) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde takıyyeyi şöyle tanımlamıştır. “Canından olmaktan veya sakat kalmaktan korktuğunda kişinin, öyle olmadığı halde kâfirlerle dost görünmesidir.”³⁸

el-Mebsût isimli eserin müellifi Serahsî (öl. 483/1090) takıyyeyi şöyle tanımlamıştır. “Bir müminin işkence sebebiyle veya ölüm korkusuyla, olduğundan başka türlü görünmesi ve davranmasıdır.”³⁹

İbn Kesîr (öl. 774/1372) bu kavramı şöyle tarif etmiştir. “Kişinin ölüm korkusundan dolayı inancını gizleyip, bu duruma sebep olan halin ortadan kalkmasını ümit ederek zâlimlerle zahiren iyi geçinmesidir.”⁴⁰

Hak Dini Kur'ân Dili adlı eserin sahibi Elmalılı Hamdi Yazır (öl. 1361/1942), takıyyenin tarifinde geçen düşmanlığı; din farklılığına binâen olan düşmanlık ve servet, eşya, mal, mülk ve benzeri dünyevî maksatlardan

³⁴ Ebü's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûhu'l-meânî, fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve 's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 2/478.

³⁵ Murtazâ b. Muhammed Emîn b. Murtazâ Ensârî, *et-Takıyye*, 45.

³⁶ Heyet, “Takıyye”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1986), 1/176.

³⁷ Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 18/92.

³⁸ Ebü Bekr Ahmed b. Âli er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (İstanbul: y.y., 1335/1916), 2/9.

³⁹ Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, çev. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008), 24/47.

⁴⁰ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm* (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1966), 2/24.

dolayı ortaya çıkan düşmanlık biçiminde ikiye ayrıldığını ifade eder. Bu sebeple Elmalılı takıyyeyi bu izah çerçevesinde iki kısma ayırmıştır.⁴¹

Şîh müelliflerden olan Şeyh Müfid (öl. 413/1022) takıyyeyi şu şekilde tanımlamıştır: “*Hakkı gizlemek, içindeki inancını örtmek, din ve dünyalık zarardan korunmak için muhaliflerden saklanıp onlara karşı gelmemektir.*”⁴²

Abdülbaki Gölpınarlı (öl. 1402/1982) takıyyeyi; “*Birinden veya bir toplumdaki çeşitli tarzlarda korunmak yahut mensup olduğu zümrenin malını, canını ve inancını zarardan korumak manasına gelir.*”⁴³ şeklinde tanımlamıştır.

Şîh bir müfessir ve filozof olan bilgin Tabâtabâî takıyyeyi “*Bir insanın kendi dinini veya bazı dinî davranışlarını düşmanlarının hareketlerinin neticesi olarak, mutlak veya muhtemel bir tehlikeye sebebiyet verecek durumlarda saklaması veya gizlenmesi*”⁴⁴ şeklinde tanımlamıştır.

Yapılan bu tanımlardan anladığımıza göre takıyye kavramını; “Bireyin yaşadığı toplumda başkaları tarafından gelebilecek muhtemel tehlikelerden korunmak için, söz konusu olumsuz durum ortadan kalkıncaya kadar, geçici süreliğine olduğundan farklı görünmesi, inancını gizlemesi ve düşmanı veya muhalifi olan kimse ile aynı düşüncedeymiş gibi görünmesidir.” şeklinde tanımlayabiliriz.

Takıyye lafzı Kur’ân’da geçmemektedir. Fakat Âl-i İmrân sûresinin 3/28. âyetinde geçen “tukâh” “تَكْيَة” kelimesinden mülhem olacak şekilde Kur’ân-ı Kerîm’de takıyye kavramının en azından kelime olarak var olduğuna delil getirilmiştir.⁴⁵ Bu kelimeyi kıraat imamlarının ekserisi “tukâh” “تَكْيَة” biçiminde okumuşken, kıraat imamlarından Ya’kûb el-Hadramî (öl. 205/820) ‘takıyyeten’ şeklinde okumuştur.⁴⁶ Bununla beraber sözlüklerde *tukâh* ile *takıyyeten* kelimelerinin aynı mânaya geldikleri görülmektedir.⁴⁷

⁴¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2005), 2/445. Geniş bilgi için bk. Recep Bilgin, *Bir Müfessirin Hadisçiliği, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019).

⁴² Ebû Abdillâh Şeyh Müfid, *Evâilü’l-makâlât*, thk. İbrahim el-Ensârî (Beyrut: Dâru’l-Müfid, 1993), 118.

⁴³ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, 561.

⁴⁴ Muhammed Hüsayn Tabâtabâî, *Shi’ite İslâm*, ed. Seyyed Hossein Nasr (New York: y.y., 1975), 223.

⁴⁵ er-Râzî, *et-Tefsîru’l-kebir/Mefâtihu’l-gayb*, 18/91.

⁴⁶ Muhammed Kerim Racih Muhammed Fehd Hâruf, *el-Müyyesser fi’l-kirâati’l-erbaa aşera* (Dımaşk: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2000), 53.

⁴⁷ Cevherî, *es-Sihâh (Tâcü’l-luga ve Sihâhu’l-Arabiyye)*, 6/25-27.

Çalışmanın konusunu teşkil eden takıyye kavramını, tarihte siyasî veya politik şekliyle zikredilen mânasının dışında kelime mânasıyla Kur'ân'da zikredilmemiş olmasını gerekçe göstererek reddedenler de olmuştur. Ancak her ne kadar Kur'ân'da zikredilen kavram *takıyye* şeklinde olmasa da Kur'ân'ın anlam bütünlüğü içerisinde mânen mevcut olduğunu onaylayan âyetler, takıyyenin Kur'ân'da var olduğuna delil getirilebilir.⁴⁸

1.3. Takıyye Kavramının Anlamsal Çerçevesi

Takıyye kavramı, anlam bakımından birçok kavramla ilişki içerisinde. Bu çalışmada söz konusu kavramların tamamına yer verilmemiş, bunlar arasından önemli görülen “takvâ”, “kitmân” ve “müdârâ” kavramlarının takıyye ile olan ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Zira bu kavramlar, Şîî kaynaklarda aynı zamanda takıyyenin birer çeşidi olarak da zikredilmektedir.

1.3.1. Takvâ

Takvâ kelimesi takıyye sözcüğü gibi v-k-y “وقى” fiilinden türemiştir.⁴⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de türemeleriyle birlikte 258 âyette geçmektedir.⁵⁰ Lugatte ise “himaye etmek, sakınmak, saygı sebebi ile korkmak, Allah'a itaatte bulunmakla onun azabından korunmak, kaçınmak, düzene koymak” gibi anlamları içermektedir.⁵¹ Bu kavram Câhiliye döneminde yazılmış olan şiirlerde lugat anlamına uygun kullanılmıştır. Zübeyir b. Ebi Sulmâ'nın, “وقال ساقضي حاجتي ثم اتقي عدوي بألف من ورا ملجمي” Ben önce işimi hallederim sonra arkandan gelen dizginlenmiş bin atlı düşmandan sakınırım”⁵² Mısraları bu kelimenin lugat anlamında kullanıldığına misal olarak verilebilir. Görüldüğü üzere Câhiliye döneminde herhangi bir tehlikeye karşı kendini muhafaza etme mânasını ihtiva eden takvâ, Kur'ân-ı Kerîm'de ise sadece dünyevî olan bir

⁴⁸ Abdulkerim Çelik, *Râzi'nin Mefâtihu'l-Gayb Adlı Tefsiri İle Tabersi'nin Mecma'u'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsirinde Takıyye Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 37.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 18/387; Cevherî, *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-Arabiyye)*, 6/25-26.

⁵⁰ Ahmet Çelik, *Kur'ân Semantiği Üzerine* (Erzurum: EKEV Yayınevi, 2002), 129.

⁵¹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb İsfahânî, *Müfredatü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 881; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 18/387; Cevherî, *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye)*, 6/25-26; Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 2003), 915.

⁵² Zühayr b. Ebî Sülmâ (Rebîa) b. Riyâh el-Müzenî Ebû Sülmâ (Ebû Büceyr), *Divânü Zühayr b. Ebî Sülmâ* (Mısır: y.y., 1964), 22.

tehlikeden değil, daha çok mânevî olan azaptan ve âhirette insana zarar verecek olan kötü şeylerden sakınma mânalarına da şâmil olmaktadır.⁵³

Takvâ kelimesinin konumuzla alakalı olan boyutuna gelince, büyük bir kuvvete karşı yani Allah'a itaatte bulunmakla, ondan gelecek olan azaptan korkarak nefsi, yasak olan bütün şeylerden sakındırmaktır. Takıyyede ise yine üstünlüğü kabul edilen bir kuvvete karşı ondan gelebilecek zararlardan kendisini korumasıdır. Bu iki kelimenin aynı fiilin kökünden türemiş olmaları hasebiyle mâna derinliğinde birleşmişlerdir.⁵⁴ Her ne kadar mâna derinliğinde birleşmiş olsalar da fiiliyatta oldukça farklıdır. Çünkü takvâ kelimesinde nefsin Allah'a yakın olma gayreti gözlemlenirken, takıyye kelimesinde ise nefsin zarar olduğu durumdan kurtulmak için gerçek inancını inkâr etmesi veya düşüncesini gizleme durumu söz konusudur.⁵⁵

1.3.2. Kitmân

Takıyyenin ilk aşaması veya eş anlamlısı olarak kabul edilen kitmân; herhangi bir şeyin üstünü kapatmak, örtmek ve açığa vurmamak mânalarına gelen k-t-m (کتم) fiilinin kökünden türemiş Arapça orijinli bir kelimedir. Başka bir ifade ile "sırrı ifşa etmemek, sır saklamak ve kimseye sır açmamak" hali demektir.⁵⁶

Takıyye ile kitmân'ın tatbiki bakımından aralarında farklılık söz konusudur. Çünkü kitmân, politik inançların ve davranışların gizlenmesi veya değişik bir şekilde takdim edilmesi iken, takıyyede ise kişinin içinde bulunduğu ortamın şartlarına göre dinî inanç ve eğilimlerini gizlemesi, olduğundan farklı hareket etmesidir.⁵⁷ Rastgele uygulanan takıyyenin uygulayıcısına ve çevresindekilere zararı açık olduğu gibi, kitmân tarzında bir anlayışın da insanın özgürlüğüne ve devletin nizam ve intizamına karşı tehlike

⁵³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 20.

⁵⁴ İsfahâni, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 881; Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1986), 517.

⁵⁵ Reyhan Erdoğan, *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen "Takıyye" Kavramının Kur'an Âyetleri Işığında Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 27.

⁵⁶ İsfahâni, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 702; Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. Abdüddâim Semîn Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 3/441-442; Şerif b. Edvel b. İdris, *Kitmânü's-sırri ve ifşâuhü fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1997), 15.

⁵⁷ İsfahâni, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 702; Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 3/441-442.

arz edeceği kesindir.⁵⁸ Özetle, bu iki kavram arasındaki irtibat şu şekilde izah edilebilir: Takıyyenin siyâsî bir kimlik ve görünüm kazanmış şekli, kitmân olarak adlandırılabilir. Zira kitmân dinî muhtevaya sahip olan takıyyenin politik versiyonudur.⁵⁹ Kitmânda gerçek inancın sadece gizlenmesi, takıyyede ise gerçek inancından farklı bir söylemde bulunulması söz konusudur.

1.3.3. Müdârâ

Arapça asıllı olan müdârâ kelimesi sözlükte “oyuna getirmek, kandırmak, aldatmak mânalarına gelen d-r-y (دری) fiilinin kökünden türemiş olup müsamahakâr olma, insanlarla iyi geçinme” mânasına gelmektedir.⁶⁰ İstilah olarak ise; “Kişinin şerrinden korktuğu kimseye karşı aşırıya kaçmadan hoş sözlü olması, insanlarla iyi geçinmesi,⁶¹ aşırı hareketleriyle huzursuzluğa sebep olabileceği düşünülen veya fazla alıngan olan kişilere kibar davranarak kötülüğünden korunmayı yahut gönlünü almayı gaye edinen hareketleri” ifade eder.⁶²

Müdârâtü'n-nâs adlı eserinde bu mesele ile alakalı 186 hadis ve haberi rivayet eden İbn Ebi'd-Dünyâ (öl. 281/894), “Allah'a imandan sonra en akıllıca iş, [müşrik/kâfir] insanlara müdârâda bulunmaktır” rivayetini nakletmektedir. Ebû Mansur Deylemî'den (öl. 558/1163) gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber, “Bana namaz kılmam emredildiği gibi insanlara (müşriklere) müdârâ etmem de emredildi.” buyurmuştur. Ebû Bekr el-Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Şuâbü'l-îmân* adlı eserinde naklettiği bir rivayete göre de Hz. Peygamber müşriklere karşı müdârânın sadaka olduğunu bildirmiştir.⁶³

Yukarıda delil olması bakımından gösterilen nakiller takıyye ile müdârânın bazı yönlerden benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki takıyye zor durumda olan kimsenin inancının aksini beyan etmesi şeklinde

⁵⁸ İdris, *Kitmânü's-sırrı ve ifşâuhû fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, 7.

⁵⁹ Erdoğan, *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen “Takıyye” Kavramının Kur'ân Âyetleri Işığında Tahlili*, 29.

⁶⁰ Cevherî, *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabîyye)*, 6/23-35.

⁶¹ Mustafa Çağrı, “Müdârâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/460; Mustafa Öztürk, “İslâm Düşünce Tarihinde Takıyye'nin Hikayesi”, *Nida Dergisi* 18 (Eylül 2010), 143.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/342-343; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kahire: y.y., 1306/1888), 10/126.

⁶³ İbn Ebi'd-Dünyâ, *Müdârâtü'n-nas* (Beyrut: y.y., 1999), 1/23-25; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *Şuabü'l-îmân* (Beyrut: y.y., 1990), 6/343-344.

ifade edilirken; müdârâ ise inancının aksini açıklamak için zor kullanan kimseye karşı hoşgörölü davranması şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁴

1.4. İslâm'dan Önceki Dinlerde Takıyye Anlayışı

Takıyye taktiği sadece İslâm dinine has olan bir uygulama değildir. Zor durumda kalan ferdin belirli ölçüler çerçevesinde yani canını malını ve ırzını muhafaza etmek için takıyyeye müracaat etmesi doğal olan bir durumdur. Bunun için İslâm'ın dışındaki dinlerde ve kutsal kitaplarında da bu kavram çerçevesinde değerlendirilebilecek birçok olay vardır. Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi diğer dinlerin kutsal metinlerinde de sarahaten geçmemekle beraber takıyyeyi îmâ eden birçok pasaj mevcuttur. Mesela Kitâb-ı Mukaddes'te anlatılan şu iki hâdise takıyyenin İslâm'ın dışındaki dinlerde de mevcut olduğunu delillendirecek niteliktedir.

Birinci hâdise canını muhafaza etmek için Hz. İbrahim'in eşini kız kardeşi olarak söylemesidir ki bu olay eski ahitte yaratılış bölümünün 12. bâbında şöyle anlatılmaktadır:

*“Ülkedeki şiddetli kılık yüzünden Avram geçici bir süre için Mısır'a gitti. Mısır'a yaklaştıklarında karısı Sâre'ye, 'Güzel bir kadın olduğumu biliyorum' dedi, olur ki Mısırlılar seni görüp, 'Bu onun karısı' diyerek beni öldürür, seni sağ bırakırlar. Lütfen, 'Onun kız kardeşiyim' de. Öyle ki senin sayende bana iyi davranırlar, canıma dokunmasınlar.”*⁶⁵

İkinci hâdise ise Yeni Ahit'de Pavlus'tan Korintliler'e Birinci Mektup bölümünün 9. bâbında şöyle geçmektedir;

*“Yahudiler'i kazanmak için Yahudiler'e Yahudi gibi davrandım. Kendim Kutsal Yasa'nın denetimi altında olmadığım halde, yasa altında olanları kazanmak için onlara yasa altındaymışım gibi davrandım. Tanrı'nın yasasına sahip olmayan biri değilim, Mesih'in yasası altındayım. Buna karşın, yasaya sahip olmayanları kazanmak için yasaya sahip değilmişim gibi davrandım. Güçsüzleri kazanmak için onlarla güçsüz oldum. Ne yapıp edip bazılarını kurtarmak için herkesle her şey oldum. Bunların hepsini Müjde'de payım olsun diye, Müjde uğruna yapıyorum.”*⁶⁶

Kutsal kitaptaki takıyye örneklerinde ortaya çıkan durum peygamberlerin canlarını muhafaza etmek için takıyyeye müracaat ettiklerini açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak bu yukarıda zikredilenler ve

⁶⁴ Erdoğan, *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen “Takıyye” Kavramının Kur'ân Âyetleri Işığında Tahlili*, 30.

⁶⁵ Kitab-ı Mukaddes (Eski Ahit), Yaratılış, 12/11.

⁶⁶ Kitab-ı Mukaddes (Yeni Ahit), Korintliler'e Birinci Mektup, 9/20-23.

bunlara benzer rivayetler takıyye tatbikinin dinî değil ferdî bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla takıyye, müşkil durumda kalan kişinin müracaat ettiği anlık bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁷ Bu açıklamalardan yola çıkarak şöyle bir sonuca varmak mümkündür: İster geçmiş semavî dinlerde olsun ister İslâm'da olsun, takıyyenin bir boyutu da bağlı bulunduğu dinin karşıtları tarafından gerçekleştirilen fiilî bir tecavülden kendi canını, hatta dinî inancını korumaya yönelik sözselsel veya eylemsel tutum/tavır olarak kabul edilebilir.

1.5. İslâm'ın İlk Yıllarında Takıyye Örnekleri

İslâm tebliğ tarihinin ilk dönemlerinde takıyyenin vâkî olduğuna işaret eden Ammâr b. Yâsir ve Müseylimetülkezzâb vâkiası olarak bilinen iki hâdiseye vardır.

Kureyş kâfirleri, İslâm'ın açıktan tebliğ edilmeye başlandığı ilk yıllarda hak dini kabul eden ve Müslüman olduklarını açıkça dile getiren Hz. Yâsir, Hz. Sümeyye ve oğulları Hz. Ammâr, Bilâl-i Habeşi, Habbâb b. Eret, Süheyb ve Sâlim gibi zayıf olan müminleri⁶⁸ zorla dinlerinden döndürmeye çalışıyorlardı.⁶⁹ Rivayet edildiğine göre Kureyş müşrikleri, Ammâr'ı, babası Yâsir'i ve validesi Sümeyye'yi dinden dönmeye zorladılar. Onlar bunu kabul etmediler. Bunun üzerine annesi Sümeyye'yi iki deveye bağladılar ve “Sen erkekler için Müslüman oldun.” diyerek bir mızrak ile ön tarafından deştiler. Develeri de ters yöne sürükletip parçalatarak şehit ettiler. Ardından babası Yâsir'i de şehit ettiler ve İslâm'ın ilk şehitleri bunlar oldu.⁷⁰ Anne ve babasının bu durumuna şahit olan Ammâr ise müşriklerin istediklerini söyleyerek kurtuldu. Bunun üzerine “Ey Allah'ın elçisi! Ammâr dinden çıkmış” denildi. Resûlullah buyurdu ki: “Hayır! Ammâr, baştan ayağa iman dolmuş, iman onun etine, kanına karışmıştır.” Derken Ammâr ağlayarak

⁶⁷ Erdoğan, *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen “Takıyye” Kavramının Kur'an Âyetleri Işığında Tahlili*, 59.

⁶⁸ Ayrıca bk. Ramazan Topal, *Siyer Açısından Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i* (Mekke Dönemi) (Ankara: İksad Publishing House, 2022), 91-92.

⁶⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay (Ankara: y.y., 1992), 202-204; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nedim Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 116-117; Nübüvvetin ilk yıllarında Müslümanların uğradığı eziyet ve işkenceler için örneğin bk. Topal, *Siyer Açısından Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i (Mekke Dönemi)*, 120-125.

⁷⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Ali Muhammed el-Buhârî (Mısır: y.y., 1387), 3/1168.

Resûlullah'a geldi. Resûlullah da gözlerini silmeye başladı ve "Neyin var? Tekrar ederlerse sen de dediyini tekrar et." buyurmuşlardır."⁷¹

Başka bir rivayet ise kendisini "Benî Hânîf'in peygamberi, Hz. Muhammed'in de Kureyş'in peygamberi" olduğunu iddia eden Müseylimetülkezzâb'ın, sahâbeden iki kişiyi esir alıp sorguya çektiği hâdisedir. Müseylimetülkezzâb, sahâbeden birisine, "Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna şahadet eder misin?" diye sordu, o da evet diye cevap verdi. Sonra, "Benim de peygamber olduğuma şahadet eder misin?" diye sordu, ona da "evet" dedi. Sorguya çektiği birinci esiri serbest bıraktı, diğer esiri çağırdı, aynı soruları ona da sordu. O ilk soruya cevap vermiş, ikinci soruya ise kulağının sağır olduğunu söyleyerek olumsuz cevap vermiş ve Müseylime tarafından şehit edilmişti. Bu iki sahâbînin durumu Peygamber efendimize anlatılınca, "O öldürülen imanındaki sadâkat ve samimiyet üzere geçti, mübarek olsun; öbürüne gelince o da Allah'ın ruhsatını kullandı, bunda da bir zarar yoktur." buyurdu.⁷² Bu misaller, sonraki dönemlerde takıyye ile ilgili hukukî ruhsatın dayanağı olmuştur.

1.6. Şîa'da Takıyyenin Ortaya Çıkış Sebepleri

Şüphesiz takıyye kavramı İslâm dünyasında ilk olarak Ammâr b. Yâsir'in olayında olduğu gibi, müminlerin müşriklerle mücadeleleri esnasında onların müminlere karşı takındıkları fiziksel müdahaleleri bertaraf etmek maksadıyla Hz. Peygamber'in bir uygulaması olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak konu daha sonraki yıllarda Emevîler'le Ehl-i beyt ve onlara yakın olanlar arasında imâmet konusuyla da bağlantılı olduğu söylenebilecek şekilde meydana gelen bazı istenmeyen siyasî çekişme ve saldırılar çerçevesinde yeni bir boyut kazanmıştır.

Emevîler tarafından, daha önce Ehli beyt'e ödenen maaşların kesilmesi, mahkemelerde Şîîler'in şahitliklerinin kabul edilmemesi, Hz. Ali ve soyuna Cuma günleri hutbenin akabinde küfür edilmesi ve bunun bir ibadet haline getirilmesi, evlerinin ateşe verilip mallarına el koyulması gibi katlanması ağır olan eziyetlere bir de Haccâc b. Yusuf ile Ubeydullah b. Ziyâd'ın valilikleri esnasında bir kişinin kendisine Şîî denmesi yerine "kâfir" veya "zındık"

⁷¹ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtihu'l-gayb*, 18/97; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/228; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsımî *Mehâsinü't-te'vil*, thk. Muhammed Fuâd Abdilbâkî (Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1990), 10/164.

⁷² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/9; İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/268.

denmesinin daha mutluluk verici olacak kadar sabredilemez bir durumun eklenmesi sonucunda, olduğundan farklı görünme, kendini gizleme veya birtakım zarûriyât-ı dinîyeden kendini muaf tutmak, Şîîler tarafından takıyye prensibinin benimsenmesinin en etkili nedenlerinden sayılmıştır.⁷³

Şîa'da takıyye düşüncesinin ortaya çıkış nedenlerinden biri de Şîîler'in, imâmetin yalnızca Ehl-i beyt'e ait olduğu iddialarının,⁷⁴ Hz. Ali'nin diğer üç halife ile iyi ilişkiler inşa etmesi, hatta kızlarını onlara vererek akrabalık bağı kurması, Hz. Hasan'ın (öl. 50/670) ümmetin maslahatı için halifeliği Hz. Muâviye'ye bırakması gibi durumlarla çelişmesidir. Onlara göre bunların tamamı ancak takıyye ile açıklanabilir. Gaye yukarıda sayılan uygulamaları kendi akidelerine mutabık hale getirmektir.⁷⁵

Aynı konu ile alakalı olarak imamlardan mervî olan rivayetler arasındaki ihtilâfı giderme gayreti de takıyye anlayışının doğuş nedenlerinden biri olarak telakki edilmiştir. İlk zamanlarda Ca'fer es-Sâdık'ın taraftarlarından olan Süleyman b. Cerîr şunu söyler. “*Râfîzî imamların uydurduğu iki görüş sebebiyle taraftarları onların yalanlarını ebediyen fark etmezler; birisi bedâ, diğeri de takıyye'dir.*” Bu zata göre takıyye; imamlara değişik zamanlarda taraftarlarından kendilerine sorulan sorulara farklı cevaplar vermelerinden kaynaklanmaktadır. Zira imamların bu sorulara verdikleri cevaplar, sonraki kuşaklara aktarılmak gayesiyle taraftarları tarafından kayıt altına alınıyordu. İmamlar, çoğu kere daha önce cevap vermiş oldukları soruları ezberleyemediklerinden tekrar sorulduğunda farklı cevaplar vermişlerdir. Bu nedenle bazı mevzularla alakalı olarak birbirine zıt değişik fikirler ortaya çıkmıştır. Cevaplar arasındaki bu çelişkilerin ve tutarsızlığın farkına varanlar bunun nedenini sorduklarında imamlar kendilerine şöyle cevap vermişlerdir: “*Biz takıyye icabı böyle cevap verdik. Bizim arzu ettiğimiz gibi, dilediğimiz şekilde cevap verme hakkımız vardır, cevap verme keyfiyeti bize aittir. Biz sizin yararınıza olan şeyi bizim bekâmızın ve sizin bekânızın nasıl mümkün olacağını ve müşterek düşmanlarımızı nasıl engelleyeceğimizi daha iyi biliriz.*”⁷⁶

⁷³ Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid (Mısır: y.y., 1346), 2/67; Fığlalı, *İmâmiyye Şîa'sı*, 225.

⁷⁴ Yusuf Okşar, “Günümüz İnanç Akımları”, *Kelam Tarihi I-II*, ed. Mehmet Baktır – Ahmet Çelik (Ankara: Lisans Yayıncılık, 2019), 332.

⁷⁵ İhsan İlâhî Zahîr, *eş-Şîâ ve 's-sünne*, çev. Sabri Hizmetli ve Hasan Onat (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984), 171.

⁷⁶ Kummi/Nevbahtî, *Kitâbü'l-Makâlât ve 'l-Fırak/Fıraku's-Şîa: Şîî Fırkalar*, 192-193.

Şîî kaynaklarda⁷⁷ bu meseleyle ilgili örnekler oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte, araştırmanın sınırları göz önünde bulundurularak bu konuda yalnızca bir örnekle yetinilecektir.

Şîa'nın meşhur bilginlerinden olan Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî (öl. 317/929), Ömer b. Rebah'tan şu rivayeti aktarmaktadır:

“Ebû Ca'fer'e bir mesele sordum, cevap verdi. Sonra bir başka sene yine aynı meseleyi sordum, birinciden farklı bir cevap verdi. Ebû Ca'fer'e, “Cevabın bu mesele hakkında bir önceki sene verdiğin cevaba uymuyor.” dediğimde Ebû Ca'fer, “Olabilir, cevabımız takıyye icabı verilmiştir” dedi. Bu cevap, benim Ebû Ca'fer ve imâmeti hakkında şüphelenmeme sebep oldu. Daha sonra Ebû Ca'fer'in taraftarlarından olan Muhammed b. Kays isimli kimseye rastladım. Ona Ebû Ca'fer'le aramızda geçenleri şöyle anlattım: “Ebû Ca'fer'e bir meseleyi sordum bana cevap verdi. Bir başka sene aynı şeyi sorduğumda, daha önceki cevabının tersini söyledi. Ona niçin böyle cevap verdiğini sorduğumda, takıyye icabı öyle yaptığını söyledi. Allah biliyor ki ben o meseleyi ona, vereceği fetvâ ile amel etmek için samimiyetle sormuştum, başka bir amacım yoktu. Üstelik ben bu haldeyken, bana karşı takıyye yapmasına bir sebep de yoktu.” Bunun üzerine Muhammed b. Kays, “Belki yanında takıyye yapması gereken bir kimse vardı” dediğinde, “Hayır, onun yanında sorusu olan benden başka kimse yoktu; fakat o, her iki cevabı da rasgele vermiştir, geçen sene verdiği cevabı hatırlayamadığı için aynı cevabı veremedi” dedim.”⁷⁸

Yukarıda ortaya konulan mevzular her ne kadar takıyye düşüncesinin zuhur etmesine sebep olmuşsa da aslında bu anlayışın temeli daha ziyade zamanın koşullarından kaynaklanmış gözükmektedir. Özgürlüklerin yasaklandığı, insan haklarına uyulmadığı, fikir ve vicdan hürriyetinin gelişmediği cemiyetlerde takıyye ahlâkı ictimâî bir siyaset halini alır. İnancını, yasaklar sebebiyle toplumla paylaşamayan fertler, gerçek hüviyetlerini gizlerler ve şartların gerektirdiği şekilde davranırlar. İslâm'ın ilk asırlarından itibaren Şîîler sürekli iktidar hevesinde olup muhalif kesimi temsil ettikleri için mevcut iktidarlar tarafından aralıksız olarak takibe maruz kalmışlardır. Bu nedenle Şîîler kendilerini muhafaza etmek maksadıyla gerçek inançlarını gizleme yoluna gitmişlerdir.⁷⁹

⁷⁷ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 127-129; Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 219-220.

⁷⁸ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 80-82.

⁷⁹ Avni İlhan, “Şîa'da Usulü'd-Din”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, 1993, 427.

1.7. Takıyyenin Çeşitleri

Takıyye prensibinin girift bir yapıya sahip olması ve Şîa düşüncesindeki yerinin sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için, takıyye çeşitlerinin şer'î hükümler ve kullanım amaçları açısından ele alınması gerekmektedir. Bu başlık altında söz konusu hususlara kısaca temas edilecektir.

1.7.1. Şer'î Hükümler Açısından Takıyye Çeşitleri

Şîiler'in nasslar ve akıl açısından gerekli gördükleri takıyye her konumda aynı hükmü taşımaz. Nitekim Şeyh Murtaşâ el-Ensârî'nin (öl. 1282/1865) *Takıyye* isimli eserinde konuyu teklifi hükümler zaviyesinden ele alarak takıyyenin beş hükmünün olduğunu ifade eder.⁸⁰

Birincisi vâcip hükmünü taşıyan takıyyedir ki; buna bir fiilî müdahale neticesinde meydana gelecek zarardan korunmak için müracaat edilir. İkincisi düşmandan gelecek zarardan kendini muhafaza etmek için yapılan takıyyedir ki bunun hükmü müstehaptır. Bu tür takıyyeye misal olarak düşman diyarında yaşayıp da onlarla ictimâî ilişkilerin devam edilmesi için başvuru olan takıyyedir. Bu çeşit takıyyeyi terk etmenin neticesinde hemen olmazsa da tadrîcî olarak bir zararın meydana gelmesine neden olur. Üçüncüsü mubah hükmünü taşıyan takıyyedir ki buna müracaat edilmesi veya terk edilmesi şârî' nazarında aynı seviyededir. Dördüncüsü mekruh hükmünü taşıyan takıyyedir. Bu zarar gören bir kimsenin küfür kelimesini söylemekten imtina edip İslâm kelimesini yüceltmesi gibi azimetle amel ederek takıyyeyi terk etmesidir. Bu çeşit takıyyenin mekruh olmasının sebebi azimetle amel etmenin yani takıyyeyi terk etmenin daha evlâ olmasındandır. Beşincisi ise haram hükmünü taşıyan takıyye çeşididir ki eğer Müslümanın nefesine, malına veya ırzına bir zarar gelecekse o durumda takıyyeye başvurmak haramdır.⁸¹

Kâşifülgitâ da takıyyeye başvurmayı şer'î hükümler çerçevesinde ele almıştır. Bazı durumlarda vâcip bazı durumlarda câiz ve bazı durumlarda da haram olduğunu beyan ederek şöyle söylemiştir. Kanaatimize göre en mutedil takıyye görüşü budur:

“Her insanın en azîz şeyi ve en azîz varlığı olan hayatını korumak için gerektiğinde takıyyeye başvurması zarurîdir. Şeref için, hakkı korumak için, bâtlı yok

⁸⁰ Murtaşâ el-Ensârî, *Takıyye*, çev. Faris Hassun (Kum: Dâru'l-Hâdî, 1991), 46.

⁸¹ el-Ensârî, *Takıyye*, 46-47.

etmek için insanın tehlikeye atılması da gerekir, fakat böyle bir zaruret bulunmadığında nefsinin korunması için gerçeği gizlemesi lazımdır. Nitekim Ammâr b. Yâsir böyle yapmıştır. Takıyye ile amel, faydası yokken nefsinin telef ettirmemek için vâciptir. Nefsi korumaya hakkı takıyyeye yaradığında takıyye ruhsattır. Fakat bâtil revaç bulacaksa, halk sapıklığa düşecekse, zulüm devam edecekse, takıyye hiçbir zaman câiz değildir. Böyle yerdeki takıyye kınanmalıdır.”⁸²

Süveyc, *Risâle fi't-takıyye* adlı eserinde takıyyeyi kısımlandırarak, umumî mânada takıyye; Ammâr b. Yâsir'in yaptığı gibi gayr-i müslimlere karşı inanç ve eğilimlerin gizlenmesi şeklinde uygulanan takıyyedir. Tekvinî mânada takıyye; tedaviye başvurmak yoluyla hastalıklardan muhafaza gibi zararından çekinilen şeylere karşı başvurulmuş takıyyedir. Süveyc eserinde özel mânada olan takıyyeyi ise Şîî'nin Ehl-i sünnet'e karşı müracaat ettiği takıyyedir şeklinde açıklamıştır.⁸³

1.7.2. Kullanım Maksadına Göre Takıyye Çeşitleri

Bireylerin tarih boyunca zulüm, işkence ve idarî baskılara karşı kendilerini muhafaza etmek için uyguladıkları takıyye, siyasal zemine göre değişkenlik göstermiştir.⁸⁴ Şîî kaynaklarda kullanım maksadına göre takıyyenin türleri bulunmaktadır. Burada kısa bir şekilde takıyyenin kullanım maksadına göre olan çeşitlerine temas edeceğiz.

Korku Takıyyesi: Süveyc, bu çeşit olan takıyyenin tanımını şu şekilde yapmaktadır. “Zâlim biri tarafından icbar edilip kişinin canını, namusunu, malını ya da diğer can ve mal sahiplerini korumak için uyguladığı takıyye”dir.⁸⁵ Zarardan kaçınmak için uygulanan⁸⁶ bu çeşit takıyyeye başvurmak Şîî'ya göre vâciptir.⁸⁷ Takıyyeyi Allah'tan gelen bir rahmet ve

⁸² Muhammed Hüseyin Ali (Kâşifülgitâ), *Caferî Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1979), 151; Abdullah Feyyâz, *Târihu'l-İmâmîyye ve eslâfihim mine's-Şîî* (Beyrut: y.y., 1395/1975), 168.

⁸³ Süveyc, *Risâle fi't-takıyye*, 28.

⁸⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, “İsnâaşerîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 23/142-147.

⁸⁵ Süveyc, *Risâle fi't-takıyye*, 31.

⁸⁶ Âyetullah Seyyid Ali Sistânî, *İhtilâfü'l-hadîs*, thk. Allâme Seyyid Hâşim el-Hâşimî (b.y.: y.y., ts.), 100.

⁸⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî (b.y.: Dâru İhyâ, 1409/1988), 2/435.

lütuf olarak gören Şiîler korku esnasında ibadetlerde de uygulanabileceğini değerlendirmişlerdir.⁸⁸

Kitmâniye Takıyyesi: “Gizlemek” mânasına gelen kitmân, takıyyenin ilk aşaması olarak kabul edilmektedir. “Hedefine ulaşabilmek için inancını, mezhebini ve öğretisini gizlemek” anlamına gelen “kitmâniyye takıyyesi” ise bireyin zayıf olduğu ve mezhebi yaymanın zaman açısından müsait olmadığı durumlarda uygulanır.⁸⁹

Müdârâ Takıyyesi: “Müslümanlar arasında sevgi, dostluk bağlarını kurmak, kalplerinde ülfeti payda etmek ve düşmanlığı bertaraf etmek” diye tarif edilebilir. Bu çeşit takıyye, zâlim ve fâsık olanlara müsamahakâr davranmak, görünüşte onlarla berabermiş gibi olmak ve yüzlerine karşı gülümsemek gibi davranışları ihtiva etmektedir. Bu meşru bir emir ve sünnete uygun bir fiil olarak görülüp yasak olan şeye yandaş olmak şeklinde sayılmamıştır.⁹⁰

Ca’fer es-Sâdik, bu tür takıyye ile alakalı olarak kişinin muhâlifi ile iyi geçinmeyi, onlarla zıtlaşmamayı ve karşı koyacak gücü elde edinceye kadar onlardan gelen eziyetlere tahammül etmeyi tavsiye etmiş, bir anlaşmazlık zuhur ettiğinde ise Allah’ın emrettiği takıyye ile onlarla diyalog kurmalarını emretmiştir.⁹¹ Şiî bilginler, takıyyenin “*Sen kötülüğü en güzel tarzda uzaklaştırmaya bak. Bir de bakarsın ki seninle kendisi arasında düşmanlık olan kişi candan, sıcak bir dost oluvermiş*”⁹² âyeti ile tavsiye edildiğini, Hz. Peygamber’in “*Allah bana farzları ikâmeyi emrettiği gibi insanlarla iyi geçinmeyi de emretti*”⁹³ hadisi esas alınarak, onun takıyye ile terbiye edildiği yönünde bir değerlendirme yapılmıştır.⁹⁴

Şiî âlimler bu görüşlerini kanıtlamak için, sıhhatini kabul etmeseler de Ehl-i sünnet kaynaklarından delil getirmekten geri durmazlar. Nitekim Şîa’ya

⁸⁸ Muhammed b. Hasen b. Alî el-Âmilî el-Hürr, *Vesâilü’ş-Şîa ilâ tahsîli mesâilî’ş-şerîa*, çev. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî (Kum: Müessesetü Âl-i Beyt li İhyâi’t-Türâs, 1414/1993), 1/107-108.

⁸⁹ Süveyc, *Risâle fi’t-takıyye*, 31.

⁹⁰ Âyetullah es-Seyyid Muhyiddin el-Müsevî Gureyfi, *Kavâidü’l-hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Edvâ, 1406/1985), 134.

⁹¹ Süveyc, *Risâle fi’t-takıyye*, 31-32; Sübhânî, *Takıyye*, 128; Sistânî, *İhtilâfû’l-hadîs*, 100.

⁹² Fussilet 41/34.

⁹³ İbn Ebi’d-Dünyâ, *Müdârâtü’n-nas*, 1/25; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlû’l-ilbâs* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, 1408/1987), 1/399.

⁹⁴ Süveyc, *Risâle fi’t-takıyye*, 31-32; Sübhânî, *Takıyye*, 128.

göre *Sahîh-i Buhârî*'de bulunan “*Halkın arasını ıslah etme amacıyla yalan söyleyen yalancı değildir*”⁹⁵ hadisi ile *Müdârâtü'n-nâs* isimli eserde Ebü'd-Derdâ'dan rivayeten “*Biz birçok kavmin yüzlerine gülüyoruz, ama kalbimiz onlara lânet ediyor*”⁹⁶ hadisi, müdârâ takıyyesine misal olmaktadır.

Ehl-i sünnet bilginleri ise takıyyenin türlerini şu şekilde açıklamışlardır. Taberî tefsirinde takıyyenin sadece helâl olanı haram, haram olanı da helal yapmayacak şekilde olursa câiz olabileceğine dikkat çekmiştir.⁹⁷ Râzî ise bu hususta takıyyenin yalnız, Müslüman bir bireyin kâfir olan bir zümrenin arasında bulunduğu ve o zümreden, malı ve nefsi hususunda korktuğu vakit ve inancını izhâr etmekle alakalı mevzularda olacağını, Müslüman olan bir kimsenin takıyye yapmayarak hak olanı ve inancını izhâr etmesinin daha erdemli olacağını ifade eder. Lakin namuslu kimselere iftira, malı gasp etme, yalancı şahitlik, zina, öldürme ve Müslümanların gizli olan durumlarından kâfirleri haberdar etmek gibi, zararı ikinci şahıslara dokunan konularda takıyyeye başvurmanın katıyyen câiz olmadığını zikreder.⁹⁸

Müslümanın kâfirlerle dost olması ve onlara karşı muhabbet beslemesi Allah'ın nizamına göre haramdır. Zira iman küfrü yalanladığından Müslüman ile kâfir arasında yardımlaşma, dostluk ve mirasın olamayacağını söyleyen Harrâsî, “*Kalbi iman üzere mutmain olan kişinin zülüm sebebiyle ve ölüm korkusuyla takıyye yaparak küfür kelimesini söylemesi mubahtır*”⁹⁹ demiştir.

Kur'ân âyetleri tahlil edilirken özellikleri ve nüzûl ortamı farklı olması nedeniyle âyetlerin Mekkî ve Medenî oluşları göz önünde bulundurulmaktadır. Bu husus takıyye konusunda da takip edilmesi gerekir. Zira Mekke döneminde nâzil olan âyetlerin takıyye uygulamasına bakışı ile Medine döneminde inen âyetlerin bakışı farklıdır. Bu nedenle takıyyeye hamledilen âyetlerin nâzil olduğu zaman ve mekâna göre değerlendirmek gerekir.

Mekke dönemi, sayılarının az olması nedeniyle azınlıkta olan Müslümanların, Mekke müşrikleri tarafından kuşatıldığı ve Müslümanların

⁹⁵ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câm'iu's-sahîh* (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1993), Hadis No: 1183, “Sulh”, 2.

⁹⁶ Buhârî, *el-Câm'iu's-sahîh*, Hadis No: 2022, “Edeb”, 82.

⁹⁷ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 3/228-229.

⁹⁸ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr/Mefâtihu'l-gayb*, 7/194.

⁹⁹ İlkıyâ Ali b. Muhammed b. Ali Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1984), 2/282.

müşrik Mekkeliler'e karşı koyacak kuvvetlerinin bulunmadığı bir devirdi. Binaenaleyh Mekke müşriklerinin zorbalıkları karşısında sabır ve direnç göstermek, onların rencide edici sözlerine aldırış etmemek gerektiği yönünde öğütler ihtiva eden âyetlerdeki anlam ve mesajın takıyyeye yorumlanması ilk bakışta zor/meşakkatli gözükebilir. Ancak İslâm'ın ilk yıllarında müminlerin güçsüz oldukları Mekke döneminde Müslümanlara hep sabır ve tahammülün tavsiye edilmesine karşı Müslümanların kuvvet sahibi oldukları bilhassa Medine döneminin sonlarına doğru, "Savaşmanın ve her türlü saldırının yasak olduğu aylar [haram aylar] sona erince müşrikleri yakaladığınız yerde öldürün. Gerekteğinde onları yakalayıp tutsak edin, çepeçevre kuşatın. Onları ele geçirmek için her köşe başını tutun."¹⁰⁰ âyeti ve bu mânayı ihtiva eden başka âyetlerin nâzil olması, Müslümanlar ile müşrik/kâfirler arasındaki münasebet durumlarının zaman ve zemine göre farklılık göstereceğini bildirmektedir. Özellikle müşriklerle münasebet şeklini dizayn eden âyetler nüzül ortamına göre incelendiğinde şöyle bir sonuca gidilebilir ki müminlerin zülüm ve işkencelere karşı sabır ve sebat göstermeleri gerektiğini bildiren Mekke döneminde nâzil olan âyetler, aslında bir çeşit takıyyeyi öğütlemetedir.¹⁰¹

Musa Kazım Yılmaz, *Tabresî ve Tabâtabâî'de İmamiye Tefsiri* adlı doktora çalışmasında takıyyenin İslâm'da meşru bir hak olduğunu beyan ederek bunu üç şekilde açıklamaktadır:

*“İfrat şekli: Takıyye İslâm'ın müminlere tanıdığı bir ruhsattır. Takıyyeye, Müslümana değil Kâfirlere karşı, can veya büyük çapta mal tehlikesi olduğu zaman başvurulabilir. Ancak Şîa bunu ruhsat olmaktan çıkarıp daha da ileri götürerek yaşadıkları siyasî ve sosyal şartlara uygun olarak bir din veya dinî bir esas şekline koymuşlardır. Nitekim “Takıyye, Allah'ın dinindedir. Takıyyesi olmayanın dini de yoktur” gibi rivayetler, altıncı İmam Ca'fer es-Sâdık'a (öl. 148/765) isnad edilmiştir.*¹⁰²

Tefrit şekli: Zeydiye mezhebi ve Hâriciler takıyye konusunda tefritte kalmışlardır. Onlara göre câiz değildir. Zira mal, can ve namus, din mukabilinde müdafaa edilemez. Zeydiler Şîa grupları arasında en mutedil olan gruptur. Bunlar imamları nübüvvet derecesine yükseltmemişler, Hz. Peygamber'in ashâbından

¹⁰⁰ et-Tevbe 9/5.

¹⁰¹ Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, 131-132.

¹⁰² Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk Küleynî, *el-Kâfî fi 'ilmi'd-dîn* (Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1985), 2/219.

kimseyi tekfir etmemişler, özellikle de Hz. Ali'nin kendilerine biat ettiği ve imamlıklarını kabul ettiği sahâbîlere saygı göstermişlerdir.¹⁰³

Zeyd b. Ali'nin isyanında taraftarlarını açıktan cidâle teşvik için takıyyenin câiz olmadığı ilk defa gündeme getirilmiştir. Zeydiyye'nin, İmâmîyye Şîası gibi takıyye konusunda itham edilmediği, onların takıyyeye başvurmayıp inandıkları prensipleri kimseden korkmadan açıkça ortaya koydukları nakledilmiştir. Fakat bu sebepten düşmanları tarafından sayısız fikri taarruza uğramışlar ve hiçbir zaman İmâmîyye Şîa'sının şu an sahip olduğu gibi müstakil devlet kuramamışlardır.¹⁰⁴

Vasat şekli: Vasat yolu tercih eden Ehl-i sünnet'e göre takıyye, âyetle mubah kılınmıştır. Ehl-i sünnet'e göre düşman iki kısımdır: Düşmanlığı din ihtilâfına dayananlar, bir de düşmanlığı dünyevî maksada dayananlar. Düşmanlığın cinsine göre takıyye de kısımlara ayrılıyor. Birincisine göre, nefsin veya büyük miktardaki malın tehlikesi olduğu yerde her mümin, dinini izhâr edememesi halinde hicret etmeye mecburdur. Dinini gizlemek suretiyle orada yaşaması câiz değildir. Şayet körlük, aile ve çocuklar gibi önemli bir mazereti varsa hicreti terk edebilir. İkinci kısım takıyyeye göre, yani eğer müminin korkusu, menfaatinden veya cüz'î bir malından ise dini gizlemek ve bu suretle kâfirlerden görünmek câiz değildir. Bu durumda takıyyeyi câiz görenler varsa da dini aşikâre yaşamanın azimet olduğu konusunda ittifak vardır. Efdal olan, ölümle neticelense bile dinden zâhiri de olsa dönmemektir.”¹⁰⁵

Bu ifadelerden hareketle, takıyye uygulamasının câiz olup olmasını tayin eden unsurun kudret yahut acziyet değil, İslâm ve ümmetin maslahatları olduğu söylenebilir.

1.8. Takıyyenin Geçerliliği ve Süresi

Takıyye, kâfir bir toplum içinde bulunan Müslüman bir kimsenin kâfirlerden nefsi ve malı hususunda korkuya düştüğünde kalp ile olmaksızın lisan ile müdârâda bulunması biçiminde olur. Bu inkârın kalbe nüfuz etmeyip sadece lisan ile söylenmesi şarttır.¹⁰⁶ Kâfirlerin otoritesi altında bulunduğu vakit bu uygulamanın helâl ve câiz olduğu hakkında görüş birliği vardır. İmam Şâfiî¹⁰⁷ Müslümanların kendi aralarındaki durumla alakalı olarak şöyle

¹⁰³ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Şura Yayınları, 1996), 51.

¹⁰⁴ İlhan, “Şîa'da Usulü'd-Din”, 162.

¹⁰⁵ Musa Kâzım Yılmaz, *Tabresî ve Tabâtabâî'de İmamiye Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1985), 225-226.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 5/318.

¹⁰⁷ İmam Şâfiî ve Şâfiî mezhebiyle alakalı detaylı bilgi için bk. İbrahim Sizgen, “Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Evreleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (01 Aralık 2018): 125-154.

demıştır: “Eğer bu hal Müslümanlar ile müşrikler arasındaki durum ile benzerlik arz ediyorsa, Müslümanlar canlarını muhafaza etmek için bu ruhsata başvurabilirler”. Takıyye dini izhâr etme yönünde de olabilir. Fakat başkalarının zararına bir eylem mevzubahis ise burada takıyyeye müracaat etmek kesinlikle câiz değildir.¹⁰⁸

Şîa’ya göre nefsi, malı ve namusu muhafaza etmek maksadıyla tatbik edilen takıyyede kendini hak üzere gören Müslüman birisi, acımasız ve merhametsiz güçler tarafından gelebilecek ölüm, aşırı eziyet, sürgün vb. korku ve zarar nedeniyle gerçek fikrini âşikâr edemediği ve uygun olan herhangi bir çıkar yolunun bulunmadığı baskı ve tehlike ortamında kendisinin veya bir başkasının nefsinin, namusunu veya malını muhafaza etmek için siper olarak takıyyeyi kullanır ve Allah’tan gelecek olan yardımı bekler. Demek ki takıyye söz, eylem ve inanç özgürlüklerinin kısıtlandığı bir zeminde hayatını idâme ettiren ve kendini yalnızca susmak veya görünüşte hâkim sultanın arzuladığı biçimde gözükmekle muhafaza edebilecek muhâlif bir kimsenin başvuracağı bir çözüm yoludur. Takıyye bazen de acımasız kimselerin gazabına uğrayan güçsüz ve mazlum bir kişiye destek çıkmak ve onu kurtarabilmek için zulmeden idarecinin yanında gözükmekle yapılır.¹⁰⁹

Kâsımî (öl. 1332/1914), *Mehâsinü’-te`vil*’de takıyye konusunda şu açıklamayı yapmıştır: Hakkın gizli kalmasına ve bilinmemesine iki şey sebep olmuştur. Bu sebeplerden birisi; “Hakkında Kur’ân’da açık nas olması ve Müslümanların üzerinde icmâ etmesi ile takıyye câiz olduğu için, âlimlerin azınlıkta oldukları zaman zâlim sultanlardan, kötü âlimlerden ve halkın şerrinden korkarak takıyye etmeleridir. İşte bu korku her zaman hakkın açıklanmasına engel olmuştur. Zaten genellikle halkın çoğu haklı olan kimseye her zaman düşman kesilir.”¹¹⁰

Bu değerlendirmeler neticesinde tamamen fitrî olan, bu kavram ve anlamı taşıyan ve mezkûr gayeler doğrultusunda uygulanan takıyyeye kişiyi sevk eden husus, her şeyden evvel insanın aklı ve fitratıdır. Binaenaleyh tarih boyunca, kendi fikir, karar ve çıkarlarından başka bir şeye saygı duymayan, bu uğurda her çeşit zâlimane hareketlere müracaat eden gaddar idarecilere

¹⁰⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/318.

¹⁰⁹ Nâsır Mekârim Şirâzî, *İnançlarımız* (İstanbul: Kevser Yayınları, 1997), 116.

¹¹⁰ Kâsımî, *Mehâsinü’-te`vil*, 4/82.

müptela olan kimseler takıyyeyi kendileri için korunma vesilesi kılmış ve ona sığınmışlardır.

Her ne kadar Hasan-ı Basrî'den; “*Takıyye kıyamet gününe kadar geçerlidir.*”¹¹¹ şeklinde bir görüş nakledilmişse de Muâz b. Cebel (öl. 18/639) ile Mücâhid'den (öl. 103/721): Takıyyenin geçerli olması ile alakalı olan bu hüküm, İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslümanların az ve zayıf olmaları nedeniyle meşru idi. Fakat Müslümanlar düşmanlarına karşı güç kuvvet elde ettikten sonra takıyye hükmünün meşruluğu ortadan kalkmıştır şeklinde bir rivayet aktarılmıştır. Ancak Hasan-ı Basrî'nin görüşü daha isabetlidir diyen Fahreddin er-Râzî'ye göre takıyye, bireyin canını tehlikeden muhafaza etmesi, imkânlar nispetinde her yer ve zamanda gerekli olan şeylerdendir.¹¹²

Şîa'nın anlayışına göre bu uygulamanın hükmü kıyamet gününe yakın on ikinci imamın ortaya çıkmasına kadar sürecektir. Kâim¹¹³ ortaya çıkıncaya kadar takıyye vâciptir. Bundan önce takıyyeyi bırakan şahıs Allah'ın dininden ve Şîa'dan ayrılmış demektir.¹¹⁴

1.9. Takıyye Meselesinin Boyutları

Buraya kadar şartları, geçerliliği, süresi ve sınırları hakkında bilgi verilmiş olan takıyyeyi, bir dini ilke olarak kabul edenler, bunun şartları ve sınırları üzerinde; inanç prensibi olarak kabul etmeyenler ise böyle bir muamelenin ahlâkî, sosyolojik ve psikolojik neticeleri üzerinde fikir belirtmişlerdir.¹¹⁵ Şimdi ise bu kavramın itikadî, amelî, sosyolojik, politik ve ahlâkî boyutları irdelenecektir.

1.9.1. Meselenin İtikadî ve Amelî Boyutu

Kur'ân-ı Kerîm'deki âyet, tehlike karşısında hayatını kurtarmak için Müslüman olduğunu gizleme iznidir ki bu da bireyin hayat hakkını üstün tutan bir hükümdür. Arzu ettiğine kavuşmak, hapisten kurtulmak, menfaat elde etmek veya başkalarına iyi görünmek için inanç gizlenmez. Bu işin teolojik tarafıdır ki Ehl-i sünnet âlimleri bu mevzuyu kaynaklarında “ikrah”

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Hamid Osman (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1996), 4/57.

¹¹² Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr/Mefâtîhu'l-gayb*, 8/12-13.

¹¹³ Bundan maksad, Şîîler'in kıyamete yakın dönmesini bekledikleri on ikinci imamları olan Muhammed b. Hasan el-Askerî'dir.

¹¹⁴ Hakyemez, “Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü”, 129-146.

¹¹⁵ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik*, 564.

başlığı altında işlemiş olup takıyyenin ıztırar halinde müracaat edilebilecek bir ruhsat olduğu hususunda icmâ etmişlerdir.¹¹⁶

Şîa, takıyye konusunu her ne kadar itikadî mevzulardan biri addedip, hayat tarzı haline getirirse de¹¹⁷ ne Kur’ân’da bu meseleyle ilgili olan âyetler ve ilk dönemden zamanımıza kadar telif edilen temel kaynaklarda bu âyetler hakkında yer alan bilgiler, ne de erken dönem takıyye tatbiki bu mevzunun inanç esasları arasında olduğuna işaret etmemektedir.

Amelî boyutuna gelince takıyye İslâm dininin en temel prensibi olan tevhid konusunda insana karşılıksız olarak verilen bir toleranstır. Fakat uygulama bağlamından kopartılarak bireyin kimliğini gizlediği her çeşit hareket takıyye olarak açıklanmıştır. Bu nedenle bireyler arası münasebette güvensizlik artmış ve ön yargı ile birbirlerine bakmaya başlamışlardır. Maalesef meydana gelen bu takıyye önyargısı da bilimsel metot zihniyetini yok eden ideolojik bir boş inanç haline gelmiştir.¹¹⁸

“Hakiki Müslümana düşen, İslâm toplumunun -gizli ya da açık- uygun görmeyeceği söz ve eylemlerden vazgeçmesi ve iki yüzlü, aldatıcı insan görünümünü bırakmasıdır.” şeklinde görüş beyan eden eş-Şîa ve ‘t-tashîh isimli eserin müellifi Musa Müsevî, eserinde şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“Şîa’nın, İslâm’ın Müslümanlara farz kıldığı şu ahlâkî prensibe gözlerini dikmesi gerekir: Müslüman aldatmaz, dalkavukluk yapmaz, sadece hak-hakikat için çalışır ve aleyhine de olsa ancak doğruyu söyler. İyi amel her yerde iyi, kötü-çirkin amel de her yerde kötüdür. Yine Şîa, şunu da iyice bilsin ki İmam Ca’fer es-Sâdık’a nispet ettikleri; ‘Takıyye benim ve atalarımın dinidir (geleneğidir)’ sözü, sade ve sadece o büyük imama izafe edilmiş bir iftira ve yalandır.”¹¹⁹

1.9.2. Konunun Ahlâkî Boyutu

Farklı inançlara sahip olan bir cemiyet içerisinde hayatını idame eden bir müminin sahip olması gereken ahlâk normları ve davranışları vardır. Her mümin için ideal örnek olan Peygamber efendimizin Allah’a şirk koşan bir cemiyette bizzat onlar tarafından yetkin ahlâk örneği ve ideal insan tipi olarak tanımlanması bir müminin, mümin olmayan ortamlarda bile bağlı kalmasının

¹¹⁶ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi l-Kur’ân*, 881.

¹¹⁷ Tabâtabâi, *Şîa’ite İslâm*, 223.

¹¹⁸ Taha Akyol, “Takıyyeyi Anlamak”, Milliyet Gazetesi, 09.02.2003, www.miilliyet.com.tr, html.(erişim 14.01.2019).

¹¹⁹ Mûsa Müsevî, “Takıyye”, çev. Doğan Kaplan, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 275-285.

gerektiği ahlâkî normların ve davranışların genel çerçevesini belirlemektedir.¹²⁰ Bu ahlâkî normlar ve davranışlar arasına son dönemlerde kişilerin rastgele tatbik etmeleri nedeniyle takıyye konusu da dahil edilebilir.

Takıyyenin ahlâkî zararlarının büyüklüğüne dikkat edilmelidir. Devletler arası ilişkilerde olumsuz yönde etki ettiği, bundan başka olur-olmaz uygulanan takıyyenin insanlar arasında sürekli olarak bir güvensizlik, çekinme, kuşku duyma ortamını meydana getirdiği ve bağlanma duygusunu zedelediği, kültür alışverişine de menfî yönde tesir ettiği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle takıyye İslâm âleminin büyük çoğunluğunu teşkil eden Ehl-i sünnet müntesipleri tarafından din prensipleri arasında sayılmamıştır.¹²¹ Özellikle düşünce ve vicdan özgürlüğünün gerektiği kadar geniş tutulmadığı, insan haklarına saygı gösterilmediği ve yasakların fazla olduğu cemiyetlerde takıyye ahlâkî bir politika haline gelir. Yasaklar sebebiyle gerçek kimliğini gizleyen ve hakiki inancını cemiyetle paylaşmayan fertler kendilerinden arzu edilen tarzda hareket ederler.¹²²

Takıyye ahlâkî, çok zor koşullarda uygulanabilen, ülkeniz, aileniz ve sizin için son derece ciddi bir tehlikenin mevzubahis olduğu yerde gerçeği bildiğiniz halde söylememe keyfiyetidir. Fakat bu raddede çok hassas davranmak ve kapsam alanına riayet etmek gerekir. Çünkü bu durum, fertlerin yerli-yersiz durumlarda takıyye uygulamasına başvurmaya götürebilir. Bu da gayri ahlâkî olan bir durum ile sonuçlanabilecek vahim bir netice ortaya koyabilir.¹²³

İslâm düşünce tarihinde takıyye ahlâkının belirlenmiş sınırları vardır. Fakat daha sonra sosyolojik ve siyasî durum İslâm âleminde bu uygulamayı alabildiğince genişletmiştir. Başlangıçta güçsüz ve mazlum olan birtakım gruplar takıyye uygulamasına müracaat ettiler. Takıyye zamanla bu grupların hatta bazı milletlerin kültürlerinin ayrılmaz parçası haline geldi. Neredeyse imanla eşdeğer bir konuma gelen takıyye, İslâm açısından son derece tehlikeli ve kabulü imkânsız olan düşünce ve uygulamaların yani politik söylemlerin ortaya çıkmasına neden oldu.¹²⁴ Bu nedenle İslâm'ın bu uygulama için

¹²⁰ Dalkılıç, "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye", 132.

¹²¹ Dalkılıç, "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye", 139.

¹²² Mehmet Gündem, *Mehmet S. Aydın ile İçerik Kritik Bakış* (İstanbul: İyi Adam Yayınları, 1999), 109.

¹²³ Gündem, *Mehmet S. Aydın ile İçerik Kritik Bakış*, 111.

¹²⁴ Gündem, *Mehmet S. Aydın ile İçerik Kritik Bakış*, 115.

mevzubahis ettiği sınır ve boyutların doğru tespit edilip, bu istikamette tatbik alanı verilmeli ve bu uygulamanın kapsamına girmeyen hal ve hareketler buraya sürüklenmemelidir. Böyle bir davranışın İslâm'a zarar getirmesinden başka bir sonucu olmayacağı gayet açıktır.

1.9.3. Sosyolojik, Psikolojik ve Siyasî Boyutu

Takıyye kavramının tarihî boyutundan başka bir de sosyolojik, psikolojik ve politik birçok boyutunun olduğu kabul edilmesi icap eden bir hakikattir. Bireyin hayatının tehlikede olduğunu sezdiği an sosyo-psikolojik olarak geliştirdiği bir olay olan takıyye, insanlar arasındaki iletişimi yakından alakadar eden bir kavramdır. Böyle olması hasebiyle karşılıklı münasebetlerin geliştirilmesi ve düzenlenmesinde ara sıra kendini hissettirmektedir.

Günümüzde bilhassa siyasî söylemlerde sıkça kullanılır olması bu uygulamanın hâlâ önemini koruduğunu göstermektedir. Kimi Müslüman grupların diğer birtakım Müslüman gruplarla münasebetlerini takıyye ilkesine göre tertip etmeleri ve bu prensibin gençler üzerinde meydana getireceği etkiler de dikkat çekicidir.¹²⁵ Ehl-i sünnet, böyle bir uygulamanın gerek sosyolojik olsun ve gerek psikolojik olsun bazı sorunlara sebep olacağından ve özellikle güven duygusuna zarar vererek insanlarda kalıcı ve nahoş bir izlenim bırakacağından, tatbikinin mecburi dinî bir kural olduğu fikrini asla kabul etmemiştir.¹²⁶ İmâmiyye'ye göre, imanı gizleme, Şîîliği gizleme ve Sünnî muhitte Sünnî gibi görünme mânasına gelen bu kavram, Şîîler üzerinde baskıların arttığı can, namus ve mal tehlikesinin mevzubahis olduğu durumlarda müracaat edilebilecek bir ilke olarak kabul edilmesine rağmen, Şîa'nın bu uygulamayı bir politika aracı olarak değerlendirdikleri de bilinmektedir.¹²⁷

Birtakım aşırı düşüncelerin Şîî fırkalarınca benimsenmesi, tarih boyu siyasal bir yaşamdan uzak kalmayan Şîa'nın maruz kaldığı olaylar çerçevesinde mevcudiyetini devam ettirebilmesi ve müntesiplerini karşıt gruplardan muhafaza edebilmesi gibi etkenlerle takıyye, bir mezhep ilkesi haline getirilmiştir. İlk dönemden itibaren Şîa'nın siyaset ağırlıklı bir mezhep olması, devlet yönetiminin kendi ellerinde olduğu devirlerde bile isteklerinin

¹²⁵ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (Isparta: y.y., 2003), 156.

¹²⁶ Ebü'l-Berekât Cemâlüddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Merî es-Süveydî el-Bağdâdî Süveydî, *el-Hucecû'l-kat'ıyye li'ttifâki'l-firâki'l-İslâmiyye* (Kahire: Matbaatü's-Seâde, 1905), 28-29.

¹²⁷ Zahîr, *eş-Şîa ve's-sünne*, 114.

tam anlamıyla yerine gelmemesi psikolojik bir çöküntüye sebep olmuş ve bundan dolayı meydana gelen siyasal ve toplumsal tatminsizlikte takıyye bir kontrol mekanizması işlevini görmüştür.¹²⁸

Günümüzdeki takıyye anlayışının sınırlarının genişlemesi ve siyasî arenada değişik sıkıntıların oluşmasının nedeni, meselenin o zamanki şartları, insanların psikolojik tezahürleri ve alışkanlıkları açısından herhangi bir değerlendirmeye gidilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Siyasî söylemde bu kavram yerine kitmân sözcüğünün kullanılması bir nebze olsun takıyyedeki anlam kaymasını azaltacaktır.¹²⁹

1.10. Takıyye Konusuna Mezheplerin Yaklaşımları

Hemen hemen İslâm mezheplerinin tamamında hakiki mânada can, mal ve namus güvenliğinin bulunmadığı durumlarda kişinin inancını gizleyebileceğine ruhsat verilmiştir. *Takıyye*, pek çok dinî-siyasî oluşumların kabul ettiği ve uygulamaya soktuğu bir yöntemdir.¹³⁰ Başta Hâricîler olmak üzere, Şîa, Mu‘tezile ve Ehl-i sünnet’in bu konuya bakış açılarında benzerliklerin olduğu gibi farklılıklarının olduğu âşikârdır.

Ehl-i sünnet âlimleri, şartların tam olduğu durumlarda takıyyeye başvurmanın câiz olduğunu söyleseler de Hâricî fırkalarda bu konu hakkında fikir birliği yoktur. Şöyle ki ölüm tehlikesi karşısında, Hâricî mezhebinin *Necâdât* grubuna göre hem sözlü ve hem de eylem olarak takıyye yapmak câizdir. Bu düşüncelerini Âl-i İmrân sûresinin konuyla alakalı olan âyeti¹³¹ ile izah ederler. Başka bir grup olan *Ezârika* ise “*Takıyye ne kavlen ne de fiilen câiz değildir*” demektedir. Bunlar düşüncelerini pekiştirmek için Nisâ sûresinin 4/77. âyetini delil gösterirler. Bir başka Hâricî grup olan *Sufriye* ise “*Takıyye eylem olarak değil sadece sözlü olarak câizdir*” demişlerdir.¹³² Mu‘tezile ise takıyye konusunu “*emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker*” kapsamında

¹²⁸ Mustafa Öz, “Takıyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/454.

¹²⁹ Erdoğan, *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen “Takıyye” Kavramının Kur’ân Âyetleri Işığında Tahlili*, 93.

¹³⁰ Vecdi Akyüz, *Kur’ân’da Siyasî Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 217.

¹³¹ Âl-i İmrân 3/28.

¹³² Abdülhamit İrfan, *İslâm’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 90; Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 119-140; Ekinci, “İmâmiyye Şiası’nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”, 15-30.

değerlendirmektedir. Şîa takıyyeyi imanın şartlarından biri ve dinin olmazsa olmazlarından saymaktadır.

Çalışmanın sınırlarını aşacağından, yukarıda muhtasar biçimde temas edilen mezheplerin takıyye algıları hakkında ayrıntılı bilgi vermekten ziyade, Ehl-i sünnet ve Şîa'nın bu konudaki görüş ve tutumlarını açıklamakla yetinilecektir.

1.10.1. Şîa

Sözlükte “çoğalmak, desteklemek, yaymak, tabi olmak” mânalarına gelen “Şîya” kökünden müştak olan Şîa kelimesi “Bir kişinin yardımcıları ve ona tabi olanlar, bir eylemi gerçekleştirmek için bir bireyin etrafında toplanan topluluk mânalarına geldiği gibi aynı fikirde olmasalar da bir nesne üzerinde birleşen grup mânasına da gelmektedir”.¹³³ Dinler termlerinde ise Hz. Âli'den önce gelmiş olan üç halifenin hilafetini meşru kabul etmeyen,¹³⁴ kıyamete kadar gelecek olan halifelerin (imamların) Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan gelmesini şart koşan ve Hz. Ali'nin hilafetini nas ve tayinle meşrû olduğuna inanan¹³⁵ ve Ehl-i beyt mektebini takip eden gruba verilen isimdir.¹³⁶ Müslümanların Ehl-i sünnet'ten sonraki ikinci büyük fırkasıdır.¹³⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de “şîa” “شِيعَة” kelimesi ve onun çoğul biçimleri olan “şîya” “شِيعَة” ile “eşyâ” “أَشْيَاع”, lugat anlamında on iki yerde geçmektedir.¹³⁸ Bu mânalar; asker, taraftar ve yandaş,¹³⁹ ehlü'l-mille,¹⁴⁰ fırka,¹⁴¹ intişar etme,¹⁴² muhtelif hevâ ve hevesler gibi beş kısımdır.¹⁴³ Netice olarak; âyetlerde zikri geçen “şîa” kelimesi, Şîîler'in ortaya atmış oldukları sav ve

¹³³ Zebidî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 5/405; İbrahim Eşkenânî, *et-Teşeyyu' neş'eten ve tetavvuran* (Küveyt: y.y., 1399/1978), 10.

¹³⁴ Osman Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2011), 341.

¹³⁵ Ethem Ruhi Fırlı, “Şîîliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîîlik Sempozyumu, (İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, 1993)*, 36.

¹³⁶ Tabâtabâî, *Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şîa*, 28; Mehmet Atalan, *Şîîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 27; Muhammed Takî Han Hakim, *Sünnetü ehli'l-beyt* (Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1982), 9.

¹³⁷ Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 341.

¹³⁸ Muhammed Fuâd b. Abdîlbâkî b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001), 3987.

¹³⁹ el-Kasas 28/15.

¹⁴⁰ es-Saffât 37/83; Meryem 19/69; es-Sebe 34/54.

¹⁴¹ er-Rûm 30/32.

¹⁴² en-Nûr 24/19.

¹⁴³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Kur'ân Terimleri Sözlüğü* çev. M. Beşîr Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 176-178.

yorumladıkları gibi mezhebî mânalarıyla değil, tamamen lugat ve gündelik dildeki mânaları ile kullanılmıştır.

Ehl-i beyt taraftarlığını yapan ve diğer İslâmî mezheplere nazaran takıyye konusuna değişik bir açıdan bakan bu mezhep, imanı muhafaza etmek içgüdüsüyle inancı gizlemenin gerekli olması durumu biçiminde bir izlenim benimsemiştir. Takıyyenin bu mezhepte teşekkülü gerek dinî ve gerekse siyasî alanda olsun geçerli olduğuna inanılan bir hak nazariyesi şeklinde olmuştur.¹⁴⁴

1.10.1.1. Şîa'da Takıyye Anlayışı

Şîa'nın önde gelen müelliflerinden biri olan Şeyh Müfid, takıyyeyi şu şekilde tanımlamıştır: “*Hakkı gizlemek, içindeki inancını örtmek, din ve dünyalık zarardan korunmak için muhaliflerden saklanıp onlara karşı gelmemektir.*”¹⁴⁵ Yine Şîa'nın önde gelen ve 6./12. yüzyılda yaşamış olan Yusuf el-Bahrânî (öl. 1186/1772) “*Takıyyeden murat korktuğun için seninle ters olan insanlarla aynı inanç üzere olduğunu göstermendir.*” şeklinde tarif etmiştir.¹⁴⁶ Şîîler'in çağdaş âlimlerinden olan el-Humeynî ise “*Canını, malını veya ırzını korumak için kişinin gerçeklere aykırı olarak söylediği söz veya şeriatın ölçülerine ters olarak yaptığı eylemlerdir.*” şeklinde açıklamaktadır.¹⁴⁷

Yukarıda takıyyenin tanımı hakkında değişik zamanlarda yaşamış olan Şîa'nın önde gelen müelliflerinin tanımlarından şu sonuçları elde etmek mümkündür:

1. İnsanın içinde gizlemiş olduğu şeyin tersini söylemesi,
2. Takıyyenin siyasî muhaliflere karşı yapılması,
3. Takıyye muhaliflerin kendilerine din edindikleri konularda olması,
4. Takıyye dine, cana veya mala gelecek bir zarardan korkma sebebiyle olması şeklinde saymış olduğumuz bu dört madde Şîa'nın takıyye mantalitesinin ana eksenini oluşturmuştur.¹⁴⁸

İslâm düşünce tarihinde takıyye bir kavram olarak ilk defa bazı Hâricî gruplar tarafından ortaya atılmış olsa da dinî bir prensip haline getirenler

¹⁴⁴ Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 218.

¹⁴⁵ Şeyh Müfid, *Şerhu Akâidi's-Sadûk ve tashîhu'l-i'tikâd (Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât ile Beraber)* (Tebriz: y.y., 1364/1944), 118.

¹⁴⁶ Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed Âmilî, *el-Keşkül* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/202.

¹⁴⁷ Müsevî Rûhullah Humeynî, *Keşfü'l-esrâr* (Tahran: y.y, 1979), 147.

¹⁴⁸ Muhammed Ali Sallâbî, *el-İmâme inde's-Şîa* (İstanbul: Ravza Kitap, 2017), 185.

Şîa'dır.¹⁴⁹ Şîî anlayış takıyyeye müracaat etmeyi naslar ve akıl açısından gerekli görür.¹⁵⁰

Ehl-i sünnet inancına göre can, mal ve namus güvenliğinin olmadığı durumlarda müracaat edilmesi ruhsat olan takıyyeyi, Şîîler ilgili naslardan¹⁵¹ hareket ederek zor durumda müracaat edilecek bir ruhsat olmaktan çıkartıp bunu herhangi bir dinî prensip gibi her zaman ve zeminde uygulama yoluna gitmişlerdir.¹⁵²

İlk Şîî bilginlerinden olup Şeyh Sadûk lakabıyla bilinen Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh el-Kummî (öl. 381/991), takıyye yapmanın dinin bir gerekliliği olduğunu söyleyerek dinin bir rüknü olan namazla eş tutarak takıyyeyi terk etmenin namazı terk etmek gibi olduğunu söylemiştir.¹⁵³ Yani Şîa'ya göre takıyye de aynı namaz gibi dinin vazgeçilmez bir rüknü olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Şîa'nın ana kaynaklarında takıyyenin konumu hakkında birçok rivayet geçmektedir. Gerek onların *Buhârî*'si olarak kabul edilen Kuleynî (öl. 329/940) ve gerekse diğer müelliflerinin kendi eserlerinde, altıncı imamları Ca'fer es-Sâdık'a nispet ettikleri "*Takıyye, benim ve atalarımın dininden bir parçadır; Takıyyesi olmayanın dini yoktur.*"¹⁵⁴ Yine Kuleynî *Kâfî* adlı eserinde, Ca'fer es-Sâdık'ın "*Ey Ebû Ömer, dinin onda dokuzu Takıyye'dir; Takıyyesi olmayanın dini de yoktur.*"¹⁵⁵ sözlerini rivayet etmiştir. Bütün bu rivayetler takıyyenin Şîa inancında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Çünkü onların nezdinde takıyye dinin en önemli konularındandır.

Şîa camiasında iman esaslarından biri sayılan takıyye başlangıçta can ve mal güvenliğinin olmadığı durumlarda meşru kabul edilmişken daha sonraları kendi mezheplerinden olmayan herkese karşı bir yaşam felsefesi haline getirilerek itikadî ve siyasî anlayışlarını gizleme amacıyla uygulanmış ve kapsamı oldukça genişletilmiştir.¹⁵⁶ "*Takıyye müminin savunma kalkandır.*"

¹⁴⁹ Hakyemez, "Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü", 129-146.

¹⁵⁰ Muhammed Hüseyin Ali (Kâşifülgîtâ), *Geliniz Şîa Nedir Öğrenelim*, çev. Abdullah Ünlü (İstanbul: y.y, 1996), 92.

¹⁵¹ Âl-i İmrân 3/28; en-Nahl 16/106; el-Mü'min 40/28.

¹⁵² Özarslan, "Takıyye Üzerine Bazı Mülâhazalar", 115-132.

¹⁵³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *Risâletü'l-i'tikadati'l-İmâmiyye* çev. E. Ruhi Fiğlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 127.

¹⁵⁴ Kuleynî, *el-Kâfî fî 'ilmi'd-dîn*, 2/219.

¹⁵⁵ Kuleynî, *el-Kâfî fî 'ilmi'd-dîn*, 2/219.

¹⁵⁶ Heyet, "Takıyye", 1/175-176.

sözü ile takıyye, Şîîler'in tarih boyunca vazgeçilmez kalkanı ve silahı olmuştur. Günümüzde de en temel siyasî inanç argümanı olarak kullanılmaktadır.¹⁵⁷

Şîa'nın bu mesele ile ilgili temel görüşü yukarıda anlattığımız şekilde olmakla beraber bazı Şîî müfessirler takıyyenin bir ruhsat ve izin olduğunu, dinin aslî meseleleri arasında değil de dinin fer'î konularından olduğunu belirterek mutedil bir görüş beyan etmişlerdir.

“Takıyye müminle müşrikler arasında olur, Müslümanla Müslüman arasında olmaz. Müslümanın Müslümandan takıyyesine kat'î olarak yol aranmaz” diyen Şerîf er-Radî (öl. 406/1015): “Takıyye bir ruhsattır, efdal olan bu ruhsatın kullanılmamasıdır. Kişinin ölünceye kadar İslâm'da sebat etmesi, ruhsatı kullanarak İslâm'dan çıkmak suretiyle kurtulmasından daha faziletlidir.” diyerek mutedil bir görüş beyan etmiştir. Ayrıca Şerîf, takıyyenin ancak dil ile olacağını, amel ile olmayacağını da hatırlatır.¹⁵⁸ Şîa içerisinde takıyyenin keyfi bir şekilde uygulanmasına karşı çıkanlar da olmuştur. Örneğin: Takıyyeyi “Şîa'nın afyonu” olarak gören günümüz Ca'ferî âlimlerinden Mûsa el-Mûsevî (öl. 1417/1997) takıyye ile imamlar arasında bağ kurmanın büyük bir yanlış olduğunu söyleyerek şu sözleri ile takıyye konusundaki bu keyfi uygulamalara şiddetle karşı çıkmıştır.

“Resûlullah mı takıyye yaptı? Hz. Ali mi? Safındaki kuvvetli olanlara karşı çıkararak Muaviye ile sulh yapan Hz. Hasan mı? Kendisinin, taraftarlarının ve çocuklarının şehit olacağını bile bile Yezid'e karşı çıkan Hz. Hüseyin mi? Tavaf ederken halife Abdülmelik b. Mervan'a hiç ehemmiyet vermeyen, dualarında Emevî hilafetine lanet okuyan İmam Seccâd mı? Ehl-i beyt fıkhnı öğretmekten çekinmeyen Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdik mı takıyye yaptı? Ebû Bekir'in torunu olmakla övündüğünü söylerken Ca'fer es-Sâdik mı takıyye yaptı?”¹⁵⁹

Yine aynı şekilde Mûsa el-Mûsevî, Şîî kaynaklarda imam Ca'fer es-Sâdik'a dayandırılan “Takıyye benim ve babalarımın dinidir” rivayetinin o imama karşı uydurulan bir söz olduğunu belirtir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Hürr, *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsili mesâli's-şerîa*, 1/461.

¹⁵⁸ Şerîf er-Radî, *Hakâikü't-te'vil fi müteşâbihî't-tenzil* (Necf: y.y., 1355/1936), 74-75.

¹⁵⁹ Mûsa el-Mûsevî, “et-Takıyye ve'l-İsme ve'l-İlhâm İnde's-Şîa el-İmâmîyye” (*Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, 1993), 739-743.

¹⁶⁰ İlhan, “Şîa'da Usulü'd-Din”, 426.

1.10.1.2. Şîî Takıyye İnancının Tarihsel Arka Planı

Kaynaklara göre Şîî takıyye mantalitesi hicrî üçüncü asrın ilk yarısında itikadî bir kimliğe kavuşmuştur. Şîî edebiyatının en erken kaynakları arasında gösterilen tefsir ve hadis kitaplarında bu mesele ile alakalı pek çok rivayet aktarılmıştır.¹⁶¹ Bu sebeple takıyye inancı Şîa'nın en erken netleşen inanç esaslarından biri olduğu söylenebilir. Örneğin, Şîî literatürünün ilk çalışmalarından olan *Kitâbü'l-mehasîn*'de¹⁶² on iki imamdan bile söz edilmezken, bu mesele ile alakalı *Babü't-Takıyye* isimli bölümde 27 tane imam rivayeti aktarılmıştır. Bu sebeple Şîîler takıyye hakkındaki görüşlerini meşrulaştırmak ve temellendirmek gayesiyle Hz. Âdem'in çocuklarından günümüze kadar takıyye içerisinde hayatını idame eden bir insanlık portresi çizmişlerdir.¹⁶³

1.10.1.3. Şîîleri Takıyye Yapmaya Sevk Eden Nedenler

Şîa'yı takıyye yapmaya sevk eden başlıca sebep İbn Ebi'l-Hadîd'in (öl. 656/1258) Şîa'nın beşinci imamı olan Muhammed el-Bâkır'a dayandırdığı rivayettir. Bu rivayette Muhammed el-Bâkır;

“Biz hep ezildik, dövüldük, sövüldük, gözaltında tutulduk, kıyımaya uğratıldık. Kendimizin ve sevdiğimizimizin can emniyetinden hep mahrum olduk. Yalancı münkirler uydurdukları yalan ve iftiralara hep bir kılıf uydurdular. Zâlim kadılar, zorba valiler her tarafta kendi adamlarına arka çıktılar. Uydurma hadisleri de onlar ürettiler. Onlar yapmadığımız işleri bize mal ettiler; dilimizden sâdır olmayan sözleri, görüşleri bize isnat ederek naklettiler. Böyle yapmakla halkı bizden nefret ettirmeyi hedeflediler. Hasan'ın (öl. 50/670) vefatından sonra baskılar daha da arttı. Muâviye'nin (öl. 61/684) saltanat sürdüğü dönemde taraftarlarımız her yerde

¹⁶¹ Onlara göre, ilk masum kabul ettikleri Ali b. Ebi Tâlib şöyle demiştir: “Takıyye müminin en üstün amelidir; mümin kendini ve kardeşlerini, fâcirlerden onunla korur.” Üçüncü imamları Hüseyin b. Ali ise: “Takıyye olmasaydı, dostumuz kim, düşmanımız kim bilinmezdi.” Dördüncü imamları Ali b. el-Hüseyin ise; “Allah, müminin bütün günahlarını affeder, onu dünyada ve âhirette temizler; ancak şu iki günahı affetme: Takıyyeyi terk etmek ve kardeşlerinin haklarına riayet etmemek.” Geniş bilgi için bk. İhsan İlahî Zahîr, *Şîa'nın Kur'an İmamet ve Takıyye Anlayışı*, 144; Recep Bilgin, *Son Dönem Hadis Çalışmaları ve Talat Koçyiğiti'nin Hadisçiliği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020).

¹⁶² Kitabın müellifi olan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî'nin ölüm tarihi bazı kaynaklarda h. 274 (887) bazı kaynaklarda ise h. 280 (893) olarak zikredilmektedir. Kitabın yazım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber tevhid, fıkıh, hikmet ve âdâb gibi değişik konuları ihtiva etmekte olup Şîîler arasında uzun süre önemini koruyan bir kitaptır. Geniş bilgi için bk. Orhan Çeker, “Berkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/509.

¹⁶³ Hakyemez, “Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü”, 138.

katledildi, elleri ve ayakları kesildi. Bizi sevdiklerini söyleyen insanlar hapsedildi, malları gasp edildi yahut evleri yakılıp yıkıldı. Bütün bu zulümler Hüseyin'in (öl. 61/684) kâtili Ubeydullah b. Ziyad'ın (öl. 67/686) dönemine değin gitgide arttı. Derken, Haccâc (öl. 95/714) denen adam ortaya çıktı ve o da birçok insanın kanını döktü. Onun döneminde "Ali taraftarı" diye tanınlanmaktansa "zındık" veya "kâfir" diye anılmak çok daha az tehlikeli hale geldi (...) Muâviye'nin, valilerine gönderdiği, "Ebû Türâb (Ali b. Ebî Tâlib) ve Ehl-i beyt'in fazileti hakkında nakilde bulunan kişilerden zimmetimi kaldırdım" şeklindeki fermanının ardından vaizler ve hatipler tüm kürsü ve minberlerde Ali'yi lanetleyip Ehl-i beyt'e küfretmeye başladılar."¹⁶⁴ der.

İktidar emelleri taşıyan Şîîler genelde muhalif kesimi temsil ettikleri için takip ve baskıya maruz kalmışlardır.¹⁶⁵ Bu da onların kendilerini muhafaza etmek maksadıyla gerçek inançlarını gizlemeye sebep olmuştur. Bu inançlarını saklama faaliyetleri onların bir yandan dışa kapalı bir toplum haline gelmelerine, öte yandan da Şîîliğin alâmet-i fârikalarından biri olan takıyye prensibinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁶⁶

1.10.1.4. Şîî Takıyye Algısının Esnek Bir Boyut Kazanması

Şîîler'in ilk dönem müellifleri takıyye ile alakalı mezhep imamlarının nakillerini sıhhat bakımından herhangi bir araştırmaya tabi tutmadan, olduğu gibi nakletmeye çalışmaları meselenin istismara açık hale gelmesine neden olmuştur. Şîa, takıyye konusunda rahatsız edici bir şekilde tenkit edilmiştir. Bu nedenle zaman içerisinde Şîî âlimler -ikiyüzlülük, yalancılık gibi birtakım suçlamalardan olsa gerek- bu meseleye yeni boyutlar ve sınırlamalar getirdikleri görülmektedir. Ahbârîler'deki¹⁶⁷ salt takıyyeye başvurma zorunluluğu sonuç itibarıyla Usûlîler'de¹⁶⁸ daha ılımlı bir hal almıştır. Şeyh Müfid (öl. 413/1022), bu sınırlandırmadan şu şekilde bahsetmektedir:

¹⁶⁴ Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâimî İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa* (Beyrut: y.y., 1967), 11/ 43-44.

¹⁶⁵ İlhan, "Şîa'da Usulü'd-Din", 427.

¹⁶⁶ İlhan, "Takıyye Doğuşu ve Gelişmesi", 160-164.

¹⁶⁷ Dinî hükümlerin yegâne kaynağı olarak kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul eden İmâmiyye Şîası içerisinde oluşan ekole verilen isim. Geniş bilgi için bk. Metin Yurdagür, "Ahbârîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 1/490.

¹⁶⁸ İmâmiyye Şîası geleneği içinde, dinî hükümlerin akli istidlâl yoluyla elde edilebilme yöntemini benimseyen ekole verilen isim. Geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Usûliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/214-215.

“Takıyye, dinî ve dünyevî hususlarda başa gelecek zararlar sebebiyle gerçeğin saklanması, konu hakkındaki inancın gizli tutulması, düşmana karşı ihtiyatlı davranmak ve zâhırde onlar gibi görünmektir. Zaruret kesin veya galip ihtimal olarak bilindiği zaman takıyye farz olur. Eğer gerçeği söylemekte herhangi bir sakıncanın olmadığı veya olmamasının daha muhtemel olduğu bilinirse işte o zaman takıyye farz olmaz.”¹⁶⁹

Şeyh Müfid’in yukarıda söyledikleri ile asrımızdaki Şîî âlimlerinin bu mesele hakkındaki görüşleri aynı doğrultudadır. Şîî müelliflerden Ali Asker Rızvanî takıyye ile ilgili şunları söyler:

“Şîa’ya göre takıyye koşullara göre farz ve haram olabilir. İnsan bazı durumlarda malının veya canının tehlikede olduğunu ileri sürerek takıyye yapamaz. Şîa imamları genellikle kılıç ve zehirle şehit edilmişlerdir. Eğer onlar takıyye yapsalardı dünyada yüksek makamlara ulaşırlardı. Ama çok iyi biliyorlardı ki Yezîd gibi şahıslar karşısında takıyyenin mânası dinin ve mezhebin yok olmasından başka bir şey değildir. Din önderlerinin dinin esasını ve temellerini tehlikede gördükleri zamanlarda takıyyeye müracaat etmeleri doğru değildir. Takıyye, şahsın düşman karşısındaki zaafı anında yaptığı şeydir. Ama dinî ahkâm ve öğretileri öğretmede takıyyenin hiçbir yeri yoktur. Bir âlimin takıyye yaparak dinî inançların tersine bir şeyler yazması ve onu toplumda yayması yanlıştır. Şîa âlimleri en zor şartlarda bile inançlarını açıklamışlardır.”¹⁷⁰

Şîî bir sosyolog olan Ali Şerîatî (öl. 1397/1977) takıyyeyi Ali Şîası’na¹⁷¹ ve Safevî Şîası’na¹⁷² ait olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Tarih içerisinde takıyye kavramına yüklenen mânaların ve takıyye için çizilen rotanın hata oluşunu açıklamaya çalışan Ali Şerîatî, olması gereken “Ali Şîası”nın takıyyesidir, yanlış olan ise “Safevî Şîası” takıyyesidir der. “Hakkı, üstünü görmeden (kendi can ve mal güvenliği konusunda emin olmadan) söylemek uygun olmaz” prensibini benimseyen Safevî Şîa’sı ile Ali Şerîatî, Ahbârîlik’in rivayetler çerçevesinde tatbik ettiği takıyye şeklini kastetmektedir. Şîa’nın uygulamış olduğu takıyyenin ne kadar yanlış

¹⁶⁹ Müfid, *Şerhu Akâidi’s-Sadûk ve tashihu’l-i’tikâd*, 137.

¹⁷⁰ Ali Asker Rızvanî, *Kur’ân ve Sünnet Işığında Ehl-i Beyt Mektebi*, çev. Ebülfez Kocadağ (İstanbul: Kevser Yayınları, ts.), 279.

¹⁷¹ Ali Şerîatî’nin Şîiliği iki kategoriye ayırarak, Hz. Ali ve birtakım sahâbede mevcut olduğuna inandığı ve İslâm’ın erken dönemini idealize ederek Ali Şîası diye bahsettiği Şîiliği temsil eden kategoridir ki aynı zamanda Şerîatî bunu benimser. Geniş bilgi için bk. Ali Şerîatî, *Ali Şîası Safevî Şîası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 130-176.

¹⁷² Şerîatî’nin hurafe ve bid’atlarla orijinalinden uzaklaştırıldığına inandığı ve Safevî Şîası diye bahsettiği Şîiliği temsil eden kategoridir ki aynı zamanda Şerîatî buna karşı çıkar. Geniş bilgi için bk. Şerîatî, *Ali Şîası Safevî Şîası*, 246-251.

olduğunu izah etmek için Şerîatî şöyle bir misal verir: “Safevî Şîası’na inanan insan o kadar “takıyyezede”dir ki “Bayım, evinizin adresi nedir?” diye sordüğümüzde rengi uçar. O kadar takıyye yapmış, fikrini söylemeyip inancını o kadar gizlemiştir ki artık görüşünün ne olduğunu ne gibi bir inanç taşıdığını bile hatırlamaz...”¹⁷³

Ali Şerîatî, “Ali Şîası’nın takıyyesi” olarak tanıttığı takıyye biçimini de iki kısma ayırarak şunları söyler:

1. “*Vahdet Takıyyesi: Büyük İslâm toplumunda Şîa’nın başvurduğu takıyye, İslâm birliğinde tefrikaya neden olmama amacını taşır. Öyleyse takıyye, Şîa’nın kendi inancını koruduğu, ama bunu İslâm toplumu içinde tefrikaya, parçalanmaya veya düşmanlıklara meydan vermeyecek biçimde yaptığı bir örtüdür. Bu nedenledir ki Mekke’ye gittiğinizde onlarla birlikte namaz kılmalısınız, denilmektedir. Şu anda da bizim büyük âlimlerimiz şunu tavsiye ederler: Mekke ve Medine cemaat imamının ardında namaz kılın. Bu takıyyedir. Taassuptan, ihtilâflı konulara dayanmaktan ve iç tefrikaya neden olan durumların gündeme getirilmesinden kaçınmak bu takıyyenin kapsamında yer almaktadır. Ali’nin iç ihtilaflar karşısındaki tavrı da bunun göstergesidir.*”¹⁷⁴

Vahdet takıyyesinden anlaşıldığı gibi takıyye, İslâm birliğini tesis etme yolunda bir çeşit vasıta olarak müşahede edilmekte ve söz konusu birliğe hizmet ettiği düşünülmektedir. Ali Şerîatî ikinci çeşit takıyyeyi de şöyle açıklamaktadır:

2. “*Mücadele Takıyyesi: Müminin değil, imanın korunması için gizli mücadelenin özel koşullarına uymaktır. Yani Şîa’nın düşünsel bir iş yapması, toplumsal ve siyasal bir savaşında bulunması; ama konuşmaması, kendini göstermemesi, fitne nedeniyle hilafet odağı karşısında takıyye yapması, kısaca boş yere kayba uğramaması, boş yere kendi örgütünü, gücünü ve canını tehlikeye atmamasıdır. “Emevî, Abbâsî rejimlerinde imamların hayatı bunun örneğidir.”*”¹⁷⁵

Şerîatî’ye göre, imamlardan aktarılan haberlerden anlaşılması gereken takıyye çeşidinin bu olduğu, aksi takdirde hataya düşüleceği vurgusudur. Bu izahlardan sonra Ali Şerîatî, Safevî Şîası’nın takıyyesi ile Ali Şîası’nın takıyyesinin arasındaki farkı şöyle izah eder: “*Ali Şîası’ndaki takıyye dostla*

¹⁷³ Şerîatî, *Ali Şîası Safevî Şîası*, 206.

¹⁷⁴ Şerîatî, *Ali Şîası Safevî Şîası*, 205.

¹⁷⁵ Şerîatî, *Ali Şîası Safevî Şîası*, 205.

bütünleşme ve düşmanla savaşıma etkeni iken, Safevî Şîîsî'nda savaşımın mutlak tatilidir ve takıyye yerine, tefrika ve taassubun etkin ögesi olan bir şey yapılır.”¹⁷⁶

Bütün bu beyanatlar sonucunda “Safevî Şîîsî'nda takıyye, sabit ve Şîî olmanın gereği bir inanç esasıdır!” diyen Ali Şerîatî, salt ve zorunlu takıyye fikrinin doğru olmadığını; takıyyenin duruma ve koşullara göre farz olduğu, bazen câiz bazen de haram olabileceğini şöyle ifade eder: “Ali Şîîsî'nda takıyye, bir “amelî taktik” olup koşullara ve durumlara bağlıdır. Bu yüzden, rehberin teşhisiyle kimi zaman yasaklanır ve hatta haram kılınır.”¹⁷⁷

Bununla beraber Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, Abdülbaki Gölpinarlı, Muhammed Rıza el-Muzaffer ve Muhsin el-Emin gibi muasır Şîî âlimleri takıyyenin tanımı hakkında yeni bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Yalancılık, ikiyüzlülük ithamından rahatsız olan son asır Şîî âlimleri kaleme aldıkları eser ve makalelerde bu meseleyi baştan itibaren değerlendirmeye tabi tutarak kavramın tanımını yeniden yapmışlardır. Kendilerine yapılan son derece rahatsız edici ithamları reddetmişlerdir. Söz konusu Şîî âlimler tarafından yapılan yeni tanıma göre takıyye, ancak can, mal ve namus güvenliğinin bulunmadığı bir durumda müracaat edilmesi gereken bir ruhsat olduğunu söylemişlerdir. Bunun dışında başka bir Müslümanın canının, namusunun ve malının yok edilmesine boyun eğmek, kan dökülmesine neden olmak, küfre rıza göstermek, Kur’ân’ın tahrifine ve bâtil teviline¹⁷⁸ göz yummak vb. durumlarda takıyyeye müracaat etmenin câiz olmadığı, bu gibi yer ve zeminlerde takıyye yapmanın kat’î bir şekilde haram olduğu önemle vurgulanmıştır. Şîî’nin konuya bu şekildeki yeni yaklaşımı ile Ehl-i sünnet’in takıyyeyi anlama tarzı arasında çok büyük bir fark görülmektedir. Şüphe yok ki tarihî süreç içerisinde Şîî âlimlerin bu merhaleye gelmesinde Şîî üzerindeki siyasî tahakkümün son bulması ve temel insan haklarından kabul edilen “din ve vicdan hürriyetinin” tüm dünyada kabul edilen bir prensip haline gelmesinin ve birçok devlet tarafından büyük ölçüde başarılı bir şekilde tatbik edilmesinin mühim bir payı vardır.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Şerîatî, *Ali Şîîsî Safevî Şîîsî*, 206.

¹⁷⁷ Şerîatî, *Ali Şîîsî Safevî Şîîsî*, 206.

¹⁷⁸ Bu bağlamda tefsir ve tahrif arasında kalan tevil kavramının tanımı ve tarihsel değişimi için bk. Murat Oral, “Selefin ve Halefin Tevil Yaklaşımları ve Bunun Tefsire Yansımaları”, *Antakiyat* 5/1 (June 1, 2022), 25-53.

¹⁷⁹ Ekinci, “İmâmiyye Şîîsî'nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”, 36-46.

1.10.2. Ehl-i Sünnet ve Takıyye Algısı

Ehl-i sünnet, itikadî meselelerde Hz. Peygamber ile sahâbenin yolunu esas alan, Kur’ân-ı Kerîm ve sahih sünneti temel rehber kabul eden topluluğun genel adıdır. Dinî naslara ön yargısız yaklaşmayı prensip edinen ve tarih boyunca egemen fırkayı temsil eden bu topluluk, sünnete olan bağlılıklarından ve cemaat ruhundan ayrılmadıklarından “Ehl-i sünnet ve’l-cemâat” şeklinde de isimlendirilmiştir.¹⁸⁰

Bir tehlike karşısında kişinin nefsinin, malını veya ırzını korumak için düşmanı ile aynı düşüncedeymiş gibi görünmesi ve tehlike karşısında asıl inancını örtmesi anlamında değerlendirdiğimiz takıyye, hemen hemen İslâm mezheplerinin tamamı tarafından kabul edilmiştir.¹⁸¹ Kur’ân-ı Kerîm böylesi olan bir davranışa “*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Her kim bunu yaparsa Allah’tan ilişiği kesilmiş olur. Ancak onlardan bir korunma yapmanız başka. Allah sizi kendisinden korkmanız için uyarıyor. Sonuçta gidiş Allah’adır*”.¹⁸² Ve “*Her kim imanından sonra Allah’a küfrederse -kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan başka- ve kim küfre göğsünü açarsa, onların üstüne kesinkes Allah’tan bir gazap iner ve onlara büyük bir azap vardır*”.¹⁸³ Yine aynı şekilde “... Firavun ailesinden imanını saklayan mümin bir adam...”¹⁸⁴ âyet-i kerîmelerinde kişinin asıl inancını gizlemesine izin verdiği kabul edilmektedir. Sünnî âlimler bu izne binaen bu mânada olan takıyyeyi ruhsat olarak kabul etmişlerdir.

Ehl-i sünnet ulemâsı takıyye konusunu inanca yönelik bir mesele olarak algılamadıkları için bazı Sünnî müfessirler konu ile alakalı olan âyetlerde takıyye ile ilgili mâlûmat vermekten sarfı nazar etmişlerdir. Bunun sebebi de tarihî süreçte bu mefhumun Şîa ile özdeşleşmiş olmasıdır.¹⁸⁵ İslâm düşünce tarihinde Şîa ulemâsının takıyye başlığı bağlamında ele aldıkları konuları Sünnî müfessirler *ikrah* başlığı altında ele almışlardır. Başlıklar her ne kadar farklı olsalar da işlenen meseleler aynıdır. Zira Ehl-i sünnet müfessirlerinin çoğu, bu konu bağlamında ele alınan âyetlerin¹⁸⁶ muhtevaları hemen hemen

¹⁸⁰ Ahmet Saim Kılavuz, “Ehl-i Sünnet”, *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed. İbrahim Kafi Dönmez (İstanbul: İFAV Yayınları, 2006), 1/457.

¹⁸¹ Ekinci, “İmâmiyye Şiası’nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”, 36-46.

¹⁸² Âl-i İmrân 3/28.

¹⁸³ en-Nahl 16/106.

¹⁸⁴ el-Mü’min 40/28.

¹⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/38.

¹⁸⁶ Âl-i İmrân 3/28; en-Nahl 16/106; el-Mü’min 40/28.

aynı olduklarını söylemişlerdir.¹⁸⁷ Ehl-i sünnet âlimleri takıyyenin sadece dil ile olabileceği amel ve fiil ile olamayacağı konusundan hemfikirdirler. Yani zorlanan bir kimse kalbi imanla dolu olduğu halde düşmanlarından kurtulmak için dili ile küfrü ifade eden sözler söylerse ona mürtedlik cezası terettüp etmez demişlerdir.¹⁸⁸

Zorlama karşısında bir müminin ölümden kurtulmak için takıyyeye başvurması ruhsat olsa da takıyyeye müracaat etme yerine takvâya başvurarak, küfür sözlerinden kaçınması, dinin yüceltilmesi ve doğru olanın ortaya çıkması için ölmeyi göze alması övgüye daha layık olan bir davranış ve şerefli bir duruştur. İslâm tarihinde bu şekilde zoru tercih edip övgüye layık görülen birçok örnek vardır.¹⁸⁹

Bu örneklerden birisi *Halku'l-Kur'ân* meselesinde Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) duruşudur. Kur'ân'ın mahlûk olup-olmadığı meselesi Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında hicrî 2./8. yüzyılın ortalarında itikadî bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Tarihte *mihne* hareketi olarak bilinen bu mesele Emevî ve Abbasî devirlerinde Mu'tezilî görüşün etkisinde kalan devlet reislerinin “*Kur'ân-ı Kerîm'in yaratıldığı*” hususuna resmî bir boyut katma gayretlerinin olduğu dönemdir. Bu resmî düşünceye başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere, pek çok İslâm âlimi karşı çıkmış, bu sebepten dolayı derdest edilerek işkenceye maruz kalmışlardır. Hapishanede Ahmed b. Hanbel'i ziyaret eden amcası ile aralarında şu diyalog geçer;

“-*Ebû Abdullah! (Ahmed b. Hanbel) arkadaşların seninle Allah arasında olan hususta istenileni söylediler. Hapiste yalnız sen kaldın!*

-*Amca! Âlim takıyye tariki ile câhil cehlinden ötürü (bu türlü) cevap verirse, hakikat ne zaman ortaya çıkacak? Amcası der ki ben verdiği bu cevap karşısında sustum ve onu ikna etmekten vazgeçtim.*”¹⁹⁰

Abbâsî yönetiminin baskı ve işkenceleri karşısında inancından ve düşüncesinden taviz vermeyen Ahmed b. Hanbel fikrini takıyye ile gizlemeyi asla kabul etmemiştir. O *Halku'l-Kur'ân* meselesinde gerçek inancını ölüm tehditlerine, işkencelere ve baskılara rağmen değiştirmeyi düşünmemiştir.¹⁹¹

¹⁸⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtihu'l-gayb*, 1/12; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/9.

¹⁸⁸ Taberî, *Câm'iu'l-beyân*, 18/238.

¹⁸⁹ Dalkılıç, “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye”, 113-139.

¹⁹⁰ İlhan, “Takıyye Doğuşu ve Gelişmesi”, 165.

¹⁹¹ Dalkılıç, “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye”, 137.

Muhammed Ebû Zehrâ (öl. 1898-1974) bu mesele ile alakalı olarak şöyle bir açıklamada bulunur:

“İslâm dünyasında takıyyeye başvurmak, İslâmî hükümlerin istikrar kazanmış olmasından, farz olan mârufu emretmek münkeri yasaklamak prensibi ile tenâkuz teşkil eder. Hadis ve fetvada Ahmed’in mevkiinde olan birisi için, en şiddetli işkencelere uğrasa bile, susmak doğru olmaz. Reyinde sebat etmesi gerekir. Takıyye, kendisine tabi olunan imamlar için câiz olmaz. Yoksa halkı yanıltabilirler. Çünkü halk imamların zâhirine tabi oldukları ve derunlarında gizlediklerini bilmedikleri için söyledikleri her şeyin apaçık gerçekler olduğunu düşünürler. Aksi takdirde umumî bir fesat ortaya çıkar. İşte bu sebeptendir ki İmam-ı Ahmed’in sabrını benzerlerinin ilki ve örneği olarak görmekteyiz.”¹⁹²

Yukarıda verilen bilgiler ve tanımlar sonucunda takıyye kelimesi için “zulüm ve işkence altında bulunan bireyin kimliğini saklayarak ötekilerle beraber olma” mânasına şâmil olan genel bir anlam ortaya çıksa da kavramın olumlu veya olumsuz olduğu hakkında, görüldüğü üzere, bir şey söylemek pek mümkün değildir. Çünkü her ictimâî ve siyasî hareket içinde kendisine yer bulduğu bölgenin tarihi tecrübelerinden, ictimâî hakikatlerinden ve inançlarından etkilenerek her zaman ve zeminde değişiklik göstermiştir.

¹⁹² Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 484.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN et-TABÂTABÂÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE el-MÎZÂN İSİMLİ TEFSİRİ

İlimde derinleşen şahsiyetler, tarih boyunca derin izler bırakmış, isimleriyle birlikte fikrî, ilmî, edebî ve sanatsal mirasları da kalıcı olmuştur. Nitekim bu tür çalışmalardan söz edildiğinde, söz konusu büyük şahsiyetler tabîi olarak hatıra gelmektedir. Beşeriyete öncülük eden ve insanlığa önemli hizmetlerde bulunan bu simalardan biri de *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserin müellifi Tabâtabâî'dir. Tabâtabâî, mantık, tarih, kelâm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi aklî ve naklî ilimlerde derinleşmesinin yanı sıra, doğu felsefesinin de önde gelen isimlerinden biri olarak temayüz etmiştir. Şöhreti geniş bir coğrafyaya yayılmış, pek çok eser kaleme almış ve özellikle *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân* ile ilmî dünyada müstesna bir yer edinmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde, Tabâtabâî'nin nesebi, hayatı, ilmî şahsiyeti, hocaları, talebeleri ve ulaşılabildiği ölçüde telif ettiği eserleri ele alınacak, ayrıca *el-Mizân* adlı tefsirinin kaynakları ile tefsirinde takip ettiği yöntem incelenecektir.

2.1. Adı ve Nesebi

Adı, Muhammed Hüseyin b. Muhammed Tabâtabâî olan müfessirin soy ağacı şu şekildedir:

Seyyid Muhammed Hüseyin b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Muhammed Hüseyin Mirza Seyyid Ali Asğar Şeyhülislâm b. Mirza Seyyid Muhammed Takî Kadî b. Mirza Muhammed Kadî b. Mirza Muhammed Ali Kadî b. Mirza Sadreddin Muhammed b. Mirza Yusuf Nakib el-Eşref b. Mirza Sadreddin Muhammed b. Mecdüddin b. Seyyid İsmail b. Emir Ali Ekber b. Serâceddîn Emîr Abdulvahhâb b. Emîr Abdulğaffâr b. Seyyid İmâdüddîn Emîru'l-Hâc b. Fahreddîn Hasan b. Kemâleddîn Muhammed b. Seyyid Hasan b. Şehabeddîn Alî b. İmâdüddîn Alî b. Seyyid Ahmed b. Seyyid İmâdüddîn b. Ebü'l-Hüseyin Alî Şihâb b. Ebü'l-Hasan Muhammed Şâir b. Ebû Abdillâh Ahmed Şâir b. Ebü'l-Ca'fer Muhammed Asğar b. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim Tabâtabâî b. İsmail Dibâc b. İbrahim Gamr b. Hasenü'l-Müsennâ b. İmâm Hasan b. İmâm Alî b. Ebî Tâlib.¹⁹³

¹⁹³ Tabâtabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*, çev. Vahdettin İnce-Salih Uçar (İstanbul: Kevser Yayınları, 1999), 1/10.

Tabâtabâî'nin ismi, yazmış olduğu bazı kitaplarında Seyyid Muhammed Hüseyin Hasanî Hüseyinî Tabâtabâî olarak geçmektedir. Böyle anılmasının sebebi anne tarafından İmam Hüseyin, baba tarafından ise İmam Hasan soyundan olmasındandır. Müfessir, Hasanî ve Hüseyinî nisbelerini kullanmakla beraber Tabâtabâî nisbesini de kullanmıştır. Bu nisbeyi büyük dedelerinden olan İbrahim Tabâtabâî b. İsmail Dibâc'ın adından esinlenerek kendisi seçmiş olup ve Kum şehrine gittiği andan itibaren bu nisbeyi kullanmıştır.¹⁹⁴

Müfessir Tabâtabâî, “allâme” ve “kâdî” olarak da tanınmaktadır. Kendisine “allâme” sıfatının verilmesi aklî ve naklî ilimleri birlikte tahsil edip bu ilimlerde rüsûh bulması sebebiyledir. “Kâdî” denilmesi ise dedelerinin Azerbaycan'da kadılık vazifelerinde bulunmuş olmaları ve bu aileye mensup olan kimselere de kadı denilmesi nedeniyledir.¹⁹⁵

2.2. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Allâme Seyyid Muhammed Hüseyin b. Muhammed Tabâtabâî, h. 29 Zilhicce 1321 (m. 17 Mart 1904) yılında İran'ın Tebriz şehrine bağlı Şâdâbâd (Şâdegân) köyünde fazilet, ilim ve irfan ocağı olan bir ailede dünyaya geldi. Beş yaşında iken annesini, dört yıl sonrada babasını kaybetti. Bu yaştan sonra kardeşi ile beraber Şîa'nın geleneksel eğitim sisteminin ilk iki merhalesini kapsayan mukaddime ve sûtûh (başlangıç ve orta) seviyesindeki dinî ilimleri öğrenmek için medreseye gitti. Bu iki aşamada Kur'ân-ı Kerîm, Farsça, Arapça, hadis, fıkıh gibi İslâmî ilimlerle dil ilimleri okutulmaktaydı. Tabâtabâî bu derslerin yanında Mirza Ali en-Nâkî'den hat sanatını öğrendi.¹⁹⁶

Tabâtabâî'nin ilmî hayatı üç merhalede incelenebilir.¹⁹⁷ Bunlardan ilki, Tebriz'de geçen ilk tahsil dönemidir. Küçük yaşta yetim kalmasının da etkisiyle derslerinde pek başarılı olamayan Tabâtabâî, bir gramer sınavında başarısız olmasından sonra hocası Muhammed Ali Serâbî'nin ona nasihatte bulunması neticesinde çok üzülür ve derslerinde başarılı olma ile ölüm

¹⁹⁴ Ali Câbir Âl-i Safâ, *Nazariyyetü'l-ma'rifê ve'l-idrâkâtî'l-i'tibâriyye inde'l-allâme Tabâtabâî* (Beyrut: y.y., 2001), 19.

¹⁹⁵ Hamid Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, *Journal of Islamic Studies* 17/3 (2006), 326.

¹⁹⁶ Tihârî, *eş-Şemsü's-Sâti'a*, 34; Ali Evsî, *Tabâtabâî ve menhecühü fî tefsirihî'l-Mizân* (Tahran: y.y., 1985), 39.

¹⁹⁷ Mehmet Suat Mertoğlu, “Tabâtabâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/306.

arasında bir tercihte bulunması gerektiğine karar verir. Allah'ın kendisine doğruyu göstermesi için uzun süre dua eder ve secdeye kapanır. Bu olay onun hayatının dönüm noktası olmuştur.¹⁹⁸

Tebriz'de kaldığı bu dönemde derslerinin yanı sıra atıcılık, binicilik, avcılık, yüzme gibi spor branşlarında da ustalık kazanmıştır. Ancak hayatı boyunca, zahit yapısının baskın olması nedeniyle bu yetenekleri arka planda kalmıştır.¹⁹⁹ Tebriz'de derslerini başarı ile bitirdikten sonra o devrin ilim merkezlerinden biri olan Necef-i Eşref'e kardeşi Muhammed Hasan İlâhî ile beraber gitmeye karar verir.²⁰⁰

Tabâtabâî, terceme-i halinde şunları zikretmektedir;

*“Tebriz şehrinde uzun zamandan beri ilim yönünden şöhret kazanmış ilmî bir ailede doğdum. Beş yaşında annemi, dokuz yaşında babamı kaybettim. Böylece çocukluğumdan beri hissettiğim yetim olmanın acısını tattım. Bundan sonraki hayatımda medreseye gittim her gün evimize gelen özel hocanın gözetiminde Fars Dili ve Edebiyatı eğitimine başladım. Ara vermeden altı yıl boyunca Fars Dili ve Edebiyatı eğitimini tamamladım. Bu günlerde medresenin özel ilk öğretim programı yoktu. Bilakis öğrenci okula geldikten sonra program yapılıyordu. Dolayısıyla her öğrenci kendi güç ve kapasitesine göre bilgi alıyordu. Her şeyden önce okutulan Kur'ân-ı Kerîm eğitimini tamamladım. Böylece ilk öğretimin birinci merhalesinde Sa'dî Şîrâzî'nin Gülîstan ve Bostan kitaplarını, Nisâb-ı Sıbyân, Envâr-ı Suheylî, Ahlâk-ı Musavver, Târih-i Mu'cem, Münşââtü Emîr Nizâm ve İrşâd-ı Nizâm kitaplarını okuyarak tamamladım.”*²⁰¹

Tabâtabâî'nin ilim hayatındaki ikinci merhalesi kendisini hayatı boyunca yalnız bırakmayan kardeşi ile birlikte zamanın ilim merkezlerinden biri olan Necef'e, ilmini tamamlamak için 1344/1925 yılında hicret etmesi ile başlamıştır. Hz. Ali'nin kabrinin orada bulunması itibariyle Necef, dönemin meşhur Şîî âlimlerinin ikamet ettiği yerdî. Burada on sene kadar kalan Tabâtabâî, bu süre zarfında meşhur üstatlardan ders aldı. Bu on yıllık eğitiminden sonra Tabâtabâî ictihad mertebesine ulaştı. Ancak merci-i

¹⁹⁸ Tihhrânî, eş-Şemsü's-Sâtî 'a, 35.

¹⁹⁹ Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, 328.

²⁰⁰ Tihhrânî, eş-Şemsü's-Sâtî 'a, 21.

²⁰¹ Ebû Muhammed el-Bâkîr Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî el-Âmilî Emin, A'yânü's-Şîa (b.y: y.y., 1983), 9/254-255.

taklîd²⁰² olmaya yönelmedi.²⁰³ Daha sonra yaşadığı maddî sıkıntılar sebebiyle 1354/1935 yılında doğum yeri olan Tebriz’e, kardeşi Muhammed Hasan İlahî ile birlikte geri dönmek zorunda kaldı. İlim ve irfandan uzaklaşmanın meydana geldiği takriben on yıllık bir süreyi kapsayan, hayatının en sıkıntılı yılları olan ve kendisi açısından kayıp yıllar diyebileceğimiz bu merhaleye “duraklama dönemi” demek çok da yanlış sayılmaz.²⁰⁴

Bütün bunlara rağmen çok az kişinin katıldığı tefsir dersleri verdi ve birtakım risaleler şeklinde hacmi küçük kitaplar telif etti. Bu kitaplar arasında “Dünyadan Önce İnsan”, “Dünyada İnsan” “Dünyadan Sonra İnsan” adlı küçük hacimli risaleler ve Kur’ân’ın sadece ilk yedi sûresine şâmil olan kısa bir tefsir de vardı.²⁰⁵

Allâme Tabâtabâî bu merhaleyi şöyle anlatıyor;

*“Mali sıkıntılar kendini göstermeye başlayınca vatanıma dönmeye mecbur kaldım. Orada on yıldan fazla ikamet ettim. Hakikaten bu günler hayatımın en zor günleri idi. İâşe ve hayat için zorunlu olan ihtiyaçlarım sebebiyle ders vermeyi bıraktım. Çiftçilik ve ziraat ile meşgul olmaya başladım. Bu dönemde derslerim ile meşgul olamam sebebiyle büyük bir elem ve ıstırap beni kaplamıştı.”*²⁰⁶

Tabâtabâî’nin ilim hayatının üçüncü merhalesi ise birtakım siyasî olaylar neticesinde meydana gelen ve insanlık tarihinde kalıcı ve olumsuz izler bırakan İkinci Dünya Harbi akabinde doğum yeri olan Tebriz’i terk edip, bir başka ilim merkezi olan Kum’a 1365/1946 yılında hicret etmek zorunda kalmasıyla başlamıştır. Kardeşi Hasan İlahî’nin eğitim-öğretim faaliyetlerine Tebriz’de devam etmek istemesi üzerine bu dönemde kardeşi ile yolları ayrılmıştır. On yıl süren çiftçilik hayatından sonra Kum’da yeniden ilim meclislerine dönen Tabâtabâî, bu havzada daha önce okutulmayan hatta eğitim-öğretim müfredatında bulunmayan tefsir ve felsefe alanlarında da dersler vermeye başladı. Zira Kum’daki âlimler arasında tefsir ve felsefe ile

²⁰² Lugatte “taklid için başvurulacak kişi” mânasına gelen bu tabir, ıstılah olarak İmâmiyye Şîası’nın Usûlî fıkıh ekolünce icthad derecesine sahip yetkin âlime verilen unvanı ifade eder. Geniş bilgi için bk. Hamid Algar, “Merci-î Taklîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/172-174.

²⁰³ Tabâtabâî, *el-Mizân fi tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’l-Âlemî li’l-Matbûât, 1997), 1/b-c.

²⁰⁴ Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, 328.

²⁰⁵ Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, 332; et-Tihârânî, *eş-Şemsü’s-Sâtu’a*, 37.

²⁰⁶ Emin, *A’yânü’s-Şîa*, 9/255.

meşgul olanlara “tahkik yeteneği az” gözüyle bakılıyordu. Onlar nazarında tefsir ve felsefe, usul ve fıkıh sahasında istidadı olmayan kimselerin meşguliyet alanlarıydı.²⁰⁷

Allâme'nin yaptığı felsefi faaliyetler, İslâmî ilimler ve felsefe ile alakadar olan müsteşrikler tarafından da beğeniyle karşılanmaktaydı. Tabâtabâî'nin Kum'daki felsefi çalışmalarını takdir eden müsteşriklerden biri de Fransız hükümetine bağlı olan Tahran'daki İran Araştırmaları Enstitüsü'nün yöneticisi Henry Corbin idi. Bir iş münasebetiyle Tahran'a giden Tabâtabâî, Henry Corbin'in talebiyle kendisiyle bir görüşme gerçekleştirdi. 1958 yılında gerçekleşen bu ilk görüşme senelerce sürecek olan ilmî müzakerelerin ve felsefi sohbetlerin de ilk nüvesini oluşturmuştur. 1977 yılına kadar her senenin sonbaharında meydana gelen Corbin ile Tabâtabâî arasındaki bu felsefi sohbetler, genel olarak İslâm düşüncesi ve hususi olarak da Şîî düşünce etrafında yoğun bir şekilde gerçekleşti.²⁰⁸ Hastalığının arttığı son yıllarında bile saatler süren bu ilmî müzakereler için Kum'dan Tahran'a otobüsle geliyordu.²⁰⁹ Kum ve Tahran havzasında yıllık yapılan bu ilmî sohbetlerde, felsefe ve başka ilmî sahada verdiği dersler ile meşhur oldu.²¹⁰

2.2.1. Hocaları

Tabâtabâî, asrının büyük âlimlerine, üstadlarıyla karşılaşmış ve onlardan ilim tahsil etmiştir. Tebriz'de ilk eğitimini tamamladıktan sonra Necef'e gelen Tabâtabâî usûl-i fıkıh ve Şîa fikhını, senelerce yanlarında kalmış olduğu Mirzâ Hüseyin Nâinî (öl. 1355/1936), Muhammed Hüseyin Garavî Kumpânî (öl. 1361/1942) ve Ebü'l-Hasan İsfahânî (öl. 1365/1946) gibi devrin fıkıh otoritelerinde tamamladı.²¹¹

Allâme Tabâtabâî fıkıh eğitiminin yanında tefsir, ahlâk, irfân ve felsefe dersleri de aldı. İlmî şahsiyetinin gelişmesinde büyük bir etkisi olan Hasan Badkübâî'nin (öl. 1358/1939) yanında altı sene kalarak felsefenin farklı dallarında eserler okuyarak ders almıştır. Hocasının tavsiyesi üzerine, cebir, geometri, hendese gibi geleneksel matematik bilimlerini zamanının tanınmış

²⁰⁷ Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, 333.

²⁰⁸ Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, 342.

²⁰⁹ Tihârânî, *Şems-i Sâtu 'a*, 70, 99.

²¹⁰ Tabâtabâî-Henry Corbin, *Söyleşiler*, 7.

²¹¹ Tihârânî, *Şems-i Sâtu 'a*, 21.

matematikçilerinden Ebü'l-Kâsım Hunsârî'den tahsil etti. Bunun yanında reml ve cifr gibi gizli ilimleri ve geleneksel astronomiyi (ilm-i felek) öğrendi. Fakat öğrenmiş olduğu gizli ilimler bilgisi sadece teoride kalmıştır. Astronomi bilgisini ise bazı durumlarda kibleyi belirleme hususunda kullanmıştır.²¹²

Tahsil etmiş olduğu bu ilimler ile birlikte mânevî kişiliği üzerinde derin bir etkisi olan amelî irfan hocası aynı zamanda kuzen olduğu Mirza Ali el-Kâdî Tabâtabâî'den (öl. 1366/1947) irfân eğitimi aldı. Tabâtabâî'nin kimsesiz oluşu, irfâna yatkınlığı ve aralarındaki akrabalık bağı gibi ortak nitelikler, bu iki kuzeni birbirine yaklaştıran faktörler oldu ve ömürlerinin sonuna kadar devam edecek müşid-mürîd; hoca-talebe ilişkisini başlattı. Tabâtabâî ona aşırı saygı göstermiş ve hocaları için kullanmadığı “üstadım” kelimesini onun şahsı için kullanmıştır.²¹³

Necef'te bulunduğu dönemde el-Kâdî'den sadece seyr-i sülûk eğitimi almakla yetinmeyen Tabâtabâî, hadiste “fikhü'l-hadis” olarak maruf olan metodu ve *el-Mizân*'ı diğer tefsirlerden ayıran “*Kur'ân-ı Kerîm'i Kur'ân ile tefsir etme*” metodunu ondan öğrenmiştir.²¹⁴ Yukarıda isimleri geçen bu hocalardan başka burada isimlerini zikretmediğimiz birçok hocadan da değişik ilim dallarında dersler almıştır.

Tabâtabâî sadece Şîa fikhî ve usûl-i fikh alanlarında değil, Arap edebiyatı, matematik, hendese, sarf, nahiv, felsefe, kelam, irfan ve tefsir alanlarında da ihtisas sahibi olacak mertebede derin bir tahsil görmüştür.²¹⁵

2.2.2. Talebeleri

Tabâtabâî'nin göze çarpan üstün ahlâkı ve yumuşak huylu olması, zaman ilerledikçe daha fazla öğrencinin onun derslerine katılmasını sağladı. Zaman geçtikçe bu derslere katılan öğrencilerin sayıları da arttı. O süreçte Allâme'nin yakın öğrencileri arasında bulunan Tihârânî, o dönemi şöyle betimlemektedir:

“Hocamıza karşı ilgi ve sevgimiz gittikçe arttı. Zira o, mütevazı, ahlâklı, çok utangaç, yumuşak huylu biriydi. Bana şefkatli bir abi gibi davranmaktaydı. İkinci

²¹² Algar, “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”, 329.

²¹³ Tihârânî, *Şems-i Sâtu'a*, 23.

²¹⁴ Tihârânî, *Şems-i Sâtu'a*, 23.

²¹⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/b.

vakti odamıza gelirdi. Her gün sabahki derse ilaveten bir ya da iki saat daha ilâhî bilgilerden, Kur'ân'dan bahseder ve ilm-i felek dersleri verirdi.”²¹⁶

Böylelikle talebelerinin birçoğu Allâme Tabâtabâî'nin himayesi ve kontrolünde içtihad derecesine ulaşarak, öğrenmiş olduklarını öğretmeye güç yetirir duruma gelmişlerdir.²¹⁷

Tabâtabâî'nin yetiştirmiş olduğu öğrencilerden bazıları şunlardır:

1. Şehit Murtaza Mutahharî
2. Şehit Seyyid Muhammed Hüseyin Beheştî
3. İmam Musa Sadr
4. Nâsır Mekârim Şîrazî
5. Şehit Muhammed Müfettih
6. Şeyh Abbas İzedî
7. Seyit Abdülkerim Mûsâvî Erdebilî
8. İzzettin Zencanî
9. Muhammed Tâki Misbah Yezdî
10. İbrahim Emînî
11. Yahya Ensârî
12. Seyyid Celâlüddin Aştîyânî
13. Hüseyin Nuri Hemedanî
14. Hasan Hasanzâde Amûlî
15. Seyyid Mehdi Rûhânî
16. Ali Ahmedî Miyancî
17. Ali Saadetperver
18. Abdullah Cevâdi Amûlî
19. Muhammed Hüseyin el-Hüseyini et-Tihranî

2.2.3. Vefatı

Uzun bir ilmî ve fikrî mücadeleden sonra hayatının geri kalan kısmını Kum şehrinde geçiren Tabâtabâî, 81 yaşında h. 18 Muharrem 1402 (m. 16 Kasım 1981) pazartesi günü vefat etmiştir. Binlerce insanın iştirak etmiş

²¹⁶ Tihranî, *Şems-i Sâtu'a*, 14-15.

²¹⁷ Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *eş-Şîa fi'l-İslâm*, çev. Ca'fer Bahâuddîn (Beyrut: Dâru'l-Velâ, 2010), 9.

olduğu Cenaze namazını Âyetullah Gülpâyigânî kıldırması, Seyyide Fâtıma (Fâtıme-i Ma'sûme) binti el İmam Musâ Kâzım'ın yanına defnedilmiştir.²¹⁸

Öğrencisi et-Tihriânî, Tabâtabâî'nin hayatının son günlerindeki halini şöyle anlatmaktadır: “Üstadımızın durumu günden güne kötüye gidiyordu. Ömrünün son günlerinde hastahaneye naklettiler. Burada bir hafta kadar kaldı. Bu zamanlarında bile bilinci tam olarak yerindeydi. Evinden çıktığı zaman eşine ben bir daha dönmeyeceğim derdi.”²¹⁹

Özet bir şekilde aktarmaya çalıştığımız Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, hayatını ilim öğrenme ve öğretmeye adanarak geride birçok değerli eser bırakmıştır. Müfessirin fikrî mücadelelerle geçen hayatını aktardıktan sonra, şimdi tefsir başta olmak üzere felsefe, tarih ve hadis gibi değişik sahalarda yazdığı eserleri tetkik etmeye çalışacağız.

2.2.4. Eserleri

Tefsir, ahlâk, tarih, sosyoloji, felsefe ve usûl gibi birçok alanda eser yazan Tabâtabâî, bu telifatından ilmî olanların ekserisini İslâmî ilimlerin lisanı kabul edilen Arapça ile, geriye kalan ictimâî konuları içeren eserlerini de Farsça yazmayı tercih etmiştir. Müellifin ilmî kitaplarını Arapça yazmasının sebebi, o dönemde ilim dilinin Arapça olmasıdır.

Tabâtabâî'nin telif ettiği eserlerin sayısı hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Bunun sebebi, risale tarzında kaleme aldığı bazı eserlerin bir arada basılmış olması ve bunların tek bir eser mi? yoksa ayrı ayrı eserler mi olduğu sorusuna verilen cevaba bağlı olarak değişmektedir. Çalışmamızda müellifin telifatını sayarken bizatihi kendisinin, Ali Evsî'ye gönderdiği ve eserlerini tanıttığı mektubu esas alacağız.

1. Şî'a der İslâm (İslâm'da Şîa): Eser Tahran'da, Farsça olarak basılmıştır. Daha sonra pek çok dile çevirisi yapılmıştır. 1975 yılında New York'da Seyyid H. Nasr tarafından *Shi'ite Islam* adıyla İngilizce'ye; 1983 yılında Tahran'da Mohsen Khaliği tarafından *Le Chiisme dans l'Islam* adıyla Fransızca'ya; 1984 yılında Tahran'da Şâhid Cühderî tarafından *İslâm beyne Şî'a* adıyla Urduca'ya; 1993 yılında İstanbul'da Kadir Akaras ve Abbas Kâzımî tarafından *İslâm'da Şîa* adıyla Türkçe'ye; 1996 yılında Hamburg'da *Die Schia im Islam* adıyla Almanca'ya ve Ca'fer Bahâeddin tarafından

²¹⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1, s. v; Tihriânî, *Mihri Tâban* (b.y.: y.y., ts.), 131.

²¹⁹ Tihriânî, *Mihri Tâban*, 131.

Beyrut'ta *eş-Şî'a fi'l-İslâm* adıyla Arapça'ya tercümesi yapılmıştır.²²⁰ Birden çok dile çevrilmiş olması, muhtemelen bir Şîî âlimin kaleminden Şîa'nın anlatılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

2. Kur'ân der İslâm (İslâm'da Kur'ân): Şîa'nın nazarında Kur'ân'ın ne anlama geldiğini göstermesi bakımından önemli olan bu eser Tahran'da, Farsça olarak basılmıştır. 1984 yılında Tahran'da Alaedin Pazargadi tarafından *The Quran in Islam* adıyla İngilizce'ye; 1983 yılında Tahran'da Şâhid Cühderî tarafından *İslâm men Kur'ân* adıyla Urduca'ya; 1988 yılında İstanbul'da Ahmed Erdiñç tarafından *İslâm'da Kur'ân* adıyla Türkçe'ye ve Ahmed el-Hüseynî tarafından Beyrut'ta *el-Kur'ân fi'l-İslâm* adıyla Arapça'ya çevirisi yapılmıştır.

3. Usûl-ü Felsefe ve Reviş-i Realizm: Materyalizme reddiye olarak telif edilen eser Murtazâ Mutahharî'nin mukaddimesi ve haşiyesiyle birlikte, dört cilt halinde Kum'da Farsça basımı yapılmıştır. 1967 yılında, Kum'da Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî tarafından tek cilt halinde de Farsça yayımlanmıştır. 1981 yılında Beyrut'ta Muhammed Abdülmün'im el-Hâkanî tarafından ilk iki cildi *Üsüsü'l-Felsefe ve'l-Mezhebü'l-Vâkı'î*, adıyla Arapça'ya, 1996 yılında Tahran'da Bahri Akyol tarafından ilk cildi *Felsefenin Temelleri ve Realizm Metodu* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

4. Bidâyetü'l-Hikme: Yazımı Arapça olarak 1970 yılında Kum'da tamamlanan eser, *Câmia-i Müderrisîn-i Havze-i İlmiyye*'de ibtidaî seviyede ders kitabı olarak okutulmuştur. 1401/1980 yılında Kum'da Muhammed Ali Gerrâmî, 1371/1951 yılında Kum'da Ali Rabbânî Gülpâyigâni, 1371/1951 yılında Tahran'da Ali Şirvânî tarafından Farsça'ya; 2003 yılında Londrada Seyyid Ali Kulî Karâî tarafından *The Elements of Islamic Metaphysics: Bidayat Al-Hikmah* ismiyle İngilizce'ye tercüme edilmiştir.²²¹

5. Nihâyetü'l-Hikme: Eser, 1405/1984 yılında Kum'da 1363/1943 yılında Tahran'da Muhammed Takî Misbâh Yezdî'nin ta'likiyle iki cilt halinde Arapça olarak basılmıştır. *Câmia-i Müderrisîn-i Havze-i İlmiyye*'de ibtidaî seviyesinden sonraki seviyelerde ders kitabı olarak okutulmuş olup,

²²⁰ Mertoğlu, "Tabâtabâî", 31/306-307. Müellifin eserleri hakkındaki bilgiler buradan istifade edilerek alınmıştır.

²²¹ Tabâtabâî, *The Elements of Islamic Metaphysics (Bidâyat al-Hikmah)*, çev. Ali Kulî Karâî (Londra: y.y., 2003).

1372/1952 yılında Tahran'da üç cilt halinde şerhli olarak Ali Şîrvânî tarafından Farsça'ya tercümesi yapılmıştır.

6. Resâil seb'â: Tabâtabâî'nin mantıkla alakalı olan yedi risalesi 1362/1942 yılında Kum'da bu isimle neşredilmiştir.

7. Risâletün fi'l-i'câz: *el-Mizân*'ın temalarından yola çıkılarak elde edilen bilgilerin derlenmesi neticesinde neşredilen müstakil bir kitaptır.

8. Vahy yâ Şu'ûr-i Mermûz: Eser 1336/1917 yılında Kum'da Farsça olarak basılmıştır. Nasır Mekârim eş-Şîrâzî'nin ta'likatıyla beraber *el-Vahy ve's-suûrû'l-hafıyy* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir.

9. el-Mer'etü fi'l-İslâm

10. Ta'likatün alâ Bihâri'l-envâr

11. er-Resâilü't-tevhîdiyye: Tabâtabâî'nin kelâmla ilgili olan yedi risâlesi Arapça olarak *Resâilü't-tevhîdiyye* ismiyle yayınlanmış olup, 1370/1950 yılında Ali Şîrvânî tarafından Kum'da *Resâil Tevhîdî* adıyla Farsça'ya çevrilmiştir.

12. Hâşiyetün alâ Kifâyeti'l-usûl

13. Ta'likatün alâ'l-Hikmeti'l-müteâliye

14. Risâletün fi'l-bürhân: Eser dört makaleden oluşmaktadır. 1930 yılında Kerbela'da yazılmıştır.²²²

15. Risâletün fi'l-mügâlata: Tabâtabâî'nin bu eseri yayınlanmamıştır.

16. Risâletün fi'l-kuvve ve'l-fiil: Tabâtabâî'nin bu eseri yayınlanmamıştır.

17. Risâletün fi'l-i'tibâriyyât: Tabâtabâî'nin kendine has felsefe konularından biri olan itibâriyyâta dair başlı başına bir risaledir. Bu da mügâlata ve kuvve ve'l-fiil risaleleri gibi yayınlanmayan eserleri arasındadır.

18. Sünenü'n-nebî: Eser h. 1350/1931 yılında Arapça olarak basılmıştır. 1981 yılında Tahran'da Muhammed Hâdî Fıkhî tarafından aynı isimle Farsça'ya; 2007 yılında Ontario'da Tahir Ridha Jaffer tarafından *Sunan an-Nabi: A Collection of Narrations on the Conduct and Customs of the Noble Prophet* adıyla Farsça çevirisinden İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

19. el-A'dâdü'l-evvelıyye. Tabâtabâî'nin hocası Hânsârî'nin yöntemine göre 1'den başlayarak 10.000'e kadar olan sayıların elde edilmesine dair telif ettiği eseridir.

²²² Tabâtabâî, *el-Burhân fi'l-mantık*, nşr. Galîğ el-Ka'bi (Kum: y.y., 2007).

20. Alî ve'l-felsefetü'l-İslâmiyye: Beyrut'ta Arapça olarak telif edilen eser, İbrahim Seyyid Alevî tarafından *Ali ve Felsefe-i İlahî* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir.

21. Mekteb-i Teşeyyu' Şîa Mecmûa-i Müzakerat ba Purûfisûr Kurbin: Kum'da 1977 yılında basılmıştır. Kitap, Allâme Tabâtabâî ile Henry Corbin arasında cereyan eden felsefî tartışmaları içermektedir.²²³ Bu tartışmaların ikinci cildi 1370/1950 yılında Ali Ahmedi Miyanî ve Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî'nin mukaddimeleriyle beraber Tahran'da *Risâlet-i Teşeyyü' der Dünya-yı İmrûz* ismiyle basılmıştır. 1996 yılında İstanbul'da İsmail Bendiderya tarafından *Söyleşiler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

22. el-Velâye: Eser 1360/1941 yılında Kum'da Arapça telif edilmiş olup 1366/1947 yılında Tahran'da Hümâyün Himmetî tarafından Farsça'ya *Velâyetnâme* adıyla tercüme edilmiştir.

23. Mecmûa-i Resâil: Tabâtabâî'nin felsefeyle alakalı olan yedi risalesi 1370/1950 yılında Tahran'da bu isimle neşredilmiştir.²²⁴

24. Berresihâ-yi İslâmî ve İslâm ve insan-i Muâşır: Tabâtabâî'nin makaleleri 1396/1976 yılında Kum'da iki kitap halinde Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî tarafından bu isimlerle neşredilmiştir.

25. el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân: Yazımı takriben yirmi yıl süren Eser, İmâmiyye Şîa'sının tefsirleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. 1375, 1389, 1392 yıllarında Tahran'da, 1393/1973 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. 1403-1406/1983-1986, yılları arasında Tahran'da Âl-i İmrân sûresinin 3/120. âyetinin sonuna kadar Seyyid Saîd Ahdar Rizvî tarafından dört cilt halinde *al-Mîzân: An Exegesis of the Qur'an* adıyla İngilizce'ye, 1363-1367/1984-1988 yılları arasında Kum'da Muhammed el-Bâkır Müsevî tarafından 20 cilt halinde *Terceme-i Tefsîru'l-Mîzân* adıyla Farsça'ya çevirisi yapılmıştır. 1993 yılında İstanbul'da Vahdettin İnce ve Salih Uçan tarafından 20 cilt halinde *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* adıyla Türkçe'ye tercümesi yapılan bu çalışmanın yaptığımız araştırmalara göre şimdilik 13 cildi Kevser Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Tabâtabâî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine temas ettikten sonra çalışmamızda konusunu teşkil eden bu eserin kaynaklarını ve Tabâtabâî'nin tefsirdeki metodunu inceleyeceğiz.

²²³ Tihirânî, *Şems-i Sâtî'a*, 70, 99.

²²⁴ Evsî, *Tabâtabâî ve menhecühü fî tefsîrihi'l-Mîzân*, 41.

2.3. el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân

Arapça 20 cilt olarak kaleme alınan *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Tabâtabâî'nin İslâm âlemine bırakmış olduğu en büyük ilmî mirasıdır. Çünkü *el-Mîzân*, Tabersî'nin telif etmiş olduğu *Mecma'u'l-beyân* adlı tefsirinden sonra modern Şîî tefsirlerinin en önemlisi olarak kabul edilmektedir. Bu tefsir, “Şeyhü't-Tâife” unvanıyla marûf olan Tûsî'nin (460/1067) *Tibyân* tefsirinden sonra Şîî ulemâ arasında hüsnü kabul görmüştür. Seyyid Şehit Sadır, *el-Mîzân* hakkında şu mâlûmatı vermektedir; “Şeyh Tûsî'nin *Tibyân*'ından Allâme'nin *el-Mîzân*'ına kadar bin sene geçti. Bu süre içerisinde modern bir tefsir elimize geçmedi. Taki *el-Mîzân* tefsîri yazılana kadar. Bu eser modern tefsirlerin ilkidir.”²²⁵

Tefsirin en önemli özelliklerinden biri, âyetlerin tefsiri esnasında hemen hemen her hususta mâlûmat verilmiş ve diğer ilim dallarına da değinilmiş olmasıdır.²²⁶ Tabâtabâî bu hususu şöyle açıklamıştır: “*Bu kitap, ilmî konuları, felsefe, edebiyat, tarih, sosyolojiyi kapsar; Kur'ân-ı, Kur'ân ile tefsir eder.*”²²⁷ Sahasında eşsiz olan bu eser, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının tefsirini kapsamaktadır.²²⁸ Bu yönüyle, söz konusu tefsirin Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı eseriyle benzerlik arz ettiği söylenebilir.

Delilü'l-mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân adlı eserin müellifi İlyâs Kelânterî, *el-Mîzân* tefsirini överek şöyle demektedir; “*Merhum Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî'nin el-Mîzân tefsîri, Kur'ân-ı Kerîm ilimlerinde, sahili ve dibi olmayan dopdolu bir denizin yüksek dalgaları gibidir. Kendisiyle beraber kıymetli incileri de kıyıya getirir.*”²²⁹ Ali Evsî, eserin tanıtımını yaparken şöyle demektedir. “*el-Mîzân tefsîri 8041 sayfadan müteşekkildir. Farsça'ya tercüme edilmekle beraber zamanımıza kadar üç defa basılmıştır.*”²³⁰

Bu tefsirin yazımı, Tabâtabâî'nin öğrencilerine vermiş olduğu konferanslarla şekil almaya başlamıştır. Müfessirin, İran'ın Kum şehrindeki İslâm Fakültesi'nde talebelerine vermiş olduğu konferansların bir araya toplanmasıyla teşekkül eden bu tefsirin birinci cüzü 1956 yılında

²²⁵ Yusuf Selim İbrahim Fakir, *Tefsîru Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân, dirâse menhecîyye ve nakdiyye* (Ürdün: y.y., 1994), 21.

²²⁶ Tabâtabâî, *İslâm'da Şîa*, 21–22.

²²⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/h.

²²⁸ Tabâtabâî, *İslâm'da Şîa*, 21–22.

²²⁹ İlyas Kalenterî, *Delilü Mîzân fî tefsîri 'l-Kur'ân* (Kum: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), 7.

²³⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/z, Evsî, *Tabâtabâî ve menhecühü fî tefsîrihi'l-Mîzân*, 115.

tamamlanmıştır. Takip eden senelerde *el-Mizân*'ın diğer cüzleri de peş peşe yazılarak yirmi cilde ulaşılmıştır. Müfessir, *el-Mizân*'ın son cildini 1972 yılında (hicrî 1392) Ramazan ayının yirmi üçünde tamamlamıştır.²³¹

2.3.1. el-Mizân Tefsiri'nin Kaynakları

İslâmî ilimler ile alakalı eser telif eden âlimlerin neredeyse tamamı selef âlimlerinin fikir ve eserlerinden faydalanmışlardır. Bundan dolayı daha sonraki devirlerde yazılan eserlerin, önceden telif edilen eserlerden tamamen farklı olduklarını söylemek mümkün değildir. Tabâtabâî'nin tefsirinde yer verdiği kaynaklara bakıldığında pek çok âlimin fikirlerinden istifade ettiği görülmektedir. Onun bu yönü, Ehl-i sünnet dünyasında da müellife ve eserine karşı sempati ile bakılmasını sağlamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etme hususunda *el-Mizân* tefsiri, tam mânasıyla ansiklopedik bir eser konumundadır. Zira müfessir, tefsirinde ele aldığı âyetin içeriği ile ilgili mâna ve hükümleri beyan ederken hadis, tefsir, tarih, fıkıh ve benzeri birçok kaynaktan faydalanmaya çalışmıştır. Bu sebeple İmâmiyye Şîası'nın kaynaklarıyla beraber Ehl-i sünnet kaynaklarından da azımsanmayacak derecede istifade etmiştir. Ayrıca *el-Mizân* tefsirini okuyan veya inceleyen kimse, Tabâtabâî'nin İncil ve Tevrat'taki bilgiler ile Kur'ân'daki bilgileri karşılaştırarak her iki kaynaktan da çokça nakilde bulunduğunu görecektir.²³²

Sonuç olarak Tabâtabâî, *el-Mizân* tefsirinde aklî ve naklî pek çok kaynaktan yararlanmışır. Onun müracaat ettiği kaynakların tamamının tespiti ve değerlendirilmesi, başlı başına müstakil bir araştırmayı gerektirecek niteliktedir. Bu itibarla burada, Tabâtabâî'nin Ehl-i sünnet, Şîa ve diğer mezheplere ait olarak kullandığı başlıca kaynakların bir kısmına kısaca değinmekle yetinilecektir.

2.3.1.1. Ehl-i Sünnet'ten Kaynakları

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebine ait tefsir, hadis, fıkıh, usul, tarih ve tasavvuf hakkında pek çok eser mevcuttur. Şüphesiz onların kendilerine has dinî mücadeleleri ve fikrî yöntemleri vardır.

²³¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/z, Evsî, *Tabâtabâî ve menhecühû fi tefsîrihi'l-Mizân*, 114.

²³² Fakir, *Tefsîru Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân, dirâse menhecîyye ve nakdiyye*, 46.

Tabâtabâî, Ehl-i beyt ekolüne uygun olduğu müddetçe Ehl-i sünnet kaynaklarından da nakillerde bulunmuştur. Genel olarak Kur'ân âyetlerinin her bölümünün başında, müstakil ilmî rivayetler bahsinde bu Sünnî ilmî kaynaklardan istifade ettiğine şahit oluyoruz. Bunu da çoğu kere Ehl-i sünnet ve Şîa'nın muvafık olduğu rivayetlere itimat ettiği zaman bu kaynaklardan faydalanma yoluna gitmiştir.

Müellifin *el-Mizân*'da müracaat ettiği Ehl-i sünnet kaynaklarından bazıları şunlardır:

1. Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Râzî (öl. 606/1209), *et-Tefsîru'l-kebir / Mefâthu'l-gayb*.²³³
2. Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr (öl. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*.²³⁴
3. Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (öl. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*,²³⁵ *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*²³⁶ ve *Cem'u'l-cevâmi'*.²³⁷
4. Abdillâh b. Mahmud el-Hüseynî el-Âlûsî el-Bağdadî (öl. 1270/1854), *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesânî*.²³⁸
5. Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bârî*.²³⁹
6. Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh: Sünenü't-Tirmizî*.²⁴⁰
7. Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*.²⁴¹
8. Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*.²⁴²
9. Ebû Bekr Beyhâkî, *Şuâbü'l-îmân*,²⁴³ *es-Sünenü'l-kebir*,²⁴⁴ *Delâilü'n-nübüvve*.²⁴⁵

²³³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/55, 87, 185, 273.

²³⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 7/148; 9/168.

²³⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/58, 72, 73, 87.

²³⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/131, 118.

²³⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/90.

²³⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 8/45, 343.

²³⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/285.

²⁴⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/88.

²⁴¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/304.

²⁴² Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/88.

²⁴³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 19/248.

10. Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*.²⁴⁶
11. Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*.²⁴⁷
12. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*.²⁴⁸
13. Mâlik b. Enes (öl. 179/795), *el-Muvatta'*.²⁴⁹
14. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî (öl. 204/820), *el-Ümm*.²⁵⁰
15. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (öl. 503/1109), *el-Müfredât*.²⁵¹
16. İbnü'l-Esîr Mübârek b. Muhammed'in (öl. 606/1210), *Cami'u'l-usûl li ehâdîsi'r-rasûl*.²⁵²
17. Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*.²⁵³
18. Abdülvehhâb en-Neccâr, *Kısâsü'l-enbiyâ*.²⁵⁴
19. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (öl. 1250/1834), *Fethu'l-kadîr: el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*.²⁵⁵
20. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî (öl. 338/950), *Kitabü'n-nâsîh ve'l-mensûh*.²⁵⁶

2.3.1.2. Şîa'dan Kaynakları

Şîa mezhebi, İslâm dünyasına hadis, akaid, kelâm, felsefe, siyer, tarih, fıkıh, irfan ve tefsirde azımsanmayacak derecede bir kültür mirasına sahiptir.

Tabâtabâî, *el-Mizân*'da İslâm düşüncesinin anlatılması ve yayılması hususunda Ehl-i beyt'in yolunu takip eden ve kendisinin de mensubu olduğu Şîa'nın kaynaklarına doğal olarak geniş bir şekilde yer vermiştir. *el-Mizân*

²⁴⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/88.

²⁴⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/396; 8/15.

²⁴⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/90.

²⁴⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/224.

²⁴⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/208.

²⁴⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/88.

²⁵⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/88.

²⁵¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 14/33, 58, 100, 101.

²⁵² Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/435.

²⁵³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/268.

²⁵⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 10/247.

²⁵⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 6/59, 60, 61.

²⁵⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 8/15.

tefsirini incelememiz sonucunda müellifin müracaatta bulunduğu kaynaklardan bazıları şunlardır:

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî Şeyh Saduk (öl. 381/991), *Risâletü'l-i'tikâdî'l-Îmâmiyye*,²⁵⁷ *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*,²⁵⁸ *el-Emâlî*,²⁵⁹ *el-Hisâl*,²⁶⁰ *Uyûnü'l-ahbârî'r-Rıza*,²⁶¹ *İlelü'ş-şerâi'*,²⁶² *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*,²⁶³ *Me'âni'l-ahbâr*,²⁶⁴ *el-Hidâye*,²⁶⁵ *et-Tevhîd*,²⁶⁶ *Sevâbü'l-A'mâl*.²⁶⁷
2. Muhammed b. Muhammed b. Nu'man el-Ukberî Şeyh Müfid (öl. 413/1022), *el-İrşâd*,²⁶⁸ *Şerhu Akâidî's-Sâduk ve tashîhu'l-i'tikâd*,²⁶⁹ *el-Mukni'a fi'l-fikh*,²⁷⁰ *el-Emâlî*,²⁷¹ *el-Fusûlü'l-aşere fi'l-gaybe*.²⁷²
3. Ebû Mansûr Ahmet b. Ali b. Ebî Tâlib Tabersî, *el-İhticâc*.²⁷³
4. eş-Şeyh Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*,²⁷⁴ *Cevâmi'u'l-câmi' et-tefsîru'l-vasît*.²⁷⁵
5. Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067), *Tehzîbu'l-ahkâm*,²⁷⁶ *el-İstibsâr*,²⁷⁷ *Emâlî'ş-Şeyh et-Tûsî*.²⁷⁸
6. Muhammed Bakır Meclîsî, *Bihâru'l-envâr*.²⁷⁹
7. Ebû Ca'fer Muhammed b. Yâkub b. İshak Kuleynî, *el-Usûlü Kâfi*.²⁸⁰

²⁵⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 15/337.

²⁵⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/250.

²⁵⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/145.

²⁶⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/248.

²⁶¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/25; 9/31.

²⁶² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 8/174.

²⁶³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/195.

²⁶⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 6/82.

²⁶⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 6/332.

²⁶⁶ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/250.

²⁶⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/333.

²⁶⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 15/13.

²⁶⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/103.

²⁷⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/408.

²⁷¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/324.

²⁷² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/223.

²⁷³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 6/324; 7/199.

²⁷⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 11/357, 360.

²⁷⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 7/31.

²⁷⁶ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/184.

²⁷⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/291.

²⁷⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 6/327.

²⁷⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/26.

²⁸⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/200.

8. Furat b. İbrahim b. Furât Kûfi, *Tefsîru Furat el-Kûfi*.²⁸¹
9. Ali b. İbrâhim b. Hâşim Kummî, *Tefsîru 'l-Kummî*.²⁸²
10. Molla Muhsin Feyz Kâşânî, *Tefsîru 's-Sâfi*.²⁸³
11. Seyyid Haşim b. Süleyman el-Bahrânî, *el-Burhân fî tefsiri 'l-Kur'ân*.²⁸⁴
12. Muhammed b. Mesûd Ayyâşî, *Tefsîru 'l-Ayyâşî*.²⁸⁵

2.3.1.3. Tarih, Siyer, Ricâl, Lugat ve Tercüme Kitaplarından Kaynakları

Müellif, tarih boyunca dünyanın farklı bölgelerinde peygamberlerin vahyi tebliğ için kavimleriyle olan mücadelelerini ve kavimlerinin tutumlarını, Kur'ân bilgileri çerçevesinde ortaya çıkarmak için bu kitaplara müracaat etmektedir. Örneğin Hz. Zülkarneyn'in kavmiyle ilgili olan siyasî olayları, Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı inşa edilen sete ve Hz. Süleyman döneminde peygamberlerin aynı zamanda hükümdar olmalarıyla ilgili birçok ayrıntıya yer vermektedir.²⁸⁶

Bu başlık altında sırasıyla tarih, siyer, ricâl, lugat ve tercüme kaynaklarından pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Burada sadece birkaç tanesine yer vermekle iktifa edeceğiz.

a) Tarih Kaynakları

1. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (öl. 630/1233) *el-Kâmil fî 't-târîh*.²⁸⁷
2. Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcü 'z-zeheb ve Meâdinü 'l-cevher*.²⁸⁸
3. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (öl. 292/905), *Târîhu 'l-Ya'kûbî*.²⁸⁹
4. Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), *Târîhu 't-Taberî*.²⁹⁰

²⁸¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/176, 181.

²⁸² Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/37.

²⁸³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/87.

²⁸⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/432.

²⁸⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/420.

²⁸⁶ Fakir, *Tefsîru Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî el-Mizân fî tefsiri 'l-Kur'ân, dirâse menhecîyye ve nakdiyye*, 40.

²⁸⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/13.

²⁸⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 7/245.

²⁸⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/115, 116.

²⁹⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/304.

5. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (öl. 774/1373), *el-Bidâye ve 'n-nihâye*.²⁹¹

b) Siyer ve Ricâl Kaynakları

1. Abdülmelik İbn-i Hişam, *es-Siretü 'n-nebeviyye*.²⁹²
2. Ebü'l-Ferec Nüreddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî (öl. 1044/1635) *es-Sîretü 'l-Halebiyye*.²⁹³
3. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (öl. 852/1449), *Tehzîbü 't-Tehzîb*.²⁹⁴
4. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (öl. 748/1348), *Mîzânü 'l-i 'tidâl fî nakdi 'r-ricâl*.²⁹⁵

c) Lugat Kaynakları

1. Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (öl. 911/1505), *el-Müzhir fî 'ulûmi 'l-luga*.²⁹⁶
2. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr (öl. 711/1311), *Lisânü 'l-'Arab*.²⁹⁷
3. Ebü Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî (öl. 400/1009'dan önce), *es-Sihahu 'l-luga*.²⁹⁸
4. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415) *el-Kâmûsü 'l-muhîv ve 'l-kabesü 'l-vasîtu el-câmi 'limâ zehebe min lugati 'l-'Arab şemâtîti*.²⁹⁹
5. Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (öl. 770/1368) *el-Misbâhu 'l-münîr fî garîbi 'ş-şerhi 'l-Kebîr*.

²⁹¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/117; 13/366.

²⁹² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/382.

²⁹³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/266.

²⁹⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/317.

²⁹⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/310.

²⁹⁶ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 9/284.

²⁹⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/392.

²⁹⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/393.

²⁹⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/302.

d) Tercüme Kaynakları

1. Ferdinand Tuttle, *Mu'cemü A'lâmî eş-Şark ve'l-garb (Doğu ve Batı Medyası Sözlüğü)*.³⁰⁰
2. Edward Gibbon, *İnhidad ve Sukudu'l-İmparatoriyye er-Romaniyye*.³⁰¹
3. Herodotos, *Kâmusu'l-Kitabi'l-Mukaddes*.³⁰²

2.3.2. el-Mîzân Tefsirinde Kullandığı Metot

20. yüzyılda yazılmış olan bu tefsir külliyyatı, 10 asırlık Şîa tefsir geleneğinin geldiği seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir. Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtabâî ahlâkî, itikadî, ictimâî ve felsefî meseleler ile ilgili üzerinde konuşulan her konuyu tetkik ederek Şîa tefsirini metot bakımından geliştirmiştir.³⁰³ Kur'ân-ı Kerîm üzerinde araştırma yapmak isteyen herkes için *el-Mîzân* değerli bir Kur'ân ansiklopedisidir. Tabâtabâî, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir edilmesinin tefsirde kabul edilebilecek en güzel yöntem olduğunu söylemektedir.³⁰⁴

Müfessir, her cildin baş tarafında, “*İlmî, fennî, felsefî, edebî, tarihî, ictimâî, rivayete dayalı ve Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir eden modern bir kitaptır*” ibaresinin bulunduğu bu eserin mukaddimesinin son kısmında, tefsirde takip etmiş olduğu metod ile alakalı olarak geniş bir mâlûmat vermiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'in zâhiri hakkında oldukça geniş bir mâlûmata sahip olan Tabâtabâî, âyetleri tefsir ederken Kur'ân'ın tamamını göz önünde bulundurmuştur. Tefsir etmek için ele almış olduğu âyete uygun olan âyetleri istidlâl ve istimdat maksadıyla mevzubahis ederek, uygun âyetlerin bulunmaması durumunda ise başka âyetlerle tezat teşkil etmemesi hususuna gerekli olan ehemmiyeti göstermiştir. Başka âyetlerle tenâkuz etme ihtimal ve buna dair yargılar varsa bunları ilâhî kitabın insicamıyla uyuşmaz diyerek, gerekli olan delilleri ortaya koymak suretiyle reddetmiştir.³⁰⁵ Buna delil

³⁰⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 6/345.

³⁰¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/295.

³⁰² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 7/162.

³⁰³ Musa Kazım Yılmaz, “*el-Mîzân*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/213.

³⁰⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/11.

³⁰⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/12.

olarak “Eğer Allah’tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, onda birbirini tutmaz çok şeyler bulurlardı”³⁰⁶ âyet-i kerîmesini delil getirmiştir.

Tahlil etmek için ele almış olduğu âyeti tefsir ederken, eğer sünnette bir delil veya âyeti teyit eden bir rivayet söz konusu ise onu tefsirine almıştır. Eğer böyle bir rivayeti bulamazsa, o zaman ilgili âyetin tefsiri ile sünnet arasında bir çelişkinin meydana gelmemesine son derece dikkat etmiştir. Ona göre Kur’ân-ı Kerîm ile Resûlullah ve onun temiz ailesinin (Ehl-i beyt’inin) sünneti birbirinden ayrılmaları mümkün olmayan iki ilâhî kurtuluş ipidirler.³⁰⁷

Müellif eserine aldığı rivayetler konusunda oldukça seçici davranmıştır. Sahâbe ve tâbiînden gelen nakillere ihtiyatlı bir şekilde yaklaşmanın gerekli olduğunu belirterek, bu sözlerin âyetlerin tefsirinde sadece açıklama mahiyetinde oldukları kanaatini taşır. Tabâtabâî bu mevzuda şunu söyler: “Müfessir sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetlerin bazılarında karmaşıklık ve zıtlık olduğundan dolayı bunlar, Müslümanlar için herhangi bir delil teşkil etmezler.” Her ne kadar bunların delil olduklarını kabul etmese de nüzûl asrına yakın olduklarından dolayı bunların görüşlerini üstün görmüştür. Müellife göre müfessirlerin ilk tabakası, Hz. Ali’nin dışında, sahâbeden oluşan bir topluluktur. Hz. Ali’yi bu tabakanın dışında tutmasının nedeni Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamlar için ayrı bir durumun mevzubahis olduğunu kabulü nedeniyledir.³⁰⁸

Nüzûl sebeplerini âyetlerin tefsirinde izah edici karineler olarak kabul ederek, nüzûl sebebinin hususî olmasına değil de hükümlerin umumiliğine dikkat çekmiştir.³⁰⁹ Tabâtabâî bu hususta şöyle demektedir; “Âyetlerin birçoğu Hz. Peygamber’in İslâm’a daveti sırasında belirli bir olay ve durumla ilişkili olarak nâzil olmuştur. Bazı sûre ve âyetler ise ahkâmın açıklanması ihtiyacından dolayıdır. Bunlar nüzûl sebebidir.”³¹⁰ Şîa’nın sebep-i nüzûl konusunda aktarımda bulunduğu rivayetlerin sayısının az olduğunu söyleyen Tabâtabâî, bunların bazısının zayıf olduğunu, aynı âyetle alakalı olarak nakledilen değişik rivayetlerin ise rivayette bulunan kimselerin sübjektif tutumlarından kaynaklandığını ileri sürmektedir.³¹¹

³⁰⁶ en-Nisâ 4/82.

³⁰⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/12.

³⁰⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/4.

³⁰⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/14.

³¹⁰ Tabâtabâî, *İslâm’da Kur’ân*, 1/22,

³¹¹ Tabâtabâî, *İslâm’da Kur’ân*, 1/22-124

İlmî varsayımlara, tasavvufî verilere veya sadece felsefî-aklî delillere istinat etmekten imtina etmenin gerekliliğine işaret eden Tabâtabâî, fakihlerin kendi ilmî sahalarına girdiği için ahkâm âyetleriyle alakalı fazla mâlûmat vermediğini, konuları sadece felsefî, ictimâî, ahlâkî ve tarihî araştırmalar açısından ele aldıklarını ifade eder.³¹² Kur'ân'da beyan edilmeyen meselelerin detaylarıyla meşgul olmanın insanı esas olan maksattan uzaklaştıracağı fikrinden hareket³¹³ eden Tabâtabâî, İsrâiliyat'la alakalı olan rivayetleri nakil etme hususunda ihtiyatlı bir yol takip etmiştir.³¹⁴ Bu noktada Muhammed Abdüh'la uyuşur.

Rivayet ve dirâyet tefsirine ehemmiyet veren Tabâtabâî'ye göre, “*Kim Kur'ân'ı kendi reyî (görüşü) ile tefsir ederse isabet de etse hata etmiştir*”³¹⁵ hadisiyle yasaklanan şeyin, kişinin Kur'ân-ı Kerîm'i kendi görüşü ve ichtihadı ile tefsir etmesi değildir. Yasak olan şey, kendi sözleriyle Allah'ın kelamını karıştırarak, tamamen öznel tefsir³¹⁶ etmeye çalışmasıdır. Metod bakımından hatalı olan bu tefsir, bilgisizce yapılan tefsirdir. Âyetler arasında mevcut olduğu ileri sürülen çelişki de bu çeşit tefsirin neticesinde ortaya çıkmaktadır. İlimsiz tefsir anlayışı nedeniyle pek çok âyet lüzumsuz tevillerle boğulmuştur.³¹⁷

Müellife göre müteşâbih olsun, muhkem olsun âyetlerin tamamının te'vili mümkündür. Müteşâbih olan âyetlerin te'villerini Ehl-i beyt ve mâsum imamların bildiklerini ifade eden Tabâtabâî, Âl-i İmrân sûresindeki “*ilimde rûsûh sahibi olan kimselerden*”³¹⁸ gaye bunlardır demiştir. Müteşâbih ile muhkem birer nisbî ifadedir, yani bir yerde müteşâbih olan âyet başka bir yerde muhkem olabilir. Bu nedenle müteşâbih olan âyetlerin te'vilini yapabilmek için öncelikle muhkem olan âyetlere yönelmek gerekir.³¹⁹

Tabâtabâî, detaylara fazla dalmadan âyetleri açıklayacak kadar belagat ve lugat konularına değinmiştir. Siyaka muvafık olan kıraatı diğer kıraatlere

³¹² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/12-13.

³¹³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/51.

³¹⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/70, 370.

³¹⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirûn, 2015), 777, Hadis No: 3652, “İlim”, 19.

³¹⁶ Tefsirde öznellik tarifi, kısımları sınırları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Ankara: Ankara Okulu, 2017, 181-201.

³¹⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/255.

³¹⁸ Âl-i İmrân 3/7.

³¹⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/63-64.

tercih edilmiştir.³²⁰ Tefsirde âyetlerin zâhiri ile tezat teşkil etmeyen ve zâhire mutabık olan bâtından faydalanmıştır. Kalem, levh, arş gibi gayb âlemine mahsus olan konularda te'vilden sakınmıştır. Nesh konusunda ihtiyatlı davranmış olup birkaç mevzu hariç nâsîh-mensûhun varlığını kabul etmemiştir.³²¹

Allâme, hususiyle itikadî mevzularda nakilde bulunduğu görüşleri tenkide tâbi tutar. Örneğin Ehl-i sünnet'e mensup Âlûsî, Fahreddin er-Râzî, Muhammed Abduh ve Gazzâlî gibi birçok ulemânın görüşlerini eleştirir ve tahlil eder; az da olsa Şîa'ya mensup Kummî, Ayyâşî ve Tabersî gibi müfessirleri de tenkit ettiği görülür. Şîa'nın düşüncesine uygun bir şekilde imamla peygamberin gerekliliğini aynı nedene dayandırır. Tevhid ilkeleriyle donanımlı birtakım kimselerin bulunması Tabâtabâî'ye göre dinî maslahatlar açısından vâciptir. Bunlar imamlar ve peygamberlerdir. Şayet bu iki insan topluluğu bulunmazsa yeryüzüne cehâlet hâkim olur ve insanın yaratılışındaki amaç ifsada uğrar.³²² Bu anlatılanlardan hareketle *el-Mîzân*'da akâidle alakalı olan âyetlerin yorumlarında Şîa'nın temel prensipleri olan imamet, velâyet, rec'at, ismet, vasiyet ve takıyye Tabâtabâî tarafından müdafaa edilmiştir.³²³

Tefsiri ve fikirleri hakkındaki bu genel mâlûmattan sonra Allâme'nin Kur'an'ın tahrifi konusundaki düşüncesine temas etmemizde fayda vardır. Çünkü müfessir bu konuda rivayet tefsirinin ön planda olduğu erken dönem Ahbârî müelliflerinin iddia ettiklerinin aksine dirâyet tefsirinin ön plana çıktığı, sonraki dönem Usûlîler ile aynı düşüncede olup Kur'an'ın tahrif edildiği savlarını kabul etmemektedir. Bu konuda Tabâtabâî'ye göre; “*Bugün elimizde bulunan Kur'an'ın 1400 sene önce Hz. Peygamber'e inzâl edilen Kur'an'ın kendisidir. Sûreler ve âyetler, Müslümanlar arasında nesilden nesile mükemmel bir şekilde aktarılmış, Allah tarafından Kur'an'ın tahrif edilmeye karşı korunmuştur.*”³²⁴ Kur'an metninin nâzil olduğu ilk günden bu zamana kadar herhangi bir inkitaya uğramadan geldiğini vurgulamıştır.

³²⁰ Müfessirlerin tefsirlerinde kıraatlere yaklaşımları ve kıraat tercih kriterleri birbirinden farklılık göstermiştir. Örneğin bk. Muhammed İkbâl İlhan - Sebahattin Erdoğan, “Kurtubî'nin el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an İsimli Tefsirinde Ahkâm Âyetlerinin Yorumunda Kıraat Farklılıklarının Rolü”, *Antakiyat* 5/1 (17 Haziran 2022), 106-128.

³²¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/10.

³²² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/275; 11/174.

³²³ Yılmaz, “el-Mîzân”, 30/214.

³²⁴ Tabâtabâî, *el-Kur'an fi İslâm*, 137 vd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TABÂTABÂÎ'NİN el-MÎZÂN FÎ TEFSİRÎ'L-KUR'ÂN ADLI TEFSİRİNDE TAKIYYE

Çalışma takıyye kavramı etrafında şekillendiğinden, âyetlerin tahliline geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla İmâmiyye'nin iki ana kolunu teşkil eden Ahbârîyye ve Usûliyye ekollerinin ortaya çıkışında etkili olan faktörler ile bu kavrama yükledikleri anlam hakkında kısaca bilgi vermek isabetli olacaktır.

Şîî anlayışa göre hayattaki imam Şîî toplumda tezahür eden dinî ve dünyevî her türlü probleme ilminin vehbî oluşu ve karizmasıyla cevap vermekteydi. İmamın gaybetiyle beraber Şîîler'in karşılaştıkları fikhî ve diğer problemlere cevap veren bir imamın varlığından yoksun kalmışlardı. Bu dönemde Şîîler, toplumda ortaya çıkan yeni problemleri nasıl çözüme kavuşturacakları hususunu tartışmaya başlamışlardı. Bütün bu tartışmaların sonunda Şîî düşüncede birisi Ahbârîlik, diğeri ise Usûlîlik olmak üzere iki akım/ekol zuhur etmiştir. Şîî toplumunun meselelerine cevap verme konusunda Ahbârî düşünce imamların ahbârının kafi olacağı görüşünde iken; Usûlî düşünce ise daha akılcı ve pratik bir yaklaşımı kabul etmişlerdir.

Takıyye düşüncesini Ahbârî ve Usûlîler değişik bir biçimde yorumlamış ve aktarmışlardır. Siyasî tahakkümün azaldığı ve Şîî düşüncenin iktidar ameliyesine kavuştuğu süreç içerisinde yumuşatılmaya başlanılan bu uygulamaya günümüzdeki Şîî âlimler ciddi bir sınırlandırma getirme gereksimini hissetmişlerdir. Bu tekâmül eksenini fark etmek için Şîî içindeki mevzubahis olan akımların takıyye ile alakalı anlayışlarını ortaya koymak icap etmektedir.

3.1. Ahbârîliğin Ortaya Çıkışı ve Takıyye Anlayışı

Ahbârîyye, Ehl-i beyt imamlarının rivayetlerini dinî hükümlerin yegâne kaynağı olarak kabul edip dinî mevzularda nakil ve rivayetlere bağlananlara verilen isimdir. İmamların sultasına bağlılık ilkesinden hareketle, onlardan aktarılan sözlü ve yazılı haberlerin inanç ve fıkıh sahasında yegâne kaynak olduğunu müdafaa etmeleri Ahbârîyye'nin en karakteristik özelliğidir.³²⁵

³²⁵ Mazlum Uyar, *Şîî-İmâmiyye Şîîsi'nda Düşünce Ekolleri-Ahbârîlik-* (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2000), 47-85; Metin Yurdagür, "Ahbârîyye", 1/490; Habib Kartaloğlu,

Diğer bir ifadeyle Ahbârilik, aklın hata yapma ihtimali olduğu mevzularda imamlardan gelen haberlere göre hareket eden ve onları takip edenlere verilen isimdir.

Bu ekol, kadîm ve hâlis Ahbârîlik veya başka bir ifadeyle erken dönem ve sonraki dönem Ahbârîliği olarak ikiye ayrılabilir.³²⁶ Erken dönem Ahbârîlik, Safevîler döneminden önce ve imamın gaybetinden sonra ortaya çıkan hareketin adıdır. Son dönem Ahbârîlik ise Safevîler döneminden sonra yeniden ortaya çıkıp Muhammed Emin el-Esterâbâdî (öl. 1033) ile sistemleşen harekete denilir.³²⁷ Erken dönemdeki Şîî düşünce prensibini sistemleştirerek Ahbârîliği, Usûlîliğin karşısında ayrı bir ekol haline getiren el-Esterâbâdî'dir.³²⁸

Takıyyenin ehemmiyetine vurgu yapılan Şîî-Ahbârî kaynaklarda, mevzu ile alakalı pek çok rivayet aktarılmıştır. Şeyh Sadûk, *el-İ'tikâdât fî dîni'l-İmâmiyye* isimli eserinde: “Takıyyeyi uygulamak vâciptir. Kâim'in (a.s) zuhûrundan önce terk edilmesi câiz değildir. Her kim takıyyeyi Kâim'in (a.s) zuhûrundan önce terk ederse Allah'ın dininden ve İmâmiyye ekolünden çıkmış olur. Üstelik Allah'a, Resûlü'ne ve İmamlara muhalefet etmiş olur.” biçiminde Ahbârîyye'nin konu hakkındaki inancını beyan etmiştir. Diğer konularda olduğu gibi bu hususta da rivayetlerin çoğu Ca'fer es-Sâdık'a dayandırılmıştır. Bu rivayetlerin bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

“Kâim'in zuhuru meselesi devam ettiği müddetçe görünüşte insanlarla iyi geçinmeye, içinizden de onlara muhalefet etmeye bakınız.” “Riyayı/gösterişi bir mümine karşı yapmak şirktir; fakat münafiğa karşı yapmak ibadettir.” “Her kim o münafıklarla beraber ilk safta namaz kılsa, Allah resulü ile birlikte ilk safta namaz kılmış gibi kabul edilir.”³²⁹ “Din hususunda Allah'tan korkunuz! Dininizi takıyye ile örtünüz; çünkü takıyyesi olmayanın imanı da yoktur! Siz insanlar arasında, kuşlar arasındaki arılara benzemektesiniz. Eğer kuşlar arıların içinde bal olduğunu bilseler onu yiyip bitirirlerdi. Bunun gibi insanlar da sizin gönlünüzde biz Ehl-i beyt'in sevgisi olduğunu bilselerdi dilleriyle sizi yer bitirirler ve gizli-açık her yerde sizinle tartışmaya girerlerdi.”³³⁰ “Takıyye, benim ve atalarımın dinidir”, “Takıyye müminin

“İmâmiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (2011/2), 194-199.

³²⁶ Muhammed Abdülhüseyn Muhsin Garâvî, *Mesâdiri'l-istinbât* (Kahire: y.y, 1946), 60.

³²⁷ Moojen Momen, *An Introduction to Shii Islam* (Yale: y.y, 1985), 117.

³²⁸ Uyar, *Şîî-İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri-Ahbârîlik*, 157.

³²⁹ Kummî, *el-İ'tikâdât fî dîni'l-İmâmiyye*. thk. İsâm Abdusseyyid (Beirut: Dârul-Müfid, 1414/1993), 107-109.

³³⁰ Küleynî, *el-Kâfî fî 'ilmi'd-dîn*, 2/218.

kalkanıdır. Takıyyesi olmayanın imanı yoktur”, “Takıyyeyi gerekli görmeyen bizden değildir”, “Allah’a en sevimli amel takıyyedir”, “Takıyyesi olmayanda hayır yoktur”, “Takıyye Allah’ın dinindedir”, “Takıyye gereği münafığın arkasında namaz kılan kimse, İmamların (Ehl-i beyt imamlarının) arkasında namaz kılan gibidir.”³³¹

İmâmî-Ahbârî ekolünün kaynaklarında konu ile alakalı olarak abartılı rivayetlerle karşılaşmak mümkündür. Peygamber efendimize isnad edilen: “Takıyyeyi terk eden namazı terk eden gibidir.”, “Takıyyesiz mümin, başsız gövde gibidir.”³³² tarzında rivayetlerle Hz. Ali’den geldiği rivayet edilen: “Sabır, namaz ve takıyyeye sıkı sarılın!”, “Müminin yapabileceği en efdal amel takıyyedir. Çünkü onunla kendini ve kardeşlerini fâcirlerden korur. Takıyye sayesinde kardeşlerin hakkını korumak ise takıyye yapmanın en üst mertebesidir. Takıyye yapan mukarreb meleklerin sevgisini, cennet hurilerinin iştiyakını celbeder.”³³³ gibi sözler; Hz. Hüseyin’e (öl. 61/680) nispet edilen: “Allah iki günah dışında mümin kişinin bütün günahlarını bağışlar ve onu dünyada da ahirette de temize çıkarır. O iki günah: takıyye ve kul hakkını zayi etmektir.”³³⁴ benzeri rivayetler söz konusu nakillerden bazılarıdır.

Yukarıda serdedilen rivayetlerde geçen takıyye lafzı ıstılah olarak tekâmül sürecini tamamlamış bir mefhumdur. Bu durum imamların özellikle Emevîler ve Abbâsîler devrinde kendilerine tatbik edilen tahakküm ve şiddete dayanarak zaruri olarak müracaat ettikleri takıyye uygulamasını onların lisaniyle kavramsallaştırıp bütün zamanlara aktarma ve bununla birlikte Şîî inancının esasını oluşturacak metinleri teşkil etmek amacıyla ihdas edildiğini düşündürmektedir.³³⁵

3.2. Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkışı ve Takıyye Anlayışı

Ahbârî düşüncenin muhalifi olarak teşekkül etmiş olan ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verme hususunda aklı ön planda tutarak İmâmiyye Şîası içinde gaybet döneminin (260/873) başlamasıyla ortaya çıkan Usûlîyye, dirayeti önceleyen, dinî ahkâmın anlaşılması ve tespit edilmesi noktasında imamların ahbârından ziyade istidlâl yöntemini benimseyen aklî düşünce

³³¹ Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî (Beyrut: Dâru İhyâ, 1403/1983), 72/393-443; Hürr, *Vesâilü’ş-Şîa ilâ tahsîli mesâilü’ş-şerîa*, 1/107-108.

³³² Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, 72/412, 414.

³³³ Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, 72/395, 414.

³³⁴ Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, 72/415.

³³⁵ Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, 128-129.

sisteminin ismidir. Şer'î hükümlerin tamamında ahhârın tek kaynak olamayacağına inanan bu ekole göre dinî ahkâmın kaynağı kitap, sünnet, icmâ ve akıldır. Şeyh Müfid'le birlikte sistemleşen bu ekol, Şîî-İmâmî düşünce içerisinde hicrî beşinci asırdan itibaren hâkim düşünce olarak varlığını devam ettirmiştir. Fakat usûlî düşünce, Safevîler döneminde el-Esterâbâdî ve bazı ulemânın gayretleriyle Şîî-İmâmî anlayışında yeniden hayat bulan son dönem ahhârî düşünce karşısında hakimiyetini kısa süreliğine yitirmiştir. el-Esterâbâdî ile yeniden revaç bulan ahhârî anlayışının üstünlüğüne Muhammed Bakır b. Muhammed Ekmel el-Behbehânî (öl. 1205/1790) son vermiştir.³³⁶ Ahhârîler'in hâkimiyetine son veren Behbehânî'den sonra Şîî-İmâmî düşüncede usûlî anlayış, hâkim unsur olarak mevcudiyetini günümüze kadar sürdürmüştür.³³⁷ Zaman içerisinde muhâliflerin takıyye kavramı üzerinden Şîa taraftarlarına ikiyezlülük, yalancılık vb. ithamlarla hücum etmeleri sebebiyle Şîî âlimlerin telif ettikleri sonraki dönem eserlerinde bu meseleye bazı sınırlandırmalar getirdikleri görülmektedir. Ahhârîlerdeki salt takıyyeye tabi olma zorunluluğu Usûlîlerde daha ılımlı bir hal almıştır.

Usûlî ekolünün öncüsü ve bu ekolü sistemleştiren kişi olarak kabul edilen Şeyh Müfid (öl. 413/1022), eserinde bu sınırlandırmadan şu şekilde bahsetmektedir:

*“Takıyye, dinî ve dünyevî hususlarda başa gelecek zararlar sebebiyle gerçeğin saklanması, konu hakkındaki inancın gizli tutulması, düşmana karşı ihtiyatlı davranmak ve zahirde onlar gibi görünmektir. Zaruret kesin veya galip ihtimal olarak bilindiği zaman takıyye farz olur. Eğer gerçeği söylemekte herhangi bir sakıncanın olmadığı veya olmamasının daha muhtemel olduğu bilinirse işte o zaman takıyye farz olmaz.”*³³⁸

Her ne kadar takıyye, Şîa mezhebinin temel bir prensibi olarak tespit edilse de Ahhârîler ve Usûlîler arasında genel olarak kavrama anlam yüklenmesi noktasında anlayış farkı vardır. Şîa, bu prensibi meşrulaştırmak ve kalıcılık kazandırmak için ilk insan olan Hz. Âdem'den itibaren insanlık tarihi ve özellikle Peygamber efendimiz ile mezheplerinin imamları başta olmak

³³⁶ Mazlum Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 211.

³³⁷ Fırlalı, *Risâletü'l-i'tikadâtü'l-İmâmiyye*, 165-245; Öz, “Usûliyye”, 214-215; Kartaloğlu, “İmâmiyye'de Ahhârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği”, 199-214; Abdullah es-Semâhicî, “İmâmiyye Şîası'nın İki Ekolü Ahhârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar”, çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Haziran 2013), 137-153.

³³⁸ Şeyh Müfid, *Tashîhu'l-i'tikâd*, 137.

üzere İslâm tarihi içerisinde pek çok değerli kimsenin uygulamalarından takıyye örneği çıkarmaya çaba sarfetmiş ve bu konuda da ideolojik bir tarih okuma şeklini geliştirmişlerdir. Bu tarihî bilgilerin yanında Kur'ân'dan da yola çıkarak bu kavramı anladığı biçimde anlatmaya müteveccih bir davranış sergilemişlerdir.³³⁹

Usûlîlerle beraber Şîî âlimler takıyye ile ilgili yeni yaklaşımlar ortaya koymaya çalışsalar da Şîa'nın ilk dönem kaynaklarındaki âyetlerle alakalı mezhebî/aşırı rivayetler ehemmiyetini muhafaza etmiş ve bu nakiller son dönem kaynaklarda da tekrarlanmıştır. Bu bilgilerden sonra, çalışmanın konusunu teşkil eden takıyye kavramı bağlamında, genel olarak Şîa'dan, özel olarak ise Tabâtabâî'nin tefsirinden getirilecek örnekler vasıtasıyla Şîa/İmâmîyye'nin kurmaya çalıştığı nas-takıyye ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.3. Tabâtabâî'nin Takıyye Konusundaki Tutumu

Tabâtabâî taassup sahibi bir müfessir değildir. Fakat birtakım görüşlerinde mezhebinin tesirinde kaldığı görülmüştür. Aslında mezhebî fikirlerin tefsire yansıtılması hususu yalnız Tabâtabâî'ye has olan bir özellik değildir. Zira mezheplerin teşekkülünden günümüze kadar telif edilmiş olan tefsirlerin hemen hemen tamamı müelliflerinin mensubu olduğu mezhebin görüşlerini az çok ihtiva etmektedir. Örneğin Mu'tezile mezhebinin önemli âlimlerinden biri olan ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) telif etmiş olduğu ve dirâyet tefsiri sahasında emsalsiz kabul edilen *el-Keşşâf* isimli eseri, Mu'tezile'nin temel prensiplerini ihata eden bir tefsirdir. Fakat sonraki yıllarda telif edilen birtakım tefsirler bu eserden mülhem olarak farklı mezheplerin görüşlerine muvafık bir şekilde yazılmışlardır. Bu konu hakkında birkaç misal verecek olursak Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vil* isimli eseri Mâtürîdî mezhebinin tesiriyle, Kâdî el-Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esraru't-te'vil* isimli eseri de Eş'arî mezhebinin tesiriyle telif edilmişlerdir.³⁴⁰

Hayatı boyunca siyasetin içinde bulunmamaya gayret gösteren Tabâtabâî, 1979 senesinde İran'da vuku bulan ihtilâlde doğrudan rol aldığı söylenemez. Ancak talebelerinin bu ihtilâlde aktif bir şekilde rol alması, akla

³³⁹ Abdulcabbar Adıgüzel, "Şîî-İmâmî Takıyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları", *Marife Dergisi* (Kış 2013), 111-132.

³⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1983), 290-294.

Tabâtabâî'nin dolaylı bir etkisinin olduğunu getirmektedir. Onun, Humeyni'nin (1902-1989) ortaya koyduğu velâyet-i fakih³⁴¹ teorisini genel olarak kabul ettiği görülmektedir.³⁴² Bu kabulden yola çıkarak Tabâtabâî'nin, Şîî-İmâmî düşüncede usûlî anlayışını benimsediği ortaya çıkmaktadır. Zira velâyet-i fakih teorisi, Usûlî ekole mensup olan âlimlerin tamamı tarafından kabul görülmüş bir husustur.³⁴³

Tabâtabâî, takıyye hususunda mensubu olduğu Şîa mezhebinin öğretilerinin dışına çıkmamış olup, hatta bu konu ile alakalı rivayetleri tefsirinde alıntı yaparak kabul ettiğini göstermiştir. Müfessirimizin bu konu ile alakalı görüşü ise şu şekildedir:

“Şîa'nın en çok yanlış anlaşılan meselelerinden biri de takıyyenin uygulanması ve tatbiki konusudur. Daha geniş bir mânası olmakla beraber biz burada kısaca herhangi bir tehlikeden sakınmak anlamına gelen takıyye üzerinde durmayacağız. Aksine amacımız, bir bireyin dinini veya ritüellerini muhalifleri arasında icra etmesi halinde, meydana gelmesi kesin veya muhtemel olan bir tehlikenin mevzubahis olacağı durumlarda belirli birtakım dinî ritüellerini veya dinini karşılarından gizlemek mecburiyetinde kalacağı konulardaki takıyye üzerinde durmaktır.... Dolayısıyla konuyu şunu söyleyerek hulasa edebiliriz ki; takıyyeye, ancak kendisinden kaçınılması mümkün olmayan kesin bir tehlikenin bulunması ve buna karşı başarılı bir mücadele ve zafer umudunun olmadığı durumlarda başvurulabilir. Daha sonra Tabâtabâî bu tehlikenin mahiyeti hakkında bilgi verir:

“Maruz kalındığında takıyye uygulanmasına izin verebilecek tehlikenin kesinlik derecesi ve kapsamı Şîa ulemâsı arasında tartışıla gelmiştir. Bize göre, bireyin kendisinin veya aile efradından birisinin hayatına dönük kesin bir tehlike varsa, ancak o zaman takıyye uygulamasına izin verilir. Hatta bireyin kendisinin, eşinin veya ailesinin bayan fertlerinden birisinin şeref, namus, haysiyet ve erdeminin kaybolma olasılığının ortaya çıkmasında ve yine bireyin kendisinin ve ailesinin maişetini temin edecek ve devam ettirecek vasıtalarından yoksun bırakılması neticesinde büsbütün yoksulluk ve mahrumiyete yol açacak kadar mal varlığının kaybolma riskinin belirlediği durumlarda da takıyye uygulamasının tatbikine izin verilir. Her halükârda sakınma, karşı koymanın mümkün olmadığı kesin veya

³⁴¹ Bu teori; 1979'da İran'da gerçekleşen ihtilâlin ardından İran İslâm Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden biri olmuş ve Şîî İsnâaşeriyye siyaseti anlayışında önemli bir dönüşümü başlatmıştır. Geniş Bilgi için bk. İsmail Safa Üstün, “Velâyet-i Fakih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/19-22.

³⁴² Mertoğlu, “Tabâtabâî”, 31/307.

³⁴³ Mazlum Uyar, “Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi”, *Dinî Araştırmalar* 2/6 (2000), 85.

muhtemel bir tehlikede, herkes tarafından kabul edilen ve bütün insanlar tarafından hayatlarının farklı aşamalarında uygulanan genel bir mantık kuralıdır.”³⁴⁴

Tabâtabâî bu yorumuyla mutedil bir yaklaşım ortaya koyarak takıyyeyi her zaman ve zeminde uygulama yoluna gidilen dinî bir prensip olarak görmemiştir. Takıyyeyi, kişinin canı, malı ve namusunun tehlikede olduğu durumlarda bir ruhsat olarak kabul etmiştir.

3.4. Takıyyeye Yorumlanan Âyetlerin Analizi

Bu bölümde başta Şîî ve özellikle Tabâtabâî'nin takıyye ile alakalı ele almış olduğu âyetler incelenecektir. Tabâtabâî, takıyye hakkındaki temel görüş ve fikirlerini aşağıda serdedilen âyetlerin açıklamalarında ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Tabâtabâî, bazı âyetlerde takıyyeye müracaat ederken bazı âyetlerde ise takıyyeye başvurmayı uygun görmemiştir.

3.4.1. Bakara Sûresi 2/213. Âyet

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (٢١٣)

“İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe ilettiler. Allah dilediğini doğru yola iletir.”

İnsanlar birbirilerine muhtaç olarak yaratılmışlardır. Fakat ihtiyaçların giderilmesi biçiminde cereyan eden bu zorunlu birliktelik, insanlar arasındaki rekabet ve mücadelelerine mani olmamaktadır. Çünkü insan bilgi ve tecrübesi arttıkça daha az çaba ve gayret ile birbirinden daha fazla istifade etmenin yollarını bulmaktadır. Zira insanlar içerisinde güçlü ve muktedirler olduğu gibi zayıflar da bulunmaktadır. Bu ise insanın fitratında bulunan tahakküm hissiyatını daha da desteklemektedir. Bu tahakküm toplumun katmanlarının oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır.³⁴⁵

³⁴⁴ Tabâtabâî, *Şi'ite İslâm*, 223-225.

³⁴⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/127.

Müfessir bu âyeti, hadisler ışığında tefsir ederken konumuzla alakalı olan kısma *Tefsîru'l-Ayyâşî*'de geçen İmam Ca'fer es-Sâdık'ın söylemiş olduğu şu sözü naklederek değinmiştir.

“İnsanların tek bir ümmet oldukları dönem Hz. Nuh'tan önceydi.” Orada bulunanlar: “Peki hidayet üzere miydiler?” diye sorduklarında şu cevabı verdi: “Tersine, sapıklık üzereydiler. Çünkü Hz. Âdem ve soyundan sâlih kimseler vefat etmişlerdi. Geride sadece vâsisi olan Hz. Şeys kalmıştı. O da Hz. Âdem ve soyundan sâlih olanların bağı bulunduğuları Allah'ın dinini açıktan yayacak gücü bulamıyordu kendinde. Çünkü Kâbil, kardeşi Hâbil'i öldürdüğü gibi Hz. Şeys'i de ölümle tehdit ediyordu. Bu yüzden takıyye yaparak, asıl inancını gizleyerek aralarında yaşamını sürdürdü. Sapıklıkları günbegün arttı ve nihayet göçüp gidenlerden başka içlerinde bir tek sâlih kimse kalmadı. Hz. Şeys bir adaya sığınıp Allah'a ibadet etmek zorunda kaldı. Yüce Allah için bedâ gerçekleşti ve insanlara elçiler göndermeyi öngördü. Eğer bedâ olayı şu cahillere sorulursa: “Allah işten el çekti” diyecekler. Ama yalan söylüyorlar. Yüce Allah'ın her yıl hükmettiği bir şeydir bu. Sonra şu âyeti okudu: “Onda her hikmetli iş ayrılır.” “Böylece yüce Allah, o yıl içinde gerçekleşecek kıtlığı, bolluğu, yağmuru vs. hükme bağlar.” Râvi şöyle diyor: Dedim ki: İnsanlar peygamberlerden önce sapıklık üzere miydiler, yoksa hidayet üzere miydiler?” Buyurdu ki: “Hidayet üzere değildiler. Yüce Allah'ın yaratılışa esas kıldığı hidayet üzereydiler. Allah'ın yaratmasında bir değişiklik olmaz. Allah kendilerine doğru yolu göstermedikçe hidayete ermeleri mümkün olmazdı. Hz. İbrahim'in şu sözünü duymadın mı: “Eğer Rabbim beni doğru yola erdirmese gerçekten sapmışlar topluluğundan olurum.” Yani, ezeli misakı unutanlardan olurum.”

Tabâtabâî, bu âyeti yorumlarken, Ayyâşî'nin tefsirinde zikri geçen yukarıdaki rivayeti aktarmakla, Ahbârîyye ekolünün iddia ettiği gibi takıyyenin yalnız Peygamber efendimiz ve imamlara mahsus bir durum olmadığını aksine bu uygulama ilk insan Hz. Âdem'den bu zamana kadar mevcudiyetini muhafaza eden dinî bir ilke olduğunu³⁴⁶ açıktan olmasa da zımmen kabul etmiştir. Kısacası, öncelikle “ümmet” lafzından hareket ederek konuyu ümmetlerin farklılaştırılması ve daha sonra da bunlar arasındaki ihtilâfların/farklılaşması şeklinde devam ettirerek bunlardan bir kısmının hak, bir diğer kısmının ise bâtil ehli olmaları sebebiyle, bâtil ehlinin hak ehline tahakkümü ve onlara psikolojik, fiziksel zararlar vermeleri kaçınılmaz olduğu durumlarda takıyyenin fiilen meydana geldiğini ifade eder.

³⁴⁶ Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, thk. Hâşim er-Resûlî el-Mahallâî (Tahran: Mektebetü'l-İlmiyye el-İslâmiyye, ts.), 1/104.

Şîa'nın bu mantığına göre evvelki peygamberlerin takıyye uygulamasına başvurduklarının misallerini Kur'ân'da görmek muhtemeldir. Bu konuyla alakalı Şîa'nın temel kaynaklarında Ca'fer es-Sâdık'ın, “*Takıyye Allah'ın dinindedir*” söylediği nakledilir.³⁴⁷ Bu sözün muhtevasında söz konusu olan takıyye anlayışı yatmaktadır. Zira bu uygulamanın Allah'ın dininden olmasını düşünmek, O'nun gönderdiği dinin aslını oluşturduğunu ifade etmektir. Bu sözün gereği şu demek oluyor; ilk insandan beri yeryüzünde peygamber ve vahyin gönderilmesiyle meydana gelen ilâhî müdahale muhtevasında mevcut olan takıyyenin, dinin mühim bir ilkesi haline geldiğini kabul etmek icap etmektedir.³⁴⁸ Bu ve buna benzer yorumlar âyetin takıyye ile olan ilişkisinin çok zorlama tevillerle meydana geldiğini göstermektedir.

3.4.2. Âl-i İmrân Sûresi 3/28. Âyet

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ
إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقْيَةً وَيُحَذِّرْكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (٢٨)

“*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağı koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır.*”

Kur'ân âyetlerinde Müminlerin Hıristiyan, Yahudi ve kâfirlerle dostluk kurmalarının yasaklandığına sık sık vurgu yapılmıştır. Fakat bu yasağın ifade edildiği her yerde, yasaklanan dostluğun çeşidini de belirten ifadeler geçmektedir. Dolayısıyla bu ifadelerden yola çıkarak Hıristiyan, Yahudi ve kâfirlerle nasıl bir dostluğun kurulması gerektiği ve onlarla hangi çeşit dostluğun yasaklandığını anlamak mümkündür. Tefsirini sunduğumuz Âl-i İmrân sûresinin 3/28. âyetinde: “*Müminler... kâfirleri dostlar edinmesinler.*” ifadesi ile gelen yasaktan sonra: “*müminleri bırakıp...*” ifadesinin takip etmiş olması ve Mâide sûresinin 5/51. âyetinde: “*Ey iman edenler, Yahudi ve Hıristiyanları dostlar edinmeyin.*” ifadesinden sonra: “*Onlar birbirlerinin dostudurlar.*” ifadesinin yer almış olmasını örnek gösterebiliriz. Bu yapılan tahlil ve açıklamalara göre: “*Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dostlar*

³⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfi fi 'ilmi'd-dîn*, 2/217; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 2/184; Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed Berkî, *el-Mehâsin*, thk. Celaleddin el-Hüseynî (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1370/1950), 1/258; Hürr, *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsili mesâilü's-Şerîa*, 16/209.

³⁴⁸ Adıgüzel, “Şîi-İmâmî Takıyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları”, 124.

edinmesinler.” âyetindeki bu göstergeler, hükmün illetine ve sebebine delalet etmelerine göre esas alınmışlardır. Zira velîlik (dostluk); birleşmeyi ve kaynaşmayı icap ettirir. İman ve küfür göstergeleri ise mübayeneti, değişikliği gerektirir. Müminleri bırakıp diğer kimselerle tesis edilen dostluk güçlendikçe, imanî özelliklerin ve buna bağlı olarak da iman esaslarının bozulmasına yol açmaktadır.³⁴⁹

Âyetin sonundaki “Kim böyle yaparsa, artık onun için Allah’tan hiçbir şey yoktur.” değerlendirme cümlesinin yer alması da bu yüzdendir. Peşinden “Ancak onlardan korunma gayesiyle sakınmanız başka.” cümlesine yer verilmiştir. Böylelikle “takıyye” bu umumi hükmün dışında tutulmuştur. Zira “takıyye”, hakikatte değil, görünürde dost olmaktır.³⁵⁰

“Ancak onlardan korunma gayesiyle sakınmanız başka” âyetinde geçen “أَنْ تَتَّقُوا” kelimesi *ittika* kelimesinden türemiştir. Bu kelime, haddi zatında korkudan dolayı sakınma mânasını ifade eder. Bu kelimenin daha sonra bizzat korku mânasında kullanıldığı da görülmüştür. Bu, sebebin yerine müsebbebin kullanıldığına bir örnek teşkil etmektedir. Buradaki takıyye, bu mânada kullanılmış olabilir. Âyetteki istisna bütünden kopuk olan bir istisnadır. Yani istisna münkatı’dır. Zira korkudan dolayı, dostluk ve kalbi bir sevgi beslemeksizin zâhîrde dostluğun emârelerini teşhir etme yoluyla başkasına yaklaşmak suretiyle hasıl olan birliktelik, dostluk olarak değerlendirilemez. Çünkü sevgi ve korku, kalpteki etkileri birbirine zıt ve birbirinden tamamen ayrı iki olgudur. Bu takdirde, âyette korku sebebiyle olan sakınmanın umumi hükmün dışında bırakılması, kopuk (münkatı’) istisna ya örnek teşkil etmektedir.³⁵¹

Mecma’u’l-beyân fi tefsîril-Kur’ân adlı tefsirin sahibi Tabersî, bu âyeti izah ederken, ilgili âyetin kişinin canı tehlikede olduğu durumlarda *takıyye*ye müracaat etmenin câiz olduğuna delalet ettiğini söylemiştir. Bu konuda Şîa âlimleri, zaruret durumunda her konuda *takıyye* yapmanın câiz olduğunu söylemişlerdir. Kimi zaman zerafet ve iyi muamelede bulunmak vâcip olur. Binaenaleyh, ruhsat verilen *takıyye*de; *takıyye*ye müracaat edilmemesinde birtakım faydalı hedeflere hizmet edilmesi, vücûb ifade eden *takıyye*de ise; *takıyye*ye başvurulmaması neticesinde kişinin canının tehlikeye girmesi

³⁴⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/175.

³⁵⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/175.

³⁵¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/176-177.

mevzubahis olacaktır. Şîa'nın önde gelen bilginlerinden olan Müfid bu konuda şöyle demiştir: “Takıyye bazen farz olduğu halde vâcib olur, bazen farz olduğu halde câiz olur, bazen de vâcib olmadığı halde câiz olur. Bazen yapılması terk edilmesinden, bazen de terk edilmesi yapılmasından efdal olur. Bu, eğer fâili/yapanı; mâzeretli, affedilmiş ve takıyye'yi kınamakla ödüllendirilmiş olması halinde söz konusudur.”³⁵²

Hem Sünnî kaynaklarda hem de Şîî kaynaklarda ilgili âyetin tefsirinde şu rivayet nakledilmektedir. “Kendisinin Benî Hanîf kabilesinin, Peygamber efendimizin de Kureyş'in peygamberi” olduğunu iddia eden Müseylimetülkezzâb, sahâbeden iki kişiyi esir alıp sorguya çekmişti, Müseylimetülkezzâb, sahâbeden birisine, “Muhammed'in peygamber olduğuna şahadet eder misin?” diye sordu, o da evet diye cevap verdi. Sonra, “Benim de peygamber olduğuma şahadet eder misin?” diye sordu, ona da “evet” dedi. Sorguya çektiği birinci esiri serbest bıraktı, diğer esiri çağırdı, aynı soruyu ona da sordu. O ilk soruya cevap vermiş, ikinci soruya ise kulağının sağır olduğunu söyleyerek olumsuz cevap vermiş ve Müseylime tarafından şehit edilmişti. Bu iki sahâbînin durumu Hz. Peygamber'e anlatılınca, “O öldürülen imanındaki sadâkat ve samimiyet şehid oldu, mübarek olsun; öbürüne gelince o da Allah'ın ruhsatını kullandı, bunda da bir zarar yoktur.” buyurdu.³⁵³

Zikrolunan âyet ve rivayet olunan bu hâdise ile ilgili olarak Peygamber efendimizin verdiği müsaadeye istinaden can korkusu nedeniyle kalbi imanla mutmain olduğu halde dilde ortaya çıkan takıyye, bir ruhsat olabilmektedir.³⁵⁴ Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinde, “*Hakikati açığa vurmak fazilettir ve vâcibtir: onu setretmek ise yanlıştır.*” demektedir.³⁵⁵ Bu izaha göre, Tûsî, âyet kapsamındaki takıyye anlamını benimsemediği ortaya çıkmaktadır. *Usûlü'l-Kafl*'de İmam Bâkır'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir: “*Takıyye, kan dökülmemesi için helaldir. Kan akacaksa o takıyye değildir.*”³⁵⁶

³⁵² Ebû Ali Eminüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986), 2/220-221.

³⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/316; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî, fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve 's-seb'î'l-mesânî*, 3/193-196; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr/Mefâtihu'l-gayb*, 8/10-12; Abbas Ali Müsevî, *Şübühâtü havle 'ş-Şîa* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemi li'l-Matbûât, ts.), 19.

³⁵⁴ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 2/220.

³⁵⁵ Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 2/435.

³⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî fî 'ilmi'd-dîn*, 1/163.

Mezkûr âyet hakkında Murtaza Türabî “Yukarıdaki âyet-i kerîme takıyyenin meşru olduğunu ispatlamaktadır” diyerek, âyete şu şekilde mâna vermiştir: “Müminler, iman edenleri bırakıp da kâfirleri velî (dost ve koruyucu) edinmesinler. Kim bunu yaparsa Allah ile bir ilişkisi kalmaz; ancak onlardan çekinmeniz (takıyye ederek bunu yapmanız) başka...”³⁵⁷ Bu âyet, “takıyyenin kâfirlere karşı uygulanması gerektiği hususunu vurgulamıştır” diyen Türabî, diğer yandan bu âyet zâlimlere karşı takıyyeye başvurmanın meşru olduğuna da işaret ettiğini söylemektedir. Zira ona göre, takıyye mevzubahis olduğunda, kâfir ile zâlim, küfür ile zulüm arasında hiçbir fark yoktur. Sonuçta her iki durumda da olası bir zarardan sakınmaya yönelik kendi inancını saklama anlayışı mevcuttur.³⁵⁸ Bu durumda Şîî müfessirler arasında bu âyetin takıyyeye delaleti ile ilgili zıt fikirlerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Ehl-i beyt imamlarından nakledildiğine göre bu âyette, “takıyye yoluna” başvurmaya yönelik bir ruhsat vardır. Hülâsa edecek olursak, kitap ve sünnet, umumî mânada takıyyenin câiz olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Akıl da bu noktada nasların kapsadığı bu hükmü desteklemektedir. Zira dinin sahibi olan zâtın, adaletin galip gelmesinden ve yaşanmasından başka bir dileği olmaz. Kimi zaman takıyyeye müracaat etmek, din düşmanlarıyla güzel geçinmek, hakkın yaşanmasının muhafaza edilmesine destek olabilir ki karşıt bir davranış bu faydaları sağlamayabilir. Bunu inkâr etmek işi yokuşa sürmekten, kibirlenmekten başka bir şey değildir.³⁵⁹

Tabâtabâî, “Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dostlar edinmesinler.” âyetinin sebab-i nüzûlünü, İbn Abbas’tan gelen rivayeti naklederek şöyle tahlil etmektedir. “Ka’b b. Eşref’in müttefiki Haccâc b. Amr, İbn Ebû Hakik ve Kays b. Zeyd gibi Ehl-i kitap’tan bazıları ensardan bazı kişileri sırdaş-dost edinmek suretiyle onları dinleri hususunda fitneye düşürmeyi amaçlamışlardı. Rifâa b. Munzir, Abdullah b. Cübeyr ve Sa’d b. Hüseyime ensardan olan bu gruba: “Şu Yahudilerden uzak durun. Onları sırdaş edinmekten kaçının. Yoksa sizi fitneye düşürüp dininizden döndürürler.” dediler. Fakat onlar bu uyarıya aldırmaz etmediler ve bunun üzerine, Allah: “Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dostlar edinmesinler.”

³⁵⁷ Murtaza Türabî, *Kur’ân-ı Kerîm ve Meâli* (İstanbul: Kevser Yayınları, ty.), 52.

³⁵⁸ Türabî, *Kur’ân-ı Kerîm ve Meâli*, 22.

³⁵⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/177.

diye başlayıp: “Allah her şeye güç yetirendir.” ifadesiyle son bulan âyetleri indirmiştir.³⁶⁰

Tabâtabâî, âyetin sebep-i nüzûlü olarak gösterilen bu rivayetin, âyetin zâhiri ile örtüşmediğini ifade ederek şöyle bir izahta bulunmaktadır: “Âyette zikri geçen “Kâfirler” ifadesi salt olarak kullanıldığı zaman Ehl-i Kitap’ı içine alıp almadığı hususu tam olarak belirgin değildir. Bu nedenle bu rivayetin, tefsirini yaptığımız âyetlerden çok, Hristiyan ve Yahudileri velî (dost) edinmeyi yasaklayan âyetlerin sebep-i nüzûlü olmasına daha muvafık olduğunu söylemektedir.”³⁶¹

el-İhticac isimli eserinde Tabersî “Ancak onlardan korunma gayesiyle sakinmanız başka.” ifadesiyle ilgili olarak Hz. Ali’den rivayeten şunu nakleder: “Allah, dininde takıyye yapmanı emretmiştir. Sakın kendini helâke atmayasın. Sana emrettiğim takıyyeyi terk etmeyesin. Bu durumda kendinin ve kardeşlerinin kanını heder eder, kendini ve onları nimetlerden yoksun bırakırsın. Onları, Allah düşmanlarının elinde zelil kılarırsın. Oysa Allah, onları azîz kılmanı emretmiştir.”³⁶²

İmam Ca’fer es-Sâdık’tan rivayeten *Tefsîru’l-Ayyâşî*’de şöyle bir haber nakledilir: “Peygamber Efendimiz: ‘Takıyye yapmayanun dini yoktur. Sonra, Allah: ‘Ancak onlardan korunma gayesiyle sakinmanız başka... buyurmuştur.’ derdi.”³⁶³ Muhammed b. Ya’kûb el-Kuleynû, *Usûlü’l-Kâfi*’de İmam Bâkır’ın: “Âdemoğlunun mecbur kaldığı her yerde takıyye yapmasını yüce Allah kendisine helal kılmıştır.”³⁶⁴ söylediğini rivayet etmektedir.

Bütün bu izahlardan sonra Tabâtabâî yukarıda nakledilen rivayetler hakkında şunu söyleyerek bu âyeti takıyye ile ilişkilendirmektedir: “Takıyye’nin meşruluğuna ilişkin olarak Ehl-i beyt imamlarından aktarılan rivayetler o kadar çoktur ki tevâtür düzeyine erişmişlerdir.”³⁶⁵

3.4.3. Âl-i İmrân Sûresi 3/200. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٠﴾

“Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”

³⁶⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/267; Ebü’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli’l-Kur’ân* (Riyad: Dâru’l-Meymân, 2005), 72.

³⁶¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/187-188.

³⁶² Ebü Manşûr Ahmed b. Ali b. Ebî Tâlib Tabersî, *el-İhticac* (Kum: Zevi’l-Kurbâ, 1431/2009), 1/253.

³⁶³ Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî*, 1/190.

³⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfi fi ‘ilmi’l-dîn*, 2/220.

³⁶⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/188.

Bu âyet, sûrede izah edilen hususların hülasası niteliğindedir. “*Ey inananlar! Sabredin; (düşman karşısında) topluca sebat gösterin...*” ifadesindeki emirler geneldir. Âyette geçen “sabır” emriyle kast olunan mânâyı üç şekilde anlamak mümkündür. Birincisi Allah’a ibadet etmekte sabretmek, ikincisi Allah’a itaatsizlik etmeme hususunda sabretmek, üçüncüsü ise sıkıntılara karşı sabretmektir. Durum ne olursa olsun “sabredin” emrinden ortaya çıkan mânâ, ferdin sabretmesi mânasına geldiği anlaşılmaktadır.

Âyette geçen “sâbirû” fiili “bir kısım bireylerin sabrı diğer bireylerin sabrına dayanarak cemiyetin sabretmeye mecbur bırakılması, sıkıntılara katlanması” mânasında “müsâbere” kökünden türemiştir. Mânâ bu şekilde olunca sabredenlerin halleri kuvvet kazanır, sabırları artar ve bu sabrın tesiri kat kat olur. Zira bireyleri tek başına ve cemiyet ve tesânüd halinde incelediğimizde, cemiyet ve tesânüd halinin birey üzerindeki tesiri somut olarak görülmektedir.³⁶⁶

Müsâbere kelimesi hakkında farklı açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalardan birincisi; kişinin devamlı olarak nefsin isteklerine muhalefet etmesi ve nefsinin arzuladığı şeyleri yerine getirmemesi demektir. İkincisi; düşmanlara karşı azim ve kararlılık göstermek mânasına gelmektedir. Üçüncüsü ise beş vakit namazlara kararlılıkla devam etmektir.³⁶⁷

Âyetin devamında zikrolunan “râbitû” lafzı ise cemiyetin, meşakkat ve rahatlık halleri dahil olmak üzere dinî yaşantılarıyla alakalı olan fiilleri arasındaki irtibatı oluşturan “müsâbere” lafzından daha geniş ve genel bir anlam taşımaktadır. Bundan maksat dünya ve âhirette istenilen gerçek mutluluğa ulaşmaktır. Aksi takdirde bu yollarla yalnız dünya saadetine bir kısmı gerçekleşebilir ki bu da arzu edilen gerçek mutluluk değildir. Bu nedenle âyetteki emirlerden sonra, tam ve gerçek “kurtuluşa erebilesiniz” mânasına gelen “Allah’tan korkun ki kurtuluşa erebilesiniz.” ifadesine yer verilmiştir.³⁶⁸

Murâbata, bir namazın ardından onu takip eden diğer bir namazı beklemek anlamına gelmektedir. Şu iki rivayet söz konusu kelimenin bu mânada kullanıldığına işaret etmektedir. Birincisi Ebû Seleme İbn Abdurrahman’dan nakledilen şu rivayettir: “*Peygamber efendimiz zamanında,*

³⁶⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/93.

³⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 4/331.

³⁶⁸ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/93-94.

murâbata yapılan (hudut nöbeti beklenen ve kendisi için hususî atlar hazırlanan) bir savaş yoktu. Binâenaleyh bu âyet ancak, bir namazı kıldıktan sonra diğer namazı bekleme hakkında nâzil olmuştur.” İkincisi ise Ebû Hüreyre’nin, “Namazdan sonra diğer namazı beklemeden bahsedip, sonra üç kere, “Dikkat edin, ribât işte budur!” dediği rivayettir.³⁶⁹

İslâm dini; cemiyeti, ırk ve yurt esası yani hane birliği üzerine değil, inanç esası üzerine kurmuştur. Bu ilkeyi hiçbir durumda göz ardı etmemiştir. İslâm toplumu bu inanç birliğini yerine getirmek ve tefrikaya düşmemekle mükellef olduğu gibi baskı altında, mucbir ve mağlup durumda olduğu zamanlarda da bu dini ihya etmek için elinden geldiği kadar gayret göstermek suretiyle “i’lâ-yi kelimetullah” ile yükümlüdür. Dolayısıyla İslâm toplumu, öyle bir sistem oluşturmuş ki bu sistemin galibiyet, mağlubiyet, egemenlik, bağımlılık, gelişmişlik, geri kalmışlık, güçlülük, zayıflık, meydana çıkma, gizli kalma gibi durumların ve varsayımların tamamında yaşaması imkân dahilindedir. Özellikle takıyye konusundaki Kur’ân âyetleri³⁷⁰ bunun delilidir.³⁷¹

Normal şartlar da “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا”³⁷² âyeti her ne kadar takıyyenin aksine olan fiilleri emrediyor olsa da Ahbârîler, Kur’ân’da iyilik yapmayı ve sabırlı olmayı tavsiye eden bu ve bunun benzeri âyetleri ilginç bir şekilde ve zorlama ile takıyyeye yorumlamışlardır.³⁷³

Takıyye esnasında meydana gelen musibetlere sabır göstermek ve imamların yolundan ayrılmamayı gerekli gören Ayyâşî, tefsirinde imam Ca’fer es-Sâdık’ın bu âyet hakkında şöyle dediğini rivayet ediyor; “Dininiz konusunda sabırlı ve dirençli olun. Düşmanınıza karşı (yapılan savunmada) topluca sebat gösterin ve imamınızla (önderinizle) sağlam ilişki içinde olun.”³⁷⁴

Bedir savaşında müminlerin durumundan bahseden ve “Allah sabredenlerle beraberdir” beyanıyla son bulan “Allah, içinde bulunduğunuz durum itibarıyla sorumluluğunuzu hafıfletti; çünkü sizde zâfiyet gördü”³⁷⁵ âyet-i kerîmesi de aynı şekilde takıyyeye hamledilmiştir. Ali b. Ebi Tâlib’in bu âyeti kerîme ile alakalı olarak şöyle dediği rivayet edilmektedir; “Hiçbir zaman insanlara

³⁶⁹ Râzî, *et-Tefsîru ’l-kebir/Mefâtihu ’l-gayb*, 9/127.

³⁷⁰ en-Nahl 16/106; Âl-i İmrân 3/28, 102; et-Tegâbün 64/16.

³⁷¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/128-130.

³⁷² Âl-i İmrân 3/200.

³⁷³ Ayyâşî, *Tefsîru ’l-Ayyâşî*, 1/237.

³⁷⁴ Ayyâşî, *Tefsîru ’l-Ayyâşî*, 1/237.

³⁷⁵ el-Enfâl 8/66.

böyle bir âyet inmemiştir. Ancak benim Şîhlerime/tafahtarlarım bu şekilde güzel bir kolaylık sağlandı”³⁷⁶ Şîhler, Bedir savaşına temas eden bu âyetten takıyye yapmalarında herhangi bir mahzurun bulunmadığına aksine takıyyenin Allah’tan onlara mahsus bir ihsan olduğunu anlamışlardır.³⁷⁷

Aynı şekilde Ra’d 13/22 ve Kasas 28/54 sûrelerindeki ilgili âyetler de takıyyeye hamledilmiştir. İki âyette de mevcut olan “[*imanlarından dolayı muhatap oldukları*] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılırlar” mânasındaki “*ve yedraûne bil-hasenetî’s-seyyie*” kısmını Ca’fer es-Sâdık önce “*Takıyye gereği sabrettikleri için kat be kat mükâfata nail olacaklar*” sözünü söyledikten sonra şu şekilde tefsir ettiği rivayet edilmektedir. Âyette “*ağırbaşlılık ve olgunluk*” olarak tercüme edilen “*hasene*” lafzının takıyye’yi ifade ettiğini; “*ağır sözler*” olarak tercüme edilen “*seyyie*”nin de bireyin takıyyeyi bırakıp hakiki düşüncesini açığa vurması ve yayması mânasına geldiğini ifade etmiştir.³⁷⁸ Bu yoruma göre âyet, takıyyeye müracaat edenleri, sıkıntı ve cefalara katlanmaları sebebiyle övmekte olup bu uygulamaya başvurdukları zaman diliminde sabırlı olmaları ve karşılaştıkları eziyetleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılamlarının lüzumu kendilerine telkin edilmektedir. Böylelikle Ahbârî ekolü bu âyet sayesinde mensuplarına takıyyeyi bırakıp sırrı açığa vurma ve yaymanın doğru olmayacağını beyan etmektedir.

Usûlîler ise Âl-i İmrân sûresinin 3/200. âyetini takıyyeye hamletmemişlerdir. Zira bu ekolün önde gelen temsilcilerinden biri olan Ebû Ali et-Tabersî, tefsirinde söz konusu âyet ile alakalı olarak Hz. Ali’nin şöyle dediğini aktarmaktadır; “*Namazları gözetleyin. Yani namazların biri bitince öbürünü bekleyin. Çünkü o zaman (savaş olmadığından) murabata (yani düşmanı gözetleme) yoktu.*”³⁷⁹

Tabâtabâî âyet hakkında nakledilen rivayetleri aktarırken Ahbârî ve Usûlîler’den gelen haberleri ayırmaksızın aktarımda bulunmuştur ve bu âyet hakkında bu şekilde farklı rivayetlerin bulunmasının nedenini de âyetteki emir sîgalarının mutlak olmalarına bağlamıştır. Dolayısıyla bu âyette takıyye ile ilgili herhangi bir hükmün bulunup bulunmamasına değinmemiştir.

³⁷⁶ Meclisi, *Bihâru’l-envâr*, 72/414.

³⁷⁷ Adıgüzel, “Şîh-İmâmî Takıyye Nazariyesinin Kur’ânî Dayanakları”, 127.

³⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî fi ‘ilmi’-d-dîn*, 2/217; el-Hürri, *Vesâilü’ş-Şîa ilâ tahsîli mesâilî’ş-şerîa*, 16/203.

³⁷⁹ Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 2/383.

Âl-i İmrân 3/200, Ra'd 13/22 ve Kasas 28/54. âyetlerin zâhirlerinin hiçbirisi takıyyeye en ufak bir değinmede bulunmazken, Şîa'nın özellikle Ahbârî ekolünün ısrarla takıyye ile ilişkilendirmesi tipik bir mezhebî sâikten ileri gelmektedir. Âyetin ne dediğinden çok, âyet ile ilişkilendirilen rivayetlerin ne dediği ile ilgilenildiği görülmektedir. Bu da müfessirleri mezhebî bir subjektifliğe sürüklemiştir.

3.4.4. Nisâ Sûresi 4/59. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا (٥٩)

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”

Bu âyette söz konusu edilen ve kendilerine itaat edilmekle emredilen ülü’l-emrin kimler olduğu ve bunlara yapılan itaatın sınırları konusunda âlimlerin ittifak ettikleri bir görüş birliği yoktur.

Ülü’l-emrin kimler olduğu hakkında ortaya atılan görüşleri İbnü’l Cevzî (öl. 597/1200) ve Taberî dört başlık altında hulasa etmiştir. Buna göre ülü’l-emr’den kastolunan;

a) İbn Abbas, Ebû Hüreyre (öl. 57/677), Süddî (öl. 127/745) Zeyd b. Eslem (öl. 136/753) ve Mukatil’e (öl. 150/767) göre ümera (üst düzey yetkililer) ve devlet başkanlarıdır.

b) İbn Necih’in (öl. 131/749) Mücahid’den aktarımda bulunduğu rivayete göre Hz. Peygamber’in ashâbıdır.

c) Câbir b. Abdullah (öl. 74/693), Ebü’l-Âliye (öl. 90/709), İbrahim en-Nehaî (öl. 95/714), Mücâhid, Dahhak (öl. 105/723) Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Atâ (öl. 126/744) ve İbn Ebî Talha’ya (öl. 143/760) göre dinde tefekkuh (derin ve ince anlayış) sahibi âlimler (ulemâ); Ebü’l-Âliye bu görüşün doğru ve isabetli olduğuna dair şu âyeti delil getirmiştir: *“Kendilerine emniyet veya korku hususunda bir haber geldiğinde onu yayarlar. Eğer onu Peygambere ve kendilerinden olan ülü’l-emre havale etmiş olsalardı, onlardan hüküm çıkarmaya kâdir olanlar onun ne olduğunu bilirlerdi.”*³⁸⁰

³⁸⁰ en-Nisâ 4/83.

d) İkrime (öl. 107/725) ise bu kimselerin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olduğu görüşündedir.³⁸¹

Tabâtabâî ise velâyet âyeti (Mâide 5/55) tathîr âyeti (Ahzâb 33/33) ve diğer bazı âyetleri Kur'ân'dan, sefine³⁸² ve sekaleyn³⁸³ hadislerini de Sünnet'ten deliller getirerek ülü'l-emr'den kastedilen kimselerin Ehl-i beyt olduğunu söylemiştir.³⁸⁴

Tabâtabâî, bu âyeti yorumlarken takıyye konusuna âyetteki ülü'l-emr'den kasıt kimlerin olduğu hakkında ismini açıklamadığı bir yazarın ileri sürdüğü görüşe cevap vermek için değinmiştir. Söz konusu yazar;

“Kim olurlarsa olsunlar ülü'l-emre itaat edilmesinin zorunlu kılınması, asla onların diğer insanlardan üstün ve ayrıcalıklı olduklarını göstermez. Nitekim bizim zorunlu durumlarda zorbalara ve zâimlere itaat etmemiz gereklidir. Bu gerekliliğin sebebi onların şerlerinden korunmaktır. Ama o zorbalar, biz kendilerine itaat etmek zorunda kalıyoruz diye asla yüce Allah katında bizden üstün olamazlar.” demektedir.

Tabâtabâî *“Sizden olan ülü'l-emre de itaat edin”* emrini imamlara itaat etmek olduğunu ifade etmiş, aynı zamanda bu âyetin onların masum olduğuna delil teşkil ettiğini açıklayarak Peygamber efendimiz hakkında günahlardan korunma (masumluk) vasfının aynısının ülü'l-emr hakkında da ayırım gözetilmeksizin geçerli sayılması gerektiğini ileri sürmüştür.³⁸⁵ Dolayısıyla bu yazarın âyetteki ülü'l-emr'den kasıt hükümdarlar ve padişahlar olduğunu iddia etmesi asılsızdır. Zira Kur'ân despotlara, kâfirlere ve haddi aşanlara itaat etmenin yasak olduğunu bize bildirmektedir. Durum böyle iken Allah'ın *“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ülü'l-emre de”* buyurarak onlara itaat etmeyi, kendisine ve resulüne olan itaate eşdeğer tutması imkânsızdır. Şayet zâimlere, kâfirlere ve haddi aşanlara olan itaat, kötülüklerden sakınma amacı veya takıyye biçiminde bir itaat olduğu iddia edilirse, o zaman Allah bunu *“Ancak onlardan (kâfirlere) korunma gayesi ile*

³⁸¹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987), 2/116-117; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/176-182.

³⁸² Sefîne Hadisi; “Benim Ehl-i beyt'imın konumu, Nuh'un gemisinin konumundadır; ona binen kurtulur, binmeyen ise boğulur.” Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/355 (5536 no'lu hadis); Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nisâburî, *el-Müstedrek* (Haleb, ts.), 2/343, 3/163.

³⁸³ “Ben size iki emanet bırakıyorum ki onlara tutunduğça asla sapıklığa düşmeyeceksiniz. Allah'ın kitabı ve İtretim (Ehl-i beyt'im).” Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 36, 37.

³⁸⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/411.

³⁸⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/401.

sakinmanız başka.”³⁸⁶ âyetinde olduğu gibi izin veren ifadelerle bu itaat etmeyi geçiştirirdi. Fakat Allah “Sizden olan ülü’l-emre de itaat edin” ifadesiyle açık bir şekilde itaat etmeyi emretmiştir.³⁸⁷ Görüldüğü üzere birtakım Şîî âlimler, takıyye ile hiçbir alakası olmayan bu âyeti bağlamından kopararak kendi görüşlerine delil olarak ileri sürmüşlerdir. Ancak ılımlı bir Şîî âlim olan Tabâtabâî, bazılarının iddia ettiği gibi despotlara, kâfirlere ve haddi aşanlara takıyye icabı itaat etmenin câiz olduğunu kabul etmemektedir. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî’nin rivayet ettiği hadiste Peygamber efendimiz şöyle buyurmuşlardır: “Cihadın en üstünü zâlim sultana karşı doğruyu söylemektir.”³⁸⁸

3.4.5. Mâide Sûresi 5/105. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ
بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olursanız yoldan sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır. O zaman Allah size yaptıklarınızı haber verecektir.”

Yukarıdaki âyet, küfür içinde kalan ve o hal üzere ölüp giden kâfirlerin durumuna üzülen müminler hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiştir.³⁸⁹ Hz. Ebû Bekir, birtakım Müslümanların bu âyeti farklı bir şekilde tevil etmeye başladıklarını görünce onları ikaz etme sadedinde şunları söylemiştir: “Ey İnsanlar! Sizler bu âyeti okuyorsunuz fakat onu ait olduğu yere koymuyorsunuz. Ben Resûlullah’ın şöyle dediğini işittim: Bir millet aralarında kötülük işlenir, sonra onlar o kötülüğü değiştirmeye güçleri yettiği halde değiştirmezlerse, Allah yakın bir zamanda mutlaka onlara umumi bir azap verir.”³⁹⁰

Nehcül-beyân isimli eserde âyet hakkında İmam Ca‘fer es-Sâdık’ın şöyle dediği rivayet edilir: “Bu âyet takıyye hakkında inmiştir.” Tabâtabâî bu rivayetin muhtevasını şu şekilde açıklamaktadır: Bu âyetteki takıyye, sapkınların hak olana davet edilmeleri ve *emir bi’l-ma‘rûf ve nehiy ani’l-münker* esnasında davetçilere karşı taşkınca davranışta bulunmalarından korkulduğu durumlara mahsustur. Zira bu tebliğ vazifesinin îfâ edilebilmesi

³⁸⁶ Âl-i İmrân 3/28.

³⁸⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/408-409.

³⁸⁸ Ebû Dâvûd, Hadis No: 4344, “Melahim”, 17.

³⁸⁹ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrırcı, vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 2/350.

³⁹⁰ Ebû Dâvûd, Hadis No: 4338, “Melahim”, 17.

için şer'î açıdan takıyyenin (zarara maruz kalma korkusunun) olmaması şarttır. Fakat âyetin genel muhtevası aktarılan bu rivayeti desteklememektedir.³⁹¹ Ayrıca Tabâtabâî, bu âyet emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münkeri terk etmenin câiz olduğuna delalet edip edemeyeceği hususunu da tartışır ve buna üç şekilde cevap verilebileceğini belirtir:

Birinci cevap, âyet rabbine itaat eden kişinin, âsi olan kimsenin günahlarından sorumlu olmadığını vâcip kılıyor. İkinci cevap, Allah'ın emrine uyarak doğru yolu bulmakla yetinmek, sadece takıyye halinde câiz olabilir. Ya da takıyye hususunda Allah'ı inkâr etmenin etki etmemesiyle mümkün olur. Bu konuda Ebû Umeyye Şa'bânî'den şöyle bir rivayet nakledilir.

“Ben, Ebû Sa'lebe el-Huşeni'ye giderek kendisine, “Şu âyet hakkında ne diyorsun?” diye sordum. “Hangi âyet hakkında?” dedi. Kendisine, “Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.” âyeti hakkında, karşılığımı verdim. Bana şöyle dedi: Ben bu âyetin anlamını bilgisine güvenilir birinden sordum. O da bu soruyu Peygamber efendimize sormuştu; Peygamber efendimiz ona şunları söylemişti: Birbirinize iyiliği emredip kötülükten men edin. Bu görevi cimriliğe itaat edildiğini, nefsin arzularına uyulduğunu, dünyanın âhirete tercih edildiğini ve herkesin kendi görüşünde ısrar ettiğini göreceğin güne kadar yerine getir. Öyle bir gün gelince, sadece kendinle ilgilen, halkın durumunu bir yana bırak. Çünkü sizin önünüzde sabır günleri var. O günlerde sabreden kimse, ateş korunu avucuna alan kimse gibidir. O günlerde iyi amel işleyen kimseye, sizin gibi amel işleyen elli kişinin sevabı verilir.”³⁹²

Üçüncü cevap ise iyiliği emredip, kötülükten sakındırmayı emreden en tesirli âyet budur. Zira Allah direkt müminleri muhatap almış ve şöyle buyurmuştur. *“Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin.”* Yani sizin dininizden olanlar, sizin sorumluluğunuzdadır.³⁹³

Tabâtabâî; nakledilen rivayet emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker görevinin bahsi geçen âyet ile kaldırılmadığına sadece inkârcıların hakka davet etme vazifesinin terk edilmesine izin verildiğine delalet ettiğini ifade etmektedir.³⁹⁴ Tabâtabâî'ye göre âyette takıyye ile ilgili herhangi bir hüküm

³⁹¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 6/175.

³⁹² Ebû Dâvûd, Hadis No: 4338 “Melahim”, 17.

³⁹³ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 3/357.

³⁹⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 6/176.

yoktur. Zira âyette Allah müminlere hitap ederek “Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin.” buyurmaktadır. Bu hitap ise âyetin açıklamalarında geçtiği gibi emir bi’l-ma’rûf ve nehiy ani’l-münker vazifesinin vücûbiyetini pekiştirmektedir.

3.4.6. En ‘âm Sûresi 6/74. Âyet

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرًا اتَّخَذُ أَصْنَامًا إِيَّاهُ ۗ أَرِيكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

“*Hani İbrahim babası Âzer’e, “Sen putları ilah mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum” demişti.*”

Bu ve bunu takip eden âyetler, hakikatte fitrat (İslâm) dinini kolaylıkla yaşamanın, tevhid inancını duyurma vazifesini ifâ etmenin ve putperestlikten arındırma hususunda bir örnek teşkil etmektedir. Hz. İbrahim, tevhid inancına davet etme vazifesini Allah’tan aldığı anda Hz. Âdem’den bu yana bütün peygamberlerin yaptığı gibi tebliğ ilk önce yakın çevresinden başladı. Bu yüzden Hz. İbrahim ilk önce Kur’ân’da babası olduğu ifade edilen Âzer adındaki kişiyi putlara ibadet etmekten vazgeçirip kendisinin temsil ettiği tevhid inancına tabi olmasını istedi. Ne var ki bunu çok istemesine rağmen, Âzer’i şirk inancından vazgeçiremedi.

Müfessirler; “Âzer” lafzından maksat Hz. İbrahim’in babasının adı mı, yoksa kuvvet mânasında övgü; ya da kambur veya topal mânasına gelen yergi veya bir putun ismi mi olduğu hususunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Bu farklı görüşlerin sebebi, Hz. İbrahim’in babasının isminin ne olduğu hususunda gelen rivayetlerdeki farklılıklardır.

Tabâtabâî âyetin takıyye kavramı ile olan ilişkisine, İbrahim’in (a.s) babasının kim olduğu hakkında rivayet edilen ve senetleri aynı olan iki rivayet arasında meydana gelen ihtilaf neticesinde değinmiştir. Zira İmâmiyye Şîası’nda takıyye, hadisler arasında meydana gelen ihtilafın nedenlerinden biri olarak görülmektedir.³⁹⁵ Şöyle ki birbiriyle çelişen rivayetler ilk önce Kur’ân’a arz edilirler. Eğer rivayetler Kur’ân’la çelişirlerse reddedilirler. Şayet çelişmezlerse o zaman Ehl-i sünnet kaynaklarına arz edilirler. Ehl-i sünnet kaynaklarına muhalif olan rivayet kabul edilir diğer rivayet ise rededilir.³⁹⁶ İhtilâflı olan rivayetin esas alınmasındaki gaye, Şîa’nın vesair mezheplerden farklılığını ve Şîa içinde birliği tesis etmek içindir. Ehl-i

³⁹⁵ Sistânî, *İhtilâfî’l-hadîs*, 160.

³⁹⁶ Sistânî, *İhtilâfî’l-hadîs*, 115.

sünnet'e muvafık olan rivayetlerin ise takıyye sadedinde aktarıldığı belirtilmektedir.³⁹⁷

Tabâtabâî'nin tefsirinde yer verdiği rivayetlerden birisine göre Âzer, Hz. İbrahim'in babasının adıdır. Diğer bir rivayete göre ise Hz. İbrahim'in amcasının adı Âzer, babasının adı da Tarah'tır. İki rivayetin, Hz. İbrahim'in babasının kim olduğu hususu dışında senetlerinin ve içeriklerinin aynı olması *Bihâru'l-envâr* isimli eserin müellifini şu yoruma götürmüştür: “Öyle anlaşılıyor ki Ravendî'nin rivayet ettiği de bu haberin aynısıdır. Sadece İmâmiyye Mezhebi'nin temelleriyle bağdaşsın diye değiştirmiştir.” Daha sonra putperest Âzer'in İbrahim'in öz babası olduğunu ifade eden rivayetleri takıyye gereği aktarılmış rivayetler şeklinde izah etmiştir.³⁹⁸

Tabâtabâî Hz. İbrahim'in babasının kim olduğu hakkında mervî olan iki rivayetin Kur'ân'a muhalif olduklarını ileri sürerek bunların takıyye şeklinde tevil edilemeyeceğini beyan etmiştir. Dolayısıyla Tabâtabâî bu âyette mezhebinin hadisler arasındaki ihtilâfi giderme yöntemlerinin ilki olan Kur'ân'a arzetme metodunu uygulamıştır. Takıyyeye başvurmamıştır.

3.4.7. A'râf Sûresi 7/172. Âyet

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنَّا نَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

“*Hani Rabbîn (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.*”

Âyet-i kerîme, insanoğlunun Allah'ın rubûbiyetine ilişkin ikrarlarını ve ona vermiş oldukları ahidlerini hatırlatarak Âdemoğulları'ndan iman etmeyenler ile günahkâr olanlar cezalandırıldıkları vakit Allah'a karşı ileri sürebilecekleri bahanelerinin olamayacağını beyan etmektedir. Ayrıca bu âyet-i kerîme, Kur'ân'ın mâna bakımından en ince, nazım (söz dizimi) bakımından ise en şartırtıcı âyetlerindedir.

Tabâtabâî, âyette zikredilen “*Hani Rabbîn (ezelde) Âdemoğulları'nın sulplerinden zürriyetlerini almış*” hadiseyi, beşer neslinin üreme yoluyla çoğalması mânasına geldiğini, “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” diyerek onları

³⁹⁷ Muhammed İhsânî Ferlengerûdî, *Esbâbü ihtilâfi'l-hadîs* (Kum: Dâru'l-Hadîs, 2010), 2/457-458.

³⁹⁸ Meclisi, *Bihâru'l-envâr*, 12/42, 48.

kendilerine şahit tutmuştu” ifadesindeki şahit tutma meselesini ise insanoğlunun hayatı boyunca her yönüyle muhtaç bir varlık olduğuna bizâtihi kendisinin şahit olması gerektiği mânasında olduğunu ifade etmiştir. Tabâtabâî, bu görüşünün sonucu olarak; insanoğlunun “Evet, şahidiz.” biçimindeki sözlerini lisân-ı hâl ile konuşmak veya söylenen sözün zaruri neticesini söz söyleyene atfetme kabilinden olduğunu ileri sürmüştür.³⁹⁹ *Tefsîru'l-Menâr* adlı eserin sahibi Reşid Rızâ, bu konuda şöyle bir görüş ortaya koymuştur; Allah tarafından sorulan “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” şeklindeki sorunun irâde ve tekvîn cinsinden bir kelâm olup vahiy veya telkin türünden bir kelim olmadığını, insanların “Evet, öylesin, şahidiz” şeklindeki sözlerinin de hâl dili ile söylenmiş bir söz olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁰

Tabâtabâî “Kıyamet günü, “Bizim bundan haberimiz yoktu.” demeyesiniz diye (Allah bunu böyle yaptı).” ifadesini tefsir ederken “Kıyamet günü insanların öne sürebilecekleri bahane ve gerekçeleri ortadan kaldırmaya yönelik oluşundan yola çıkarak bu şahit tutma hadisesinin kesinlikle insan tarafından bilinmesinin gerektiği sonucuna varmıştır.⁴⁰¹

Tabâtabâî âyetleri uzun uzun tahlil ettikten sonra konumuzla alakalı olan kısmın rivayetler bahsinde, İbn Abdülberri'nin *et-Temhîd* adlı eserinde “Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almıştı” âyeti hakkında İbn Abbas, İbn Mes'ûd⁴⁰² ve başka birkaç sahâbîden gelen bir rivayeti aktarımda bulunarak değinmiştir.

“Allah, Âdem'i cennetten çıkardığında ve henüz onu gökten yeryüzüne indirmeden belinin sağ yanını sıvazladı ve oradan zerreler halinde inci gibi ak zürriyetler çıkardı. Arkasından onlara, “Rahmetim ile cennete girin.” buyurdu. Sonra belinin sol yanını sıvazlayarak oradan zerreler halinde kapkara zürriyetler çıkardı ve onlara, “Cehenneme girin ve ben buna aldırمام.” buyurdu. İşte ashâb-ı yemîn ve ashâb-ı şimâl kavramlarının mânası budur.” “Sonra onlardan ahid aldı. Ve onlara, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ diye sordu, onlar da evet dediler.” Onların bir kısmı bu ahdi isteyerek ve gönüllü olarak, diğer bir kısmı ise hoşlanmayarak ve takıyye yapmak suretiyle verdi. Bunun

³⁹⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 8/312-313.

⁴⁰⁰ Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr* (Beirut: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.), 9/387.

⁴⁰¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 8/315-316.

⁴⁰² İbn Mes'ûd'un hayatı ve kıraat ilmindeki konumu hakkında detaylı bilgi için bk. Sebahattin Erdoğan - Muhammed İkbâl İlhan, “İlm-i Kıraatte Bir Ekol: Abdullah İbn Mes'ûd”, *Güncel Temel İslam Bilimleri Araştırmaları*, ed. Murat Oral (İstanbul: Kitâbî, 2023), 136-155.

üzerine Allah ve melekler, “Biz şahidiz. Kıyamet günü, bizim bundan haberimiz yoktu veya vaktiyle atalarımız müşrik olmuşlardı demesinler diye onlardan söz alındı.”⁴⁰³ dediler.”⁴⁰⁴ Nitekim buna benzer uzak teviller yapan Şîh müfessirler, Kur’ân-ı Kerim’den takıyye için bazı âyetlerde de⁴⁰⁵ delil bulma gayretine girmişlerdir.

Tabâtabâî bu rivayeti naklettikten sonra şunu ifade eder; bezm-i elest âlemi ile alakalı olan rivayetler, Sünnî kaynaklarda mevkûf ve mevsûl senetlerle İmam Ali, İbn Abbâs, Ömer b. Hattâb, Abdullâh b. Ömer, Selmân-ı Fârisî, Ebû Hüreyre, Ebû Ümame, Ebû Sâid el-Hudrî, Abdullah b. Mes’ûd, Abdurrahman b. Katâde, Ebû’d-Derdâ, Enes, Muâviye, Ebû Musâ el-Eş’arî gibi sahâbilerden nakledilmiştir. Bu mevzu ile alakalı Şîh kaynaklarda ise; İmam Ali, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali, Ca’fer b. Muhammed ve Hasan b. Ali Askerî kanalıyla nakledilen rivayetler olduğu gibi aynı şekilde Ehl-i sünnet kaynaklarında; Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali ve Ca’fer b. Muhammed’e isnad edilen ve çok sayıda farklı varyantlardan nakledilen rivayetler mevcuttur. Bu rivayetler mânen mütevâtir seviyesine ulaşmışlardır.⁴⁰⁶

Tefsirinin mukaddimesinde mezhep taassubuna bağlı olarak tefsir yazmanın doğru olmadığını ifade eden Tabâtabâî; bu âyet-i kerîmeyi izah etme ve yorumlama gayretiyle serdetmiş olduğu rivayetlerde, takıyye konusunda mensubu olduğu İmâmiyye mezhebinin doktrinlerinin dışına çıkmamış olup bu âyetle ilgili rivayetleri takıyyeye hamletmiştir.

3.4.8. Nahl Sûresi 16/106-110. Âyetleri

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا
فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (١٠٦) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ
لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (١٠٧) أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعَتْهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ
الْغَافِلُونَ (١٠٨) لَا جَرَمَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ (١٠٩) ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا
فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (١١٠)

“Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır. Bu, onların dünya hayatını sevip ahirete tercih

⁴⁰³ el-A’râf 172.

⁴⁰⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 8/334.

⁴⁰⁵ el-Bakara 2/195; el-En’âm 119.

⁴⁰⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 8/311-345.

etmelerinden ve Allah'ın kâfirler topluluğunu asla doğru yola iletmeyeceğindedir. İşte onlar, Allah'ın; kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. İşte onlar gafillerin ta kendileridir. Hiç şüphesiz onlar, âhirette ziyana uğrayanların da ta kendileridir. Sonra şüphesiz ki Rabbin, eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda cihad edip sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”

Yukarıdaki âyet-i kerîmelerde, iman ettikten sonra küfre dönen yani mürted olan kimseler için tehdit olduğu gibi, eziyet ve işkencelerden sonra Allah yolunda sabredip cihad eden muhacirler için ise güzel vaadler vardır. Ayrıca âyet ikrah halinde takıyyenin meşruiyetine de delildir. Nitekim Şîî müfessirler de takıyye hususunda bu âyeti ileri sürmektedirler.⁴⁰⁷ Takıyye ruhsatına dayanak olan âyetin içinde bulunduğu Nahl sûresi Mekke döneminin sonlarında, hicretten kısa bir süre önce nâzil olmuştur.

Tabâtabâî, âyetin nüzûl sebebine ilişkin aşağıdaki rivayetleri aktararak bu âyetin takıyye ile irtibatını temellendirmeye çalışmaktadır.

İbn Abbas kanalıyla gelen rivayete göre, Peygamber efendimiz Medine'ye hicret etmek isteyince sahâbelere şöyle buyurdu; “*Benden ayrılın. Kim güç yetirebiliyorsa gecenin sonuna kadar beklesin, güç yetiremeyenler ise gecenin başında yola çıksın ve konaklamış olduğum yerde beni işittiğiniz zaman bana katılın.*” Hz. Bilal, Hz. Habbâb, Hz. Ammâr ve Kureyş'ten olup Müslüman olan bir cârîye Mekke'de sabahladılar. Mekkeli müşrikler geride kalanları yakalayarak işkence etmeye başladılar. Müşrikler Hz. Bilal'in eski dinine dönmelerini istediler. O da bunu kabul etmeyince demirden olan bir zırhı güneşin altına koydular ve o zırhı Hz. Bilal'e giydirdiler. O ise bu işkencelere sabrederek “*Ahad! Ahad!*” diyordu. Hz. Habbâb'ı dikenlerin üstünde sürükleyerek işkence ediyorlardı. Hz. Ammâr, müşriklerin hoşuna giden sözü takıyye yaparak söyledi. Kureyş'e mensup olan cârîyeye ise Ebû Cehil onun için diktirdiği dört kazığa bağlatıp bir süngüyü onun kalbine saptırarak suretiyle şehit etti. Sonra bunlar Mekke müşriklerinin ellerinden kurtulup Peygamber efendimize gelerek başlarından geçen olayları anlattılar. Fakat Hz. Ammâr, söylediği şey kendisine ağır geldi. Bunu Hz. Peygamber'e anlatınca Allah resulü ona, söylemiş olduğun söz esnasında kalbinin durumu nasıldı; kalbin söylemiş olduğun sözünü kabul ediyor muydu? diye sorar. Hz. Ammâr ise

⁴⁰⁷ Hakyemez, “Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü”, 114.

kalbim onu kabul etmiyordu demesi üzerine Nahl 16/106. âyet nâzil olmuştur.⁴⁰⁸

Sonuç olarak Tabâtabâî konuyu şöylece toparlar: Rivayette zikrolunan câriyenin Hz. Ammâr'ın annesi Hz. Sümeyye olduğunu, Hz. Yâsir'in de onlarla beraber olduğunu ifade eder. Hz. Ammâr'ın ebeveyni İslâm'ın ilk şehitleri olduğu, bu ikisinin işkenceler ile şehit edildikleri, Hz. Ammâr'ın da takıyye yaparak izhâr-ı küfr ettiği ve netice olarak bunlar hakkında âyet nâzil olduğuna dair rivayetler çoktur.⁴⁰⁹

İbn Abbas ve Katâde'den gelen başka bir rivayete göre; Bu âyet müşrikler tarafından ikrah olunan bir cemaat hakkında nâzil olmuştur ki bunlar Hz. Bilal, Hz. Habbâb, Hz. Süheyb, Hz. Ammâr ve ebeveyni idiler. Müşrikler Hz. Ammâr'ın ebeveynine işkence ederek gözleri önünde öldürdüler. Bu durum karşısında Hz. Ammâr onların istediklerini takıyye yaparak söylemişti. Sonra bu durumu Peygamber efendimize haber verilerek, “*Ammâr kâfir oldu*” denildi. Bunun üzerine Peygamber efendimiz, “*Hayır, Ammâr tepeden tırnağa imanla doludur. İman onun etine kanına sirayet etmiştir*” buyurdu. Hz. Ammâr, Allah resulüne, ağlayarak gelir. Peygamber efendimiz ona “*Durumun nedir?*” diye sual edince, Hz. Ammâr da “*Durumum çok kötü yâ Resûlellah! Sana küfredip, onların tapmakta oldukları putları hayırla yadedinceye kadar bana işkence ettiler ve beni bırakmadılar*” dedi. Bunun üzerine Peygamber efendimiz onun gözyaşlarını siler ve “*Eğer onlar, aynı şeyi sana bir daha yaparlarsa, sen de onlara o söylediğini tekrarla.*” buyurarak Hz. Ammâr'ın zâhiren küfür ve fıskı icap ettiren bu hareketine ruhsat yönünde onay verir. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme (Nahl 16/106) nâzil olur.⁴¹⁰

Zemahşerî (öl. 538/1144), *Keşşâf*'ta bu âyetin yorumunda konuya değinerek, takıyye ruhsatını kullanmak mı, yani Hz. Ammâr'ın yaptığı gibi Mekke müşriklerinin istedikleri küfrü icap eden sözü söylemek mi, yoksa takıyye ruhsatını terk ederek azimetini kullanmak mı, yani ebeveyninin yaptığı gibi dinî üzere sabır ve sebat göstererek şehit olmak mı daha faziletli bir davranış olduğu hususunu ele almıştır. Kendisinin, takıyyeye müracaat etmeyip canı pahasına dinini her şeyden üstün tuttuğunu gösteren ebeveyninin

⁴⁰⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 4/248.

⁴⁰⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/358.

⁴¹⁰ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 6/154; Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/358.

ortaya koymuş oldukları davranışlarının daha erdemli olduğu fikrini tercih ettiğini ifade etmiştir. Buna delil olarak da yine İslâm'ın ilk yıllarında meydana gelmiş olan Müseylime hadisesinde adı geçen iki sahâbe hakkında Peygamber efendimizin yapmış olduğu izahı misal olarak getirmiştir. Peygamber efendimiz: “*O öldürülen imanındaki sadâkat ve samimiyet üzere şehid oldu, mübarek olsun; öbürüne gelince o da Allah'ın ruhsatını kullandı, bunda da bir zarar yoktur.*”⁴¹¹ buyurmuştur. Bu ifadeler takıyyeye müsaade etmekle beraber müşriklerin zorbalıkları karşısında sabır ve direnç göstermek, onların rencide edici sözlerine aldırış etmeyip tevhid inancına muhalif olan sözlere başvurmayan ferdin konumu, diğerine kıyasla daha üstün olduğunu izhâr edici niteliktedir.

Takıyye'nin Kur'ânî niteliğini açık bir şekilde ortaya koyan âyet-i kerîme, imandan sonra inkâra sapan kimsenin ahirette elem verici bir azap ile baş başa kalacağını belirtmekte ve harici nedenler sonucunda bu inkâra zorlanan kimsenin ise bu hükmün kapsamında olmadığını ifade etmektedir. Binaenaleyh Hz. Ammâr ve ebeveyni hakkında aktarılan rivayetler de takıyye tatbikinin bu şekilde yapıldığının en güzel örneğini ortaya koymaktadır.

Tabâtabâî âyetin anlamını izah etme ve takıyye ruhsatını doğrulama bağlamında, Kuleynî'nin *el Kâfi* adlı eserinden Mes'ade b. Sadaka kanalıyla şu rivayeti nakleder. Ebû Abdillâh'a şöyle denildi: “*İnsanlar Hz. Ali'nin Kûfe'de iken minberde şöyle dediğini rivayet ediyorlar: Ey insanlar! Bana sövmeye (sebbetmeye) çağrılacaksınız, o zaman bana sövün. Sonra benden teberrî etmeye (uzak olmaya) çağrılacaksınız, ancak benden teberrî etmeyin.*” Ebû Abdillâh dedi ki: “İnsanlar Hz. Ali'ye ne kadar da fazla yalan isnad ediyorlar! Sonra olayın gerçek şeklini anlattı. Oysa Hz. Ali şöyle dedi: Bana sövmeye çağrılacaksınız, o zaman bana sövün. Sonra benden teberrî etmeye çağrılacaksınız, fakat ben Hz. Muhammed'in dini üzereyim. Ama “Benden teberrî etmeyin” ifadesini kullanmadı. Sonra Ebû Abdillâh'a soruyu soran kişi şöyle dedi: “Peki teberrî etmeyi değil de öldürülmeyi tercih ederse, bunun hakkında görüşün nedir?” Ebû Abdillâh şöyle cevap verdi: Allah'a yemin olsun ki o kimsenin böyle bir mecburiyeti yoktur. O kişi, ancak Mekke halkı onu zorladığı zaman Ammâr b. Yâsir'in kalbi imanla dolu olarak yaptığını yapar. Allah onun hakkında şu

⁴¹¹ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 1/476.

âyeti indirdi: “Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç.” Peygamber efendimiz, o zaman ona şöyle demişti: “Ey Ammâr! Eğer onlar bu davranışlarını tekrar yaparlarsa sen de tekrar aynısını yap. Zira Allah, senin mâzur olduğuna dair âyet indirdi. Senin durumun onlar tekrarladığı zaman yaptığını tekrarlamaktır.”⁴¹²

Tabâtabâî, Ammâr b. Yâsir ile ilgili olan rivayeti analiz ederek bu olaydaki takıyyenin vâcip olduğu hükmünü verir. Peygamber efendimizin “Senin durumun onlar tekrarladığı zaman yaptığını tekrarlamaktır.” sözü, âyeti destekler mahiyette gelmiştir. Âyetteki istisna ile bir kişi istisna edilmemiş, genel bir kural olarak gelmiştir. Bu kural da “Kalbi imanla dolu olarak mutmain iken dini inkâr etmeye zorlanma” ifadesidir. Ancak bunun Allah ve Peygamber tarafından emredilmiş olması ve açıkça istisna edilmesi, bu kuralın meşruiyetini göstermektedir. Bu emrin câiz olması ile beraber kişinin canını tehlikeye atmasına bir yol yoktur. Binaenaleyh bu cevaz, emrin mubah olmasına değil, vâcip olmasına delalet etmektedir.⁴¹³

“Sonra şüphesiz ki Rabbin, eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda cihad edip sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da çok bağıslayandır, çok merhamet edendir.”⁴¹⁴

Âyetin orijinalinde geçen “فُتِنُوا” kelimesini mechûl formuyla okuyanlar, bu âyetin Mekke’de ikamet eden zayıf ve kimsesizler hakkında nâzil olduğunu dile getirmişlerdir. Sünnî ve Şîî müfessirlere ait olan tefsirlerin neredeyse tamamında mevcut olan bir rivayete göre bu zayıf ve kimsesiz olan kişiler, Bilal, Süheyb, Ammâr’dır. Bu kimseler İslâm dinini seçtikten sonra eski dinlerine dönmeleri için türlü türlü işkence ve baskılara maruz kalmışlar, bu durumda olan müminlerden bazıları, Mekke müşriklerinin dayatmış oldukları küfür telkinlerini kalpleri ile kabul etmedikleri halde lisanları ile söylemişlerdir. Onlardan birisi de Hz. Ammâr’dır. Zira o takıyye yaparak baskı ve işkencelerden kurtulmuş, sonra da Medineye hicret etmiştir.⁴¹⁵ Burada dikkat çeken husus Hz. Ammâr’ın inkârının geçici olmasıdır. O söz konusu kötü durumdan kurtulur kurtulmaz hemen Peygamber ve ashâbın

⁴¹² Küleynî, *el-Kâfi fî ‘ilmi’ d-dîn*, 2/219; el-Hürr, *Vesâilü’ş-Şîa ilâ tahsîli mesâilî’ş-şerîa*, 16/225.

⁴¹³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/360.

⁴¹⁴ en-Nahl 16/110.

⁴¹⁵ Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 6/154.

yanına koşmuş ve kötü bir şey yapmak zorunda olduğu için üzüntüsünü Hz. Peygamber'e arzemiştir.

Tabâtabâî bu âyetin yorumunda takıyyeye temas ederek şöyle demektedir: “Mekke müşrikleri müminleri yeni dinlerinden eski dinlerine döndürmek için çeşit çeşit işkenceler uyguluyorlardı. İşkence edilen ailelerden biri de Hz. Yâsir, Hz Sümeyye ve oğulları olan Hz. Ammâr'dır. Hz. Yâsir ve Hz. Sümeyye işkencelere dayanamayıp can verdiler ve İslâm'ın ilk şehitleri oldular. Hz. Ammâr ise zâhiren onların dediklerini yerine getirerek takıyye ile onlardan kurtulmuştur. Bu da âyetin kendisinden önceki 106. âyetle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu âyet, kâfirleri uğrayacakları hüsrân ile tehdit ederken işkencelere sabreden ve işkenceden kurtulduktan sonra hicret edip cihad eden muhacirleri rahmet ve mağfiretle tebşir etmektedir.”⁴¹⁶

3.4.9. Kehf Sûresi 18/14-15. Âyetleri

وَرَبَطْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهَا إِلَهًا نَقَدْنَا إِذْ شَطَطًا ﴿١٤﴾ هَؤُلَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ لَوْلَا إِلَهَةٌ لَنَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا ﴿١٥﴾

“Kalkıp da “Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. Ondan başkasına asla ilah demeyiz. Yoksa and olsun ki saçma bir söz söylemiş oluruz. Şunlar, şu kavmimiz, ondan başka tanrılar edindiler. Onlar hakkında açık bir delil getirselerdi ya! Artık kim Allah'a karşı yalan uydurandan daha zâlimdir?” dediklerinde onların kalplerine kuvvet vermiştik.”

Klasik tefsir kitaplarının çoğunda Ashâb-ı Kehf kıssasının sebeb-i nüzûlünü İslâm'ın ilk yıllarında Mekke müşriklerinin Medine'deki Yahudilere Peygamber efendimizin sıfatı hakkında bilgi sahibi olmak ve vahiyle olan ilişkisini öğrenmek üzere bazı kişilerin gönderilmesi olayına dayandırmaktadırlar. Bu hâdisede Yahudi âlimler, kendilerine gelen kimselere Peygamber efendimize üç soru sormalarını istemişler, bunlara vereceği cevabın ona Allah tarafından vahyin gelip-gelmediğini ortaya koyacağını söylemişlerdir.

Taberî'de (öl. 310/923) İbn İshâk (öl. 151/768) kanalıyla aktarılan bu rivayet şu şekilde yer almaktadır:

“Nadr b. Hâris, Kureyş'in şeytanlarından idi. Peygamber efendimize eziyet ve düşmanlık ederdî. Bu kişi Hîre'ye gitmiş, orada Rüstem ve İsfendiyar hikayelerini

⁴¹⁶ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 6/155; Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/359.

öğrenmişti. Peygamber efendimiz bir meclise oturup Allah'ı zikredip önceki ümmetlerin başlarına gelen musibetleri, kavmine anlattığı zaman o meclisten kalkar kalkmaz, bu adam hemen arkasından o meclise gelir oturur ve “Ey Kureyş topluluğu! Vallahi ben ondan daha güzel söylerim. Gelin size onun anlattıklarından daha güzelini anlatayım” der, sonra onlara Pers meliklerinden bahsederdi. Kureyşliler, bunu Utbe b. Muayt ile beraber Medine’de yaşayan Ahbâr-ı Yehûd’a göndermişler ve onlara Peygamber efendimizden, durumundan ve bahsettiklerinden sormalarını istemişlerdir. Zira onlar eski kitap ehli idi ve onlarda enbiyaya dair Kureyş’tе bulunmayan mâlûmat vardı. Bunun üzerine ikisi çıkıp Medine’ye gitmiş ve Yahudi âlimlerine Peygamber efendimizin durumunu sormuşlardır. Ahbâr-ı Yehûd “Ona şu üç soruyu sorun.” demişlerdir:

1. Evvelki dönemde yaşayan Allah için kıyam yapan o genç yiğitleri (Ashâb-ı Kehf) sual edin, onların haberleri gerçekten garip ve şaşırtıcıdır.

2. Hâkimiyeti yeryüzünün doğusundan batısına kadar ulaşan Zülkarneyn’i yani çokça dolaşan adamı (er-Racülü’t-tavvaf) sorun; bunun kıssası nedir?

3. Bir de ruhun mahiyetini sorun.

Şayet size onları haber verirse, o, Allah tarafından gönderilmiş hak peygamberdir, ona ittiba edin. Şayet haber veremezse, kendi hevâsından konuşan biridir, ne isterseniz yapın. Bunun üzerine Nadr ve arkadaşı Mekke’ye dönüp Kureyşliler’e “Size Muhammed’le aramızı ayıracak bir şey getirdik” diyerek Yahudi âlimlerinin söylemiş oldukları şeyi anlattılar. Daha sonra Peygamber efendimize gelerek bunu sual ettiler. Peygamber efendimiz “Sorduklarınızı yarın haber veririm.” buyurmuş, ancak istisna yapmamış yani İnşallah: Allah dilerse dememişti. Bunun üzerine Peygamber efendimiz on beş gece beklemiş fakat vahiy gelmemiştir. Hatta Mekkeliler: “Muhammed, bize sorularınıza yarın cevap veririm, diye vaatte bulundu, ancak on beş gün geçti hâlâ sorduğumuza cevap vermiyor.” diye dedikoduya başladılar. Binaenaleyh Peygamber efendimiz çok sıkılmış ve üzülmişti. Daha sonra vahiy meleği, Allah’tan Ashâb-ı Kehf sûresi ve beraberinde İsrâ sûresinin 17/85. âyetiyle geldi ki bunlar, müşriklerin sorduğu üç soruyu da ihtiva etmektedirler.⁴¹⁷

Söz konusu olan bu rivayetin bir benzeri de Şîf âlimler tarafından temel kaynak olarak kabul edilen ve rivayet tefsirleri kategorisinde değerlendirilen Kummî tefsirinde nakledilmektedir. Ancak bu üç suale ilaveten dördüncü bir soruyu daha eklemiştir ki bu da kıyametin ne zaman kopacağı meselesidir.⁴¹⁸

⁴¹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/191-192.

⁴¹⁸ Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, 2/32.

Yukarıdaki rivayete göre Ashâb-ı Kehf kıssasına Kur'ân'da yer verilmesinin nedeni Yahudi menşeli olup Kureyşliler'in Peygamber efendimize sordukları bu üç sualden birisine cevap verilmesidir.

Kur'ân'da Ashâb-ı Kehf'in adları veya hangi toplumdand oldukları hakkında bilgi verilmemiştir. Kur'ân, bunların isimlerini ve hangi toplumdand olduklarını beyan etmek yerine, maksada muvafık olarak Ashâb-ı Kehf'in beş tane hususiyetini açıklamıştır. Birinci hususiyetleri genç yiğitler olmaları,⁴¹⁹ ikinci hususiyetleri putları terk edip Allah'a iman etmiş olmaları,⁴²⁰ üçüncü hususiyetleri dua ve niyazla Allah'a yönelmiş olmaları,⁴²¹ dördüncü hususiyetleri Allah'tan arzu ettikleri rüşt ve bağışlama sonucunda kalplerinin sağlamaştırılmış olmaları⁴²² ve hidayetlerinin artırılmış olmaları, son olarak beşinci hususiyetleri ise kuru ve eylemsiz değil bilakis fiiliyata geçmiş bir tevhit anlayışını benimsemeleridir ki bunu herhangi bir delili ortaya koymaksızın Allah'ı bırakıp başka varlıkları ilah kabul eden zâlim soydaşlarına karşı baş kaldırmalarından (kıyam etmelerinden)⁴²³ anlıyoruz.

İman eden gençler hakkında Kur'ân'da yukarıdaki özelliklerin dışında net olarak başka bilgiler verilmemiştir. Buna rağmen Kur'ân'da açıklanmayan bütün konularda olduğu gibi, gençlerin kimlikleri, isimleri, sayıları, soyları, ait oldukları toplumları, yaşadıkları zaman ve mağaranın bulunduğu veya kendilerinin yaşadıkları yer ile alakalı olarak birçok görüş ortaya atılmıştır.

Klasik olsun, modern olsun hemen hemen bütün müfessirlerin zihinlerini meşgul eden bu kıssa hakkında Allame Tabâtabâî de teferruatlı bir şekilde tefsirinde yer vermiştir. Ancak burada çalışmanın amacı göz önünde bulundurularak bütün bu görüşler hakkında bilgi verilmemiştir.

Ashâb-ı Kehf kıssasının anlatıldığı Kehf sûresi Mekkî sûrelerdendir. Bu kıssa sûrenin 9 ile 26. âyetler arasında anlatılmıştır. Bazı Şîî kaynaklarına göre 14. âyet, Allah için kıyam yapan o genç yiğitlerin inandıktan sonra soydaşları içinde buldukları süre zarfında takıyye yaptıklarına işaret etmektedir.

Yiğit gençlerin tevhid kelimesini duyurmak ve hakkı izhâr etmek için gerçekleştirdikleri başkaldırışın, Allah için bir kıyam olduğu hususunda ittifak

⁴¹⁹ el-Kehf 18/13.

⁴²⁰ el-Kehf 18/13.

⁴²¹ el-Kehf 18/10.

⁴²² el-Kehf 18/14.

⁴²³ el-Kehf 18/14.

vardır. Ancak bu kıyamın ne zaman, nerede ve nasıl vuku bulduğu âyette beyan edilmemiştir. Şu iki rivayet bu konudaki açıklamaları şekillendirmiştir:

Birincisi, Taberî'nin, *Câmi'u'l-beyân* adlı eserinde yer alan ve Katâde'den (öl. 117/735) naklettiği şu rivayettir:

“Allah için kıyam eden o yiğit gençler, zâlim Dakyanus'un huzuruna kalktıklarında, putlara ibadet etmeyi terk ettikleri için zâlim hükümdarın kendilerini azarlamasına aldırış etmeden şöyle dediler: “Bizim Rabbimiz yerin ve göğün Rabbi, bu ikisi ve bunların içindeki varlıkların sahibidir. Senin ilahların ise özleri itibariyle rab olmayıp, rab kabul edilmiş varlıklardır. Rabbe ibadeti terk edip, merbûbeye tapmamız mümkün değildir. Allah'tan başka varlıklara ilah demeyiz, çünkü onun dışında kalan her şey O'nun yarattıklarıdır.”⁴²⁴

İkincisi ise Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210) *Tefsîru'l-kebir* ismiyle şöhret bulan eserinde yer alan ve Mücâhid'den (öl. 103/72) aktardığı şu rivayettir:

“Onlar kavmin önde gelenlerindendi. Birbirlerinden habersizce şehirden ayrıldılar ve şehrin arka taraflarında bir yerde toplandılar. İçlerinden biri şu ana kadar kimsenin hissetmemiş olacağı şeyler hissediyorum ve Rabbimin yerin ve göğün Rabbi olan Allah olduğunu düşünüyorum demiştir.”⁴²⁵

Tabâtabâî bu rivayetlerden birincisini tercih etmiştir. Çünkü “**إِذْ قَامُوا**” ifadesi, onların bu söze başlarken putlara ibadet etmeyi emreden, buna zorlayan ve Allah'a ibadet etmekten alıkoyan zorba hükümdarın veya avamın olduğu bir mecliste söylediklerine işaret etmektedir. Böylelikle onlar büyük bir tehlikenin içinde oldukları halde soydaşlarına muhalefet ettiklerini ilan edip, Allah için kıyamda bulunarak onlardan ayrıldılar. “*Mademki siz onlardan ve Allah'ın dışında tapmakta oldukları varlıklardan uzaklaştınız, o halde mağaraya sığınım ki rabbiniz size rahmetini yaysın; işinizde sizin için fayda ve kolaylık sağlasın.*”⁴²⁶ ifadesinin delâlet ettiği gibi kavimleri, onları tehdit edip her taraftan onlara hücum ediyordu.

Bu âyet onlar hakkında nakledilen rivayetleri pekiştirmektedir. Onlardan altısı hükümdarın işleri hakkında kendileri ile istişare ettiği özel adamları idi. Bunlar hükümdarın meclisinde kalkarak tevhid dinini ilan ettiler ve Allah'a ortak koşmayı nefyetteler. Bu durum onların imanlarını gizleyip takıyye ile amel ettiklerine dair vârid olan rivayetlere aykırı değildir. Zira

⁴²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/207.

⁴²⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtihu'l-gayb*, 7/90.

⁴²⁶ el-Kehf 18/16.

onlar imanlarını açığa vurmada önce toplumlarında takıyye yolu ile bu hallerini sürdürmeyi câiz görüyorlardı. Sonra onlar soydaşlarını hayrete düşürecek şekilde imanlarını açığa vurarak onlardan ayrılmışlardır. Çünkü onların imanlarını izhâr etmeleri sebebiyle toplumlarının içerisinde hayatlarını idame imkanları kalmamıştı. Yoksa şüphesiz öldürüleceklerdi.⁴²⁷

Şîf ulemâsı, bir taraftan takıyyenin uygulamasını ilk insan Hz. Âdem'in zamanına kadar götürürken, diğer bir taraftan da Ebû Abdullah'tan nakledilen "Ashâb-ı Kehf imanlarını gizlediler ve küfrü izhâr ettiler. Allah onların mükâfatlarını iki kat verdi." rivayetini delil getirerek inancın îfâ edilmesi hususunda en iyi misalin "Ashâb-ı'l-Kehf" olduğunu ifade etmişlerdir.⁴²⁸ Bu rivayete paralel olarak Kuleynî'nin *Usûlu'l-Kâfi* isimli eserinde şu haber aktarılmaktadır. Hiçbir kimsenin takıyyesi, Ashâb-ı Kehf'in takıyyesine ulaşmamıştır. Onlar kemer takıp bayramlarda hazır bulunuyorlardı. Allah onların mükâfatlarını iki kat verdi.⁴²⁹

Ashâb-ı Kehf, aralarında önceden yapılmış herhangi bir sözleşme olmaksızın şehirlerinden çıkmışlardı. Bunu hak olan sözü açıklamalarına ve tevhit inancını benimsemelerine engel olan şirk diyarından hicret etmek için yapmışlardı. O gençler şehirlerinde tanınan ve meşhur altı kişiydiler. Onların; ailelerinden, mallarından ve vatanlarından yüz çevirmelerindeki asıl gayeleri, putperestliğe karşı Allah için kıyamda bulunmalarındır.

"Bizim rabbimiz, göklerin ve yerin rabbidir; O'ndan başkasına asla tanrı deyip yakarmayız. Yoksa kesinlikle yanlış bir şey dillendirmiş oluruz."⁴³⁰ ifadesi onların ilk kıyıamları olduğunu gösteriyor. Bu kıyam, soydaşlarının dinini yermek ve inkârcıların dinine karşı çıkmak için değildir. Zaten onların durumu buna izin vermiyordu. Bu kıyam, sadece Allah için olduğu ve onların tevhit kelimesine olan kararlılıklarını göstermek içindir.

Her ne kadar Ashâb-ı Kehf'in "(Haksızların karşısında) ayağa kalkıp şöyle derken onların yüreklerini güçlendirdik: "Bizim rabbimiz, göklerin ve yerin rabbidir; O'ndan başkasına asla tanrı deyip yakarmayız."⁴³¹ sözleri takıyyeyi reddetmeye ve imanı ortaya koymaya delalet ediyor denilse de⁴³² soydaşları arasında

⁴²⁷ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/249.

⁴²⁸ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 2/347.

⁴²⁹ Küleyni, *el-Kâfi fi 'ilmi'd-dîn*, 2/218; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 2/349.

⁴³⁰ el-Kehf 18/14.

⁴³¹ el-Kehf 18/14.

⁴³² Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 7/15.

kaldıkları günlerde takıyye yolunu tuttıkları şüphesizdir. Zira âyetlerin siyakına baktığımızda bu iki âyet, gençlerin şehirde toplumun arasında buldukları süre içerisinde takıyye yolunu tuttıklarını nefyetmediği ortaya çıkarıyor.⁴³³

Gençlerin bu durumunu Seyyid Kutub (öl. 1967) tefsirinde şu şekilde açıklıyor:

“İşte burada Rablerine inanmış olan o gençlerin durumu son derece kat’î ve aşikâr olarak ortaya çıkıyor. Davranışlarında bir gevşeklik ve bîtaraf olma durumu mevzubahis değildir. Bu genç yiğitlerin bedeni yapıları güçlü ve dinç, imanları da sağlamdır. Buldukları toplumun inanç sistemini de şiddetle kınıyorlar ve yeryorlardı. Şüphesiz bir daha birleşmemek üzere ayrılmış olan iki hareket metodu ortaya çıkmıştır. Artık bir arada hayat sürdürmenin ve ortak bir noktada buluşmanın imkânı yoktur. Öyleyse inancı muhafaza etmek gayesiyle kimseye görünmeden bir yerlere sığınma zaruri bir hale gelmiştir. Bu gençler, zorba ve inkârcı bir ortamda doğru yolu bulan, ancak bu ortamda inançlarını açığa vurdukları takdirde kendilerine yaşam hakkı tanınmayacağını biliyorlardı. Toplumlarının sapkınlıklarını hoş görüp takıyye yoluyla onların tanrılarına kulluk ederek gizlice Allah’a ibadet edemeyeceklerinin farkına vardılar.”⁴³⁴

Şîî müfessirlerin önde gelenlerinden biri olan Ebû Ca‘fer Muhammed b. el-Hasan b. Alî et-Tûsî (öl. 385/995), Allah için zâlim hükümdara baş kaldıran o imanlı gençler; *“(Haksızların karşısında) ayağa kalkıp şöyle derken onların yüreklerini güçlendirdik: “Bizim rabbimiz, göklerin ve yerin rabbidir; O’ndan başkasına asla tanrı deyip yakarmayız. Yoksa kesinlikle yanlış bir şey dillendirmiş oluruz.”* sözlerini söyleyerek imanlarını izhâr etmişlerdir. Binaenaleyh takıyye ile amel etmemişlerdir demektedir.⁴³⁵ İlgili âyetler ışığında yapılan tefsirleri de dikkate alarak bizim vardığımız sonuç şudur: Sürede söz konusu edilen gençler belli bir süreliğine inançlarını ifşâ etmeyip takıyye yolunu seçmiş olabilirler. Ancak stratejik olarak kendilerini hazır hissettikleri anda imanlarını izhâr etmekten ve bu uğurda karşılaşacakları cefaları çekmeye göze almaktan bir an bile geri durmamışlardır. İnançlı bu gençlerin mücâdeleleri Kur’ân’da örnek alınacak bir misal olarak her zaman yerinde duracaktır.

⁴³³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/249-250.

⁴³⁴ Seyyid Kutub, *fî Zilâli ‘l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’ş-Şuruk, 1985), 15/86.

⁴³⁵ Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri ‘l-Kur’ân*, 7/15.

3.4.10. Kehf Sûresi 18/19-20. Âyetleri

وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِئْتُمْ قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا
رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِئْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ
وَلْيَلْطَفْ وَلَا يَشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا ﴿١٩﴾ إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ
تُفْلِحُوا إِذَا أَبَدًا ﴿٢٠﴾

“İşte böyle uyuttuğumuz gibi onları uyandırdık da birbirlerine sormaya başladılar; içlerinden biri, “Ne kadar kaldınız?” dedi. (Diğerleri) “Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık” dediler ve eklediler, “Kaldığınız müddeti rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın, hangisinin yiyeceği daha temiz ise size ondan erzak getirsin; ayrıca çok dikkatli davranın da sakın varlığınızı kimseye sezdirmesin. Çünkü onlar eğer sizi ele geçirirlerse ya taşlayarak öldürürler ya da kendi dinlerine döndürürler; işte o zaman ebediyen kurtuluşa eremezsiniz.”

Ölümden sonra dirilmenin hak olduğunu ispat eden Kur’ân’î delillerden birisi de Ashâb-ı Kehf kıssasının anlatıldığı bu âyetlerdir. Bu âyetlerle insanlara, ba’s, haşr ve neşr konusundaki Allah’ın vadinin hak olduğunu ve kıyametin gerçekleşeceğinde şüphenin olmadığı anlatılmaktadır. Kıssanın anlatılmasındaki temel dinî hedef bu iken⁴³⁶ birtakım Şîî âlimler “Allah bu âyetlerde, mağara arkadaşlarının iman ettikten sonra takıyye yolunu tuttuklarına işaret etmiştir”⁴³⁷ demektedirler.

Mağara yârânı şehre yolladıkları arkadaşlarına birtakım uyarılarda bulunmuşlardır. Bunlardan birincisi alınacak olan yiyeceğin mahiyeti ile alakalıdır. İkincisi şehre giden kişiden çok dikkatli ve nezaketle davranmasını istemeleridir. Üçüncü bir husus ise şehre gönderilen kişinin yakalanması durumunda akıbetinin ne olacağı hususudur ki yakalanması durumunda ya taşlanarak öldürülecek olması ya da putperestlerin dinine dönme mecburiyetinde kalacak olmasıdır.⁴³⁸ O yiğit gençlerin tembihte bulunurken taşla öldürülme biçimini diğer öldürülme çeşitlerine karşı tercih etmelerinin sebebi, bu öldürülme çeşitlerinin en kötüsü olarak görülmesi, nefret ve kovma mânasına şâmil olması ve şehir halkının tamamı onlara dinleri sebebiyle düşman olduğu hususunu tembih etmek içindir.⁴³⁹ Ashâb-ı Kehf, tevhid inancından dönmeyi, taşlanarak öldürülmekten daha kötü görmüş ve “İşte o

⁴³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 5/3229.

⁴³⁷ Rıdvânî, *Kur’ân ve Sünnet Işığında Ehl-i Beyt Mektebi*, 276.

⁴³⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 5/3230; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/224.

⁴³⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/258.

zaman ebediyen kurtuluşa eremezsiniz.” ifadesini söyleyerek korkulacak duruma dikkat çekmişlerdir.

Küfür beldelerinde ikamet etmek zorunda kalan ve kendi soydaşları arasında zayıf esirler gibi mahsur kalan kimse için, aklın ve Allah’ın; “*Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere...*”⁴⁴⁰ ve “*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah’la olan bağı koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır...*”⁴⁴¹ ifadelerinin hükmü, kalbiyle iman eden bir kimsenin diliyle inkarda bulunması câizdir. Fakat onlardan kurtulan kimse inanç ve amelinde hürdür. Sonra bu kimse kendisini bir tehlike içerisine atsa ve küfür toplumunda mahsur kalmaya neden olsa, bu takdirde hakkı ifade etmeye ve insanî, dinî vazifelerini îfâ etmeye muktedir olamaz. Dolayısıyla bu kimseye mutluluk haram olur ve asla iflah olamaz. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de bu kimseler hakkında, “*Kendilerine zulmetmekte iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: “Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)” Onlar da “Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik” derler. Melekler, “Allah’ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!” derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir.*”⁴⁴² buyurulmaktadır.⁴⁴³

Böylece Allah’ın “*Kendi dinlerine döndürürler*” sözünden sonra “*İşte o zaman ebediyen kurtuluşa eremezsiniz.*” ifadesinin gelmesindeki anlam ortaya çıkmaktadır. İşte bu yorum ile şu söylenen söz nazar-ı itibardan düşer: İmanı gizlemekle beraber ikrah sebebiyle küfrü izhâr eden kimse her hâlükârda af olunmuşken ve onların durumu da ikrah durumu iken nasıl olur da âyetin son kısmında “*İşte o zaman ebediyen kurtuluşa eremezsiniz.*” denilmiştir. Şayet Ashâb-ı Kehf, inkâr eden soydaşlarına kendilerini arz etseler veya kendi yerlerini onlara gösterip bunun neticesinde velev ki zorla da olsa onların dinlerine döndürülseler, bu Ashâb-ı Kehf’in kendi seçimleri sebebi ile olduğu için herhangi bir mazeretleri yoktur.

Tabâtabâî, bu meseleye dair ileri sürülen ve kendisine göre ikna edici olmayan üç cevabı sıraladıktan sonra, bunların her birini tenkit etmektedir. İlk cevapta, bir kimsenin küfre zorlanmasının, şeytanın iğvâsı ve ikna gücü sebebiyle küfrün o kişiye güzel gösterilmesine yol açabileceği, bunun

⁴⁴⁰ en-Nahl 16/106.

⁴⁴¹ Âl-i İmrân 3/28.

⁴⁴² en-Nisâ 4/97.

⁴⁴³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/258.

neticesinde de kişinin küfür üzere kalıcılık kazanabileceği ifade edilmektedir. Müellif buna şöyle cevap vermiştir; O zaman bu durumda “Kesin olarak kurtuluşun olamayacağına hüküm verildiği zaman ebediyen kurtuluşunuzun olamayacağından korkulur” sözünü söylemek lazım gelir. İkinci olarak kişinin herhangi bir zorlama olmaksızın onların dinine sadece çağrılmakla dönmek istemesi halinde böyle bir sözü söylemek câiz olur. Müfessirimiz, buna; “Ashâb-ı Kehf’in kıssasının siyaki böyle bir durumu desteklememektedir” diye karşı çıkmaktadır. Son olarak geçmiş asırlarda mutlak olarak takıyye yaparak küfrü izhâr etmek diye bir şey olmadığı ve onlara da buna başvurma izni verilmediği için “İşte o zaman ebediyen kurtuluşa eremezsiniz.” sözünü söylemek câiz olmuştur. Buna ise; “Herhangi bir delili yoktur” diye cevap vermiştir.⁴⁴⁴ Tabâtabâî’inin eserinde, müracaatta bulunduğu kaynaklardan birisi olan *Mecma’u’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân* adlı eserin sahibi Tabersî’ye nadiren olsa da itirazda bulunduğu ve eleştirdiği yerlerden birisi de bu konudur.

Bir kısım Şîa ulemâsı ise Ashâb-ı Kehf’in iman ettikten sonra ortaya koymuş oldukları davranışlarını takıyye sadedinde değerlendirmişlerdir. Bunu ispatlamak için de bu âyetleri delil olarak getirmişlerdir. Şîiler söz konusu olan bu âyetlerden yola çıkarak takıyyeyi baskı ve işkence durumlarında müracaat edilebilecek bir ruhsat olmaktan çıkartıp neredeyse dinî bir ilke konumuna çıkartarak bunu herhangi bir dinî prensip gibi her zaman ve zeminde uygulanabilecek bir pozisyona sokmuşlardır.

3.4.11. Kehf Sûresi 18/95-98. Âyetleri

قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا ﴿٩٥﴾ أَتُوبِي رَبِّ زُبْرِ الْحَدِيدِ حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ أَتُوبِي أفرغ عليه قطراً ﴿٩٦﴾ فَمَا اسطاعوا أَن يَظْهَرُوهُ وَمَا اسطاعُوا لَهُ نِقَابًا ﴿٩٧﴾ قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِن رَّبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا ﴿٩٨﴾

“Zülkarneyn şöyle cevap verdi: “Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel (set) yapayım. Bana, demir kütleleri getirin.” Nihayet (vadiyi demirle doldurup) iki dağın arasını aynı seviyeye getirince, “Ateşi körükleyin!” dedi. Artık onu kor haline getirdiği vakit, “Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim” dedi. Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler.

⁴⁴⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/258-259.

Zülkarneyn, “Bu, rabbimden bir rahmettir. Fakat rabbimin vaadi gelince O, bunu yerle bir eder. Rabbimin vaadi hakır” dedi.

Yukarıdaki âyetlerde Hz. Zülkarneyn’in kıssasından bahsedilmektedir. Binaenaleyh Yahudi âlimlerinin Peygamber efendimize sorulması ve nübüvvet davasının doğruluğunun tespiti hususunda Kureyş’e önerdikleri üç sorudan birisi de bu kıssada dile getirilenlerdir.

Tabâtabâî, Kur’ân’da anlatılan Hz. Zülkarneyn’in, Ye’cüc ve Me’cüc’ün kimler olduğu ve söz konusu olan seddin nerede inşa edildiği meselesi üzerinde durarak zaman içinde bunlar hakkında ortaya atılmış olan farklı görüşleri *el-Mîzân*’da tek tek dile getirmektedir. Bu ileri sürülen görüşlerin hatalı olduklarını delillerle ortaya koyarak eleştirmektedir.⁴⁴⁵

Şîî âlimler, âyette geçen “Zülkarneyn şöyle cevap verdi: “Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım.” ifadelerini esas alarak, Hz. Zülkarneyn’in Ye’cüc ve Me’cüc’e karşı aldığı tedbirlere dair birtakım ifadeleri takıyyeye yorumlamışlardır. Bununla ilgili Ayyâşî tefsirinde Ca’fer es-Sâdık’ın “Siz bana kuvvetinizle destek olun da sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel (set) yapayım.” mânasındaki âyet ile “(İşte bundan sonra Ye’cüc ve Me’cüc) Artık onu (seddi) ne aşabildiler ne de debildiler.” mânasındaki âyetin takıyyeye müteveccih temsillerden olduğunu ifade ederek âyette geçen “nakb” sözünün takıyye ile amel etmek olduğunu ileri sürmüştür. Halbuki Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât* adlı eserinde deride ve duvarda oluşan deliğe “nakb” tahtada olduğunda ise “sekb” isminin verildiğini nakletmektedir.⁴⁴⁶ Yine aynı tefsirde nakledilen başka bir rivayette ise Ca’fer es-Sâdık’ın söz konusu âyetler hakkında ifade ettiği temsilin izahı bulunmaktadır. Çünkü müellif, âyetlerle alakalı olarak şöyle bir açıklamada bulunmuştur. “İşte bunun gibi takıyye ile amel edildiği zaman hiçbir gedik bulamazlar. Hileleri de asla kâr etmez. Çünkü takıyye, senin ve Allah’ın düşmanı arasında oluşan ve asla gedik açılmayan sapaşlam bir kale/surdur.”⁴⁴⁷

Nitekim akabinde gelen âyette aynı şekilde “Zülkarneyn, bu, rabbimden bir rahmettir. Fakat rabbimin vaadi gelince O, bunu yerle bir eder. Rabbimin vaadi hakır dedi.” ifadesindeki “rahmet” kelimesi ile takıyyenin kastedildiği, Allah’ın vadinin gerçekleşmesinin ise gaybette olan imamın ortaya çıkması

⁴⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/200-207.

⁴⁴⁶ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, 820.

⁴⁴⁷ Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî*, 2/351.

mânasına geldiği, “yerle bir olması” sözü ile de kaim imamın ortaya çıkmasıyla takıyyenin artık câiz olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁴⁸

Tabâtabâî bu rivayetler hakkındaki görüşünü beyan ederken bunların Ehl-i beyt imamlarının, kitaplarda çokça kullanılan sözleridir, yoksa bu haberler tefsir mahiyetinde olan rivayetler değildir demektedir.

Bahsi geçen âyetlerde, Tabâtabâî'nin yaptığı yorumlar, genelde bu âyetleri takıyye çerçevesine yaklaştırmaktan ziyade, tam tersine takıyye ile ilgilerinin son derece zorlama yoluyla tesis edildiğini ortaya koymak olmuştur. Çünkü Hz. Zülkarneyn kıssasının anlatıldığı bu âyetlerin takıyye ile ilgili olduğu hususuna dair herhangi bir şey söylenmemiştir. Bu söz konusu olan âyetlerin siyak-sibakına baktığımızda birtakım insanların, Hz. Zülkarneyn'den yer yüzünde kargaşalık çıkaran (*müfsidüne fi'l-arz*) kişilere karşı himaye edilmeleri hususunda yardım talebinde bulunuyorlar. O da iki dağın arasını, demir kütlelerle doldurarak aşır geçilmesi zor olan bir engel (set) oluşturuyor. Bu yapılmış olan engel (set) sayesinde zulme maruz kalmış olan kimselerin Ye'cûc-Me'cûc'den muhafaza edildiği ifade ediliyor. Âyetin bu durumda takıyye ile hiçbir alakasının olmadığı ortaya çıkmaktadır. Olabilir ki âyette geçen “engel yaparak fesattan korunmak” ile takıyyenin sözlük anlamı olan “tedbir almak, sakınmak, korumak” arasında bir ilgi kurulmuş olup bu lugat mânası üzerinden oluşturulan bağlamdan dolayı âyet, takıyyeden yana yorumlanmıştır.

3.4.12. Mü'min Sûresi 40/28-30. Âyetleri

وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكْ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكْ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدْكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ (٢٨) يَا قَوْمِ لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ (٢٩) وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْرَابِ (٣٠)

“*Firavun ailesinden olup, imanını gizleyen bir mümin adam şöyle dedi: Siz bir adamı “Rabbim Allah’tır” diyor diye öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirmiştir. Eğer o yalancı ise yalanı kendisinedir. Eğer doğru söylüyorsa sizi tehdit ettiğinin (azabın), bir kısmı olsun gelip size çatar. Şüphesiz Allah, haddi aşan, yalancı kimseyi doğru yola erdirmez.*

⁴⁴⁸ el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 12/207.

Ey kavmim! Bugün, yeryüzüne hâkim kimseler olarak hükümlük sizindir. Ama Allah'ın azabı bize gelip çatarsa, kim bize yardım eder? Firavun: Ben size kendi görüşümü söylüyorum ve yine size ancak doğru yolu gösteriyorum dedi.

İman etmiş olan dedi ki: “Ey kavmim! Doğrusu ben üzerinize önceki toplulukların günü gibi, bir günün gelmesinden korkuyorum.”

Tabâtabâî, yukarıda zikrolunan Mü'min sûresinin 40/28-30. âyetlerini tefsir ederken takıyye ile alakalı rivayetleri naklederek kendi görüşünü beyan etmiştir.

“*Firavun ailesinden olup, imanını gizleyen bir mümin adam şöyle dedi*” âyetin orijinalinde geçen “من ال فرعون” kelimesi “رجل” sözcüğünün sıfatıdır. “يکتّم امانه” kelimesi ise diğer bir sıfatıdır. Âyet-i kerîmede zikri geçen mümin adam, Kıptîler'den olup Firavun'un has adamlarındandı. Bu mümin adam imanını gizleyip takıyye yaptığından dolayı Firavun ve adamları bunun imanını bilmiyorlardı. Bu mümin adamın Firavun hânedanından olduğuna delil ise gelecek olan âyette Firavun ve kavmine “يا قوم” “*ey kavmim*” diye nidâsını tekrar etmesidir. Şayet onlardan olmamış olsaydı bu şekilde nidâ etmezdi.⁴⁴⁹ “يکتّم امانه” kavlinde esas olan ferdin imanını setretmesi, canı (nefsi) konusunda tedirgin olması hususunda bir karinedir. Bu cemiyetin sosyo-politik bakış zaviyesini yansıtmaktadır. Şöyle ki; eğer kişi kavmi içinde mevcut olan inançtan farklı bir inanca bağlı ise zarar görme veya öldürülme korkusu ile bu inancını gizleme ihtiyacını hisseder.⁴⁵⁰ Bu hususta *Mecma'u'l-beyân*'da Ebû Abdullah'ın şöyle söylediği aktarılır. “*Takıyye benim ve atalarımın dinidir. Takıyye yapmayanın dini yoktur. Takıyye yeryüzünde Allah'ın kalkanıdır.*” Eğer Firavun hânedanından olan bu mümin adam Müslüman olduğunu açıklamış olsaydı elbette öldürülürdü.⁴⁵¹ Bunların hepsi tarihsel olaylara bina edilmek bir tarafa varsayımsal olarak takıyyeye hamledilmektedir. Ayrıca din hayatın bir tek yönünü değil tamamını kuşatıp yön veren bir olgudur. Oysa takıyye anlık zor bir durumdan kurtulmak için verilen bir ruhsattır. Takıyye, kurtulduktan sonra da hayatını o inanca göre yaşamak iradesinin bir parçasıdır.

Kalbinde bulunanı gizleme mânasında bir rivayette *Usûlü Kâfî*'de, Küleyni'nin bir âyetle alakalı olarak naklettiği şu haberdirdi:

⁴⁴⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 17/328.

⁴⁵⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 12/41.

⁴⁵¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 17/339.

“Musa b. Uşeym şöyle der: Ebû Abdullah’ın yanında idim, Bir kimse, ona, Allah’ın Kitabı’ndan bir âyetle ilgili bir soru sordu, o da cevap verdi. Sonra bir başkası gelerek aynı âyet hakkında sordu, o da cevap verdi. Sonra bir başkası gelerek aynı âyet hakkında sordu, ona birinciye verdiği cevabın tam tersini söyledi. Bu bana öyle dokundu ki kalbimin adeta bıçaklarla doğrandığını hissettim. Kendi kendime, bir “vav” harfinde bile hata yapmayan Ebû Katade’yi Şam’da bıraktım da böyle büyük hatalar yapan bir kimsenin yanına geldim, dedim. Ben böyle düşünürken bir başkası daha geldi ve ona yine aynı âyeti sordu. Bu sefer her iki cevaptan farklı bir cevap verdi, o zaman kalbim rahatladı ve bunun takıyye olduğunu anladım.”⁴⁵²

Ulemâ, âyetin sebab-i nüzûlü olarak Mekke müşrikleri Peygamber efendimizi öldürmeye karar verince Hz. Ebû Bekr’in onlara, iman ettiğini gizleyen adamın söylediği sözü yani “Siz bir adamı ‘Rabbim Allah’tır’ diyor diye öldürecek misiniz?” demesi üzerine bu âyetin nâzil olduğunu rivayet etmektedirler.⁴⁵³

Hz. Ebû Bekir hakkında Ca’fer b. Muhammed’in şöyle söylediği rivayet edilir. “Hz. Ebû Bekir, Firavun hânedanından olan o mümin kimseden daha hayırlıdır. Zira o, imanını gizlemiş; Hz. Ebû Bekir ise imanını gizlememiştir.”⁴⁵⁴

Âyette ehemmiyet arz eden bir konu daha vardır ki; kişi kendi canı hakkında korkuya düştüğü zaman imanını gizlerken, Peygamber’in öldürülme tehlikesi karşısında ise canı pahasına da olsa suskunluğunu devam ettirmiyor. Peygamberin kurtuluşunu kendi nefesine önceliyor olmasıdır.⁴⁵⁵ Bu husus, kanaatimizce takıyye mevzusuna şöyle bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bir kimse takıyyeye müracaat etme veya etmeme hususunda hangisi dinin, cemiyetin ve vatanın menfaatine uygun ise ona göre hareket etmesi makbul olandır.

Birtakım Şîî bilginler, takıyyenin bazı durumlar için bir ruhsat ve izin olduğunu, binaenaleyh akaid konuları içerisinde değil de fûrû’u’-d-din konuları kapsamında mütalaa edildiğini ifade ederler. Fakat eserlerinde takıyye’nin vücubu hakkında son derece açık ve kat’î bir şekilde söz ederler.⁴⁵⁶

⁴⁵² Küleynî, *el-Kâfî fî ‘ilmi’-d-dîn*, 1/163.

⁴⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 4/135; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/42.

⁴⁵⁴ Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr/Mefâtihu’l-gayb*, 27/50.

⁴⁵⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/41.

⁴⁵⁶ Şeyh Sadûk, *Risâletü’l-İ’tikâdâtü’l-İmâmiyye*, 128-129.

Buraya kadar tahlilini yapmış olduğumuz âyetler neticesinde ulaştığımız sonuca göre Tabâtabâî'nin takıyye hakkındaki görüşünü şöyle izah edebiliriz. O, bunun bir ruhsat olduğunu ve mukreh olan bir kişinin takıyyeye müracaat etmesinin câiz olduğunu ifade etmektedir. Birtakım zorlama tevillere giderek takıyyenin vâcip olduğunu ileri süren Şîa'nın aşırı fikirleri karşısında Tabâtabâî, Ehl-i sünnet'in ve âlimlerin çoğunluğunun görüşünü kabul etmektedir. Nitekim mezhebî sâik ve kaygılardan uzak olmakla beraber tefsirde otorite kabul edilen Sünnî müfessirlerden Râzî, Kurtûbî, İbn Kesîr ve Mu'tezilî müfessirlerden Zemahşerî gibi önemli âlimler tefsirlerinde, takıyyenin bir ruhsat olduğunu nefis, ırz ve mal konusunda mukreh olan bir Müslümanın ona müracaat etmesinin câiz olduğunu dile getirmişlerdir.⁴⁵⁷

3.5. Takıyye Anlayışını Sınırlandıran Âyetler

İslâm, müminlerin karşılıklı ilişkilerinin iyi olmasına ve kurmuş oldukları dostluklarına çok ehemmiyet verir. Zira bunlar İslâm'ın iyi hasletlerini yaşamak için olmakta; takvâ, Allah'ın yasakladıklarından sakınma ve emrettiklerini yerine getirmede aranmaktadır. İslâm'ı yaşayıp insanlara iyi olanı emretmek ve insanları kötü olandan sakındırmak, insanlar arasında sulhu ve iman edenler arasında da kardeşliği teşkil etmek için böyle bir duygu ve düşünce içerisinde olmaktan geçmektedir. Allah'ın hoşnut olduğu dostluğun gerçekleşmesi, kardeşlik hissinin gelişmesiyle meydana gelir. Eğer takıyye amacının dışında uygulanırsa inananlar arasında güvene dayalı olması gereken ilişkileri tahrip eder.

Yukarıdaki âyetlerde Tabâtabâî'nin takıyyeye yorumladığı ve meşru gördüğü veya görmediği âyetlere bakışı incelendikten sonra şimdi de İslâm inancı üzere olanlar ile bu inanca muhalif olanların arasındaki ilişkileri sınırlandıran âyetler işlenecektir. Bu sınırlandırmayı ortaya koyan âyetlerden bir kısmı meâlen şunlardır;

*“Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir toplumun -babaları, oğulları, kardeşleri, yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin. İşte onların kalbine Allah, imanı yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir.”*⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtihu'l-gayb*, 6/252-253; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 4/61-62; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/357; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/611-612.

⁴⁵⁸ el-Mücâdile 58/22.

“Ey iman edenler! Eğer iman yerine küfrü beğenip tercih etmişlerse babalarınızı ve kardeşlerinizi bile velî/dost kabul etmeyin. Sizden kim onları dost edinirse, işte onlar zâlimlerin kendileridir.”⁴⁵⁹

Âyetin sebab-i nüzûlü hakkında farklı rivayetler nakledilmektedir. Bir rivayete göre bu âyet Hz. Ebû Bekir hakkında nâzil olmuştur. Şöyle ki Kureyş müşrikleri, Müslümanların müttefiki olan Huzâa kabilesine karşı savaştan Bekr oğullarını desteklemişlerdir. Bunun neticesinde meydana gelen savaşta yenilen Huzâalılar ise Peygamber efendimizden yardım istemişlerdir. Huzâalılar’a destek için Peygamber efendimiz ashâba hazırlanmalarını emredince Hz. Ebû Bekir, Peygamber efendimize; “*Ey Allah’ın elçisi, onlara, kendi kavmimize karşı mı yardım edeceğiz?*” diye sorması üzerine bu âyet nâzil olmuştur.⁴⁶⁰

Başka bir rivayete göre ise Peygamber efendimiz ashâbına Mekke’den Medine’ye hicret etmelerini emredince iman edenlerden bazıları ana-babasından, karısından, kardeşinden izin alma ihtiyacı hissetmeksizin hemen bu emre uydular. Bazıları da aile efradının “*Bizi burada malsız, mülksüz, sahihsiz bırakacaksın, biz de zayı olup gideceğiz.*” demeleri üzerine şefkatleri galip geldi ve aile efradı ile birlikte Mekke’de ikâme etmeye devam ederek Peygamber efendimizin hicret emrine uymadılar. Bu âyet bu kimseleri kınamak için nâzil olmuştur.⁴⁶¹

Âyetin ortaya koymuş olduğu mânadan anlaşıldığına göre hitap bütün iman edenlere yöneliktir. Sebeb-i nüzûlü ise iman eden kimsenin küfür beldesini terk etmesi ve hicret etmesi konusuna işaret etmektedir. Zira oradan ayrılmamak, uzaklaşmamak, sessiz kalmak razı olmak ile eş değer tutulabilir. Bu hususla ilgili olarak İbn Abbas “*Şirke rıza gösteren de müşriktir.*” buyurmaktadır.⁴⁶²

Âyet kişinin ebeveyni dahi olsa Allah’a âsî olan kişilerle kurulacak olan münasebetlerde ihtiyatlı davranılması gerektiği ve o kişilerin dost edinilmemesi icap ettiği hususu üzerinde açık bir şekilde durmaktadır.⁴⁶³ Aynı

⁴⁵⁹ et-Tevbe 9/23.

⁴⁶⁰ Bedreddin Çetiner, *Fatiha’dan Nas’a Esbab-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 1/443-444.

⁴⁶¹ Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’rî el-Vahidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân* (Riyad: Dâru’l-Meyman, 2005), 169.

⁴⁶² Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/90.

⁴⁶³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i kebîr*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 2/136.

zamanda âyet, iman edenlerle inkâr edenlerin arasındaki gönüldaşlık (velâyet) bağı koparma hükmünün kıyamete kadar bâkî olduğuna delalet etmektedir.⁴⁶⁴ Çünkü inanç ve kalp bağı kopuk olduğu zaman soy ve kan bağının da kopuk olduğuna, yakınlık ve dostluğun Allah'ta birleşmediği ve geçerli olmadığı vakitte aile birliğinden kaynaklanan yakınlık ve dostluğun da geçersiz olduğu gözlemlenmektedir. İman mukabilinde küfrü tercih eden bir topluluğu dost (velî) edinmek, imanla telafisi mümkün olmayan bir hal ortaya çıkarmaktadır.⁴⁶⁵

الولاية : Bu kelime “hakikatte onlarla din hususunda uyumlu olma” anlamına gelme ihtimali olmakla beraber, onlardan biri olmak, onlarla dost (velî) olmak ile eş değerdedir. Bu ifade aynı zamanda onlarla gerçekte değil, zahiren birlikte olmaya yani gönül ve fikir birliği olmaksızın sadece görüntü itibarı ile onlarla beraber olmaya da muhtemeldir. Dinin izâlesi veya kişinin helâk olması gibi zorunlu bir durumda asıl inancını gizleyip görünürde onlardan biriymiş gibi bir yapay davranışta bulunması mubah görülen bir harekettir.⁴⁶⁶

“Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin... Ben sizin gizlediğinizi de açığa vurduğunuzu da bilirim. Sizden kim bunu yaparsa, doğru yoldan sapmış olur.”⁴⁶⁷

“Sen, zikrimize iltifat etmeyen ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlerden yüz çevir.”⁴⁶⁸

Allah müminlere, iman edenleri bırakıp kâfirlerle dost/içli dışlı olmayı, onlarla samimi münasebetler kurmayı ve onları yaren ve sırdaş (velî) edinmeyi yasaklamaktadır. Çünkü Allah: “Kendinizden başkasını sırdaş edinmeyin.”⁴⁶⁹ buyurmuşlardır.

“Ey iman edenler! Ne dininizi alay ve eğlence konusu sizden önce, kendilerine ilahî kitap verilenleri, ne de diğer kâfirleri dost (ve üzerinize idareci) edinmeyin. Mümin iseniz, Allah'ın bu buyruklarına karşı gelmekten sakının.”⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi`l-Kur`ân*, 8/90.

⁴⁶⁵ Kutub, *fî Zilâli`l-Kur`ân*, 3/1615; Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi`l-Kur`ân*, 8/90.

⁴⁶⁶ Mâtürîdî, *Te`vilâtü`l-Kur`ân*, 6/317-318.

⁴⁶⁷ el-Mümtehhine 60/1.

⁴⁶⁸ en-Necm 53/29, Konuyla ilgili şu âyetler de mevcuttur: el-Mâide 5/51, 54, 57; el-Hicr 15/94; Âl-i İmrân 3/146; et-Tevbe 9/23; el-Bakara 2/195; Yusuf 12/58; en-Nisâ 4/77; el-Bakara 2/185; el-Hac 22/78; el-Mücâdile 58/20.

⁴⁶⁹ Âl-i İmrân 118.

⁴⁷⁰ el-Mâide 5/57.

Kaynaklarda bu ve bundan sonraki âyet, Müslümanlar namaz kılarken Müşriklerin ve Yahudilerin özellikle müminlerin secdedeki durumları ile veya secde ile dalga geçmeleri, bunu alay konusu etmeleri ve müezzin ezanı okuyunca gülmeleri sonucunda nâzil olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁷¹

Âyet, Müslümanlara, Medine'deki Ehl-i kitap ve müşriklerle dostluk kurmaktan sakınmalarını emretmektedir. Bu sakınmanın asıl gerekçesi de onların, Müslümanın en büyük değeri olan dinini ve öğretilerini dalgaya almaları ve bu şekil bir davranışta bulunmaları gösteriliyor. Buna örnek olarak dinin zarûriyyâtından olan namaz konusundaki davranışları gösterilebilir;

*“Siz ezan okuyarak namaza davet edince, bunu alay ve eğlence konusu yaparlar.”*⁴⁷²

Âyet, Ehl-i kitap ve müşriklerin bu konuda ne kadar saygısız olduklarını, düşüncesizlikleri ve basiretlerini körelten kinleri ve ihtirasları nedeniyle, akıl sahibi bir kişinin yapabileceği en erdemli eylemi bile dalga ve eğlence konusu yaptıkları hususunu ortaya koymaktadır.

Takıyyenin meşruluğunu kanıtlama hususunda önemli âyetlerden biri olan Âl-i İmrân sûresinin 3/28. âyeti ile hemen hemen aynı hususları içeren bu âyet (Mâide 5/57) beraber değerlendirildiğinde; Mâide sûresindeki *“Namaza çağırduğumuz zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu, onların aklını kullanmaz bir topluluk olmalarındandır.”*⁴⁷³ âyeti, takıyyenin hükmünü bozan değil bilakis bu âyeti teyid eden bir âyet olduğu ortaya çıkar. Âl-i İmrân sûresi 3/28 ile Mâide sûresi 5/58 âyetleri birbirleriyle bağlantılı olarak ele alındığında herhangi bir tenakuzun olmadığı müşahede edilecektir. Çünkü Âl-i İmrân sûresindeki âyette de iman edenlerin kâfirlerle dostluk kurmamaları gerektiği hususuna dikkat çekilmiş olup bu dostluğun ancak bir istisna ile olabileceği ifade edilmiştir. Bu âyet için de aynı istisna mevzubahis edilebilir.⁴⁷⁴

Mâide sûresinin 5/51. âyetinde ise doğrudan Yahudi ve Hıristiyanlar anılarak onlarla dostluğun kurulmaması gerektiği husus *“Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar ancak birbirlerinin dostudur. Sizden kim onları dost edinirse o da onlardandır.”*⁴⁷⁵ ifadeleri ile belirtilmektedir.

⁴⁷¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi 'l-Kur'an*, 6/214.

⁴⁷² el-Mâide 5/58.

⁴⁷³ el-Mâide 5/58.

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-azîm*, 2/599; Râzî, *et-Tefsîru 'l-kebir/Mefâtihu 'l-gayb*, 12/68.

⁴⁷⁵ el-Mâide 5/51.

Söz konusu bu âyetlerde⁴⁷⁶ mevzû, iman edenlerin kâfirlere velâyeti konusudur. Çünkü Allah iman edenlere kâfirleri kendilerine dost edinmelerini yasaklamıştır. Kim bu yasağa uymazsa yani kâfirleri dost edinirse Allah ondan uzak olur şeklinde katiyet ifade eden ibareler bu yasağa eşlik etmiştir. Bu kesin yasaktan sonra tek bir durum istisna edilmiştir o da iman eden kimsenin kâfirden zulüm ve işkence görmekten endişe duymasıdır. Bu durumda kâfirden gelebilecek bu işkenceyi defetmek için onu velî edinmesi mümine câiz olmaktadır. Dolayısıyla kâfirden sakınmak, onu dost edinmeyi câiz kılmaktadır. Velî edinmeye sebep olan mâzeretler ortadan kalktığı zaman onu dost edinmek haram olur.⁴⁷⁷

Burada diğer bir husus ise kâfirlerden birini velî edinmenin nehyedilmesi ile tamamını dost edinmenin yasak olması mevzubahis olabileceği gibi, tamamını dost edinmenin nehyedilmesi ile onlardan biri ile ahbâb olmanın da nehyedilmiş olduğu sonucuna varılabilir.⁴⁷⁸ Her ne kadar, Mâide 5/51. âyette kâfirlerin tamamının velî edinmelerini nehyeden genel bir yasak mevzubahis ise de Âl-i İmrân 3/28. âyetin bu konuya istisnâ getirdiği bilinmektedir.⁴⁷⁹

Kur'ân'ın insan ihtiyaçlarına cevap vermek üzere inzâl edildiği kanısından hareketle, takıyye olgusuna bu çerçevede baktığımızda, Mekke döneminde müşriklerin fizikî ve mânevî tazyikleri karşısında müminlerden bazılarının imanlarını gizleyerek veya inançlarına tamamen zıt sözler sarfettikleri tarihî bir gerçektir. Sonraki dönemlerde, özellikle Medine devrinde, İslâm'ın güç kazanarak Hicaz bölgesinde etkisini hissettirmesiyle birlikte müminlerin toplumsal konumlarının değiştiği, böylece içinde buldukları olumsuz şartlardan kurtularak daha güçlü bir duruma ulaştıkları söylenebilir. Bu durumda Medenî sûrelerde geçen takıyye ile ilgili olduğu belirtilen ifadelerin zorlama bir yoruma tabi tutulduğunu söylemek yanlış olmaz. Özellikle takıyyeyi Emevî döneminde Ehl-i beyt'e ve Şîîler'e karşı uygulanan şiddet ve mânevî tazyikten kurtulmak için bir araç olarak gören Şîî ulemânın zorlama yorumlara giriştikleri görülmektedir. Ilımlı bir Şîî olan Tabâtabâî bile zaman zaman bu görüşlerin etkisinden kurtulamamıştır.

⁴⁷⁶ Âl-i İmrân 3/28; el-Mâide 5/58.

⁴⁷⁷ Râzî, *et-Tefsîru 'l-kebîr/Mefâtîhu 'l-gayb*, 29/515-517.

⁴⁷⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 8/535.

⁴⁷⁹ Râzî, *et-Tefsîru 'l-kebîr/Mefâtîhu 'l-gayb*, 12/68.

SONUÇ

Çalışmada, Şîa'nın nas ile takıyye arasında kurmaya çalıştığı ilişkinin mahiyeti, Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî'nin *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri özelinde incelenmiştir. Bu bağlamda, öncelikle takıyye kavramının tarihsel ve kavramsal çerçevesi tespit edilmeye çalışılmış, ardından mezheplerin bu kavrama yükledikleri anlamlar ve özellikle Şîa'nın takıyyeyi naslarla temellendirme biçimi değerlendirilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, takıyye kavramının İslâm düşünce geleneğinde bütünüyle sonradan ihdas edilmiş bir unsur olmadığı, aksine belirli şartlar altında dinî naslar ve tarihî tecrübelerle ilişkilendirilen bir uygulama olarak varlık kazandığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte, bu kavramın İslâmî literatürde yer alması, onun bütün mezhepler tarafından aynı muhteva, sınır ve işlev çerçevesinde anlaşıldığı anlamına gelmemektedir. Bilakis takıyye, Ehl-i sünnet ile Şîa arasında en belirgin görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı meselelerden biri olarak temayüz etmektedir.

Araştırmanın ortaya koyduğu üzere, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde takıyye uygulaması daha çok ağır baskı, işkence, can güvenliği tehdidi ve zorlayıcı toplumsal şartlar altında başvurulmuş istisnâ bir ruhsat niteliği taşımaktadır. Özellikle Mekke döneminde müşriklerin baskısına maruz kalan bazı müminlerin, kalben imanlarını muhafaza etmek şartıyla, canlarını korumak amacıyla zâhîren karşı tarafın taleplerine muvafakat göstermelerinin naslarla cevaz alan bir durum olarak değerlendirildiği görülmektedir. Buna göre takıyye, başlangıçta bireyin inancını, hayatını ve temel varlığını muhafaza etmeye yönelik geçici bir tedbir olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla onun ilk şekliyle, sürekli ve sistematik bir yaşayış biçiminden ziyade zaruret hallerine özgü şer'î bir ruhsat olduğu söylenebilir. Buna karşılık mezheplerin târihî gelişim süreci dikkate alındığında, takıyye kavramının özellikle Şîa düşüncesinde daha geniş ve daha merkezi bir içerik kazandığı müşahade edilmektedir. Ehl-i sünnet âlimleri bu meseleyi genel olarak ikrah, zaruret ve ruhsat çerçevesinde ele almış, takıyyeyi dinin aslî unsurlarından biri olarak değerlendirmemiştir. Bu sebeple Sünnî literatürde takıyye çoğunlukla amelî ve hukukî bir mesele olarak görülmüş, inanç sisteminin temel bir parçası haline getirilmemiştir. Şîa ise tarih boyunca maruz kaldığı siyasî baskılar, dışlanmışlık duygusu, güvenlik kaygısı ve mezhebî kimliğini muhafaza etme çabası neticesinde takıyyeyi yalnızca geçici bir ruhsat olarak bırakmamış, onu

zamanla mezhebî kimliğin korunması ve sürdürülmesi bakımından işlevsel bir ilkeye dönüştürmüştür. Böylece takıyye, Şîî gelenekte sıradan bir savunma refleksinin ötesine geçerek doktriner, toplumsal ve hatta yer yer ahlâkî bir muhteva kazanmıştır.

Bu noktada çalışmanın önemli sonuçlarından biri, Şîa'nın takıyye anlayışını meşrulaştırmak amacıyla yalnızca tarihsel tecrübeye değil, aynı zamanda Kur'ân âyetlerine ve rivayet malzemesine de yoğun biçimde müracaat etmiş olmasıdır. Zira Şîa'nın, takva, müdârâ, kitmân gibi bazı kavramları takıyye ile ilişkilendirmesi ve bu kavramların anlam alanlarını mezkûr kavram çerçevesinde yeniden yorumlaması, nasların mezhebî bir okuma tarzı içinde yeniden anlamlandırıldığını göstermektedir. Böylece takıyye, yalnızca bir korunma biçimi olmaktan çıkmış, belirli bir tarih okuması, kimlik inşası ve mezhebî aidiyet bilinci içerisinde işlev kazanan bir yorum kategorisine dönüşmüştür. Bu durum, Şîa'nın takıyyeyi sadece geçmişte yaşanmış zaruret halleriyle sınırlı bir uygulama olarak değil, mezhebî varlığı tahkim eden geniş bir düşünce çerçevesi içerisinde değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

İmâmiyye Şîa'sı içerisinde Ahbârî ve Usûlî çizgilerin takıyye meselesine yaklaşımı da bu bağlamda dikkat çekicidir. Her ne kadar Usûlî gelenek, bazı konularda daha sistematik, daha yorum merkezli ve kısmen daha mutedil bir dil geliştirmeye yönelmişse de erken dönem Şîî kaynaklarda yer alan ve takıyyeyi oldukça geniş bir çerçevede ele alan rivayet mirasının etkisi bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Aksine bu rivayetlerin, sonraki dönem Şîî düşüncesinde de belirleyiciliğini koruduğu görülmektedir. Dolayısıyla mezhep içerisindeki yöntem farklılıkları, takıyyenin yorumlanışında bazı nüanslar meydana getirmişse de kavramın mezhep içindeki temel ve merkezi konumunu değiştirmemiştir. Bu sonuç, takıyye telakkisinin yalnızca siyasî şartlarla açıklanamayacağını, bunun aynı zamanda mezhep içi rivayet anlayışı, dinî otorite telakkisi ve kimlik üretimi süreçleriyle de yakından ilgili olduğunu göstermektedir.

Bütün bu genel çerçeve içerisinde Tabâtabâî'nin yaklaşımı özel bir önem arz etmektedir. Çünkü Tabâtabâî, çağdaş Şîî tefsir geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olarak takıyye meselesini sadece nakil malzemesi üzerinden değil, aynı zamanda aklî çözümler, tarihî arka plan ve tefsir metodolojisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Onun *el-Mizân*'daki

yaklaşımı, klasik Şîî birikimi bütünüyle reddetmeyen, fakat onu daha sistemli, dirâyet merkezli ve yorumcu bir bakış açısıyla yeniden ele alan bir karakter taşımaktadır. Bu sebeple Tabâtabâî, takıyye konusunda yalnızca mezhebî rivayetleri tekrar eden bir müfessir olarak değil, bu rivayetleri belirli bir usûl ve anlam örgüsü içinde değerlendiren çağdaş bir yorumcu olarak da öne çıkmaktadır. Nitekim Tabâtabâî'nin konuya yaklaşımında iki yön açık biçimde hissedilmektedir. Bir taraftan o, takıyyenin şer'î bir izin olduğunu kabul etmekte ve zorlama altındaki bireyin buna başvurmasını meşrû görmektedir. Bu yönüyle onun, takıyyeyi mutlak ve sınırsız bir dinî görev olarak takdim etmekten ziyade, belirli baskı ve tehlike durumlarına bağlı bir uygulama olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu ise yer yer Ehl-i sünnet âlimlerinin ruhsat merkezli yaklaşımıyla kesişen bir tavra işaret etmektedir. Diğer taraftan ise Tabâtabâî, ilgili âyetleri yorumlarken Ehl-i beyt rivayetlerine geniş ölçüde yer vermekte, bunları çoğu zaman sadece tarihî bir veri olarak değil, anlamı tayin eden açıklayıcı bir unsur olarak kullanmaktadır. Özellikle takıyyenin meşruiyetine dair imamlar üzerinden gelen rivayetleri kuvvetli bir biçimde öne çıkarması, onun mezhebî çerçeveye bağını açık biçimde göstermektedir. Bu durum, Tabâtabâî'nin tamamen mezhepler üstü bir yorum geliştirmediğini, fakat mezhebî malzemeyi daha tertipli ve daha akademik bir dille yeniden kurduğunu göstermektedir. Bu noktada Tabâtabâî'nin *el-Mizân*'da takip ettiği metodun ayrıca kayda değer olduğu görülmektedir. O, âyetleri açıklarken yalnızca rivayet nakline yaslanmamakta, âyetler arası irtibat, kavramsal tutarlılık, bağlam, tarihsel seyir ve aklî izah imkânlarını da dikkate almaktadır. Ancak bu dirâyetçi yaklaşım, onu mezhebî aidiyetinden bütünüyle bağımsız kılmamaktadır. Aksine onun tefsirinde, dirâyet ile rivayet, aklî çözümleme ile imam merkezli açıklama, evrensel tefsir dili ile mezhebî yorum zemini birlikte işlemektedir. Bu sebeple Tabâtabâî'nin takıyye anlayışı, sadece kişisel bir müfessir tercihi olarak değil, çağdaş Usûlî Şîî düşüncenin klasik rivayet mirasını modern tefsir dili içinde yeniden üretme biçimi olarak değerlendirilmelidir. Böyle bakıldığında *el-Mizân*, takıyye meselesini yalnızca nakleden değil, onu sistematik biçimde gerekçelendiren ve naslar üzerinden daha sofistike bir zemine taşıyan bir eser görünümündedir.

Tabâtabâî'nin dikkat çeken bir diğer yönü, bazı noktalarda Ehl-i sünnet ile ortaklaştığı halde, sonuçta Şîî yorumu tahkim eden bir çerçeve kurmasıdır.

Mesela takıyyenin zorlama ve baskı altındaki kimse için meşrû oluşu konusunda genel İslâmî çerçeve ile uyumlu açıklamalar yapabilmekte, fakat konu nasların anlam alanına ve imam rivayetleriyle temellendirilen mezhebî yorumu geldiğinde, Şîî yorum lehine belirgin bir tercihte bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki Tabâtabâî, salt uzlaştırıcı bir tefsir dili kullanmamakta, mezhebî aidiyeti ile tefsir disiplini arasında dikkatli bir denge kurmaktadır. Söz konusu denge, onu ne katı Ahbârî bir tekrarın içine hapsetmekte ne de mezhebî mirastan tamamen koparmaktadır. Aksine Tabâtabâî, klasik Şîî birikimi çağdaş yorum teknikleriyle yeniden düzenleyen ve savunan bir müfessir profili çizmektedir. Bu yönüyle onun takıyye hakkındaki değerlendirmeleri hem Şîî tefsir geleneğinin sürekliliğini hem de çağdaş dönemde geçirdiği metodolojik dönüşümü göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Araştırmanın ulaştığı bir diğer önemli sonuç, takıyye kavramının sınırlarının doğru tayin edilmesinin zorunlu olduğudur. Zira can, mal, ırz ve inanç güvenliği gibi ağır tehlikeler karşısında başvurulacak geçici bir ruhsat olarak takıyye ile bunu sürekli bir sosyal karaktere ve mezhebî davranış kalıbına dönüştüren anlayış arasında ciddi bir fark bulunmaktadır. İlk durumda takıyye, insanı koruyan istisnâî bir tedbir olarak değerlendirilebilirken, ikinci durumda bireysel ve toplumsal güveni zedeleyen, ahlâkî bakımdan sorunlar doğuran ve kişiliği aşındıran bir yapıya dönüşebilmektedir. Bu sebeple takıyye, makul ve zorunlu sınırları içinde ele alındığında anlaşılabilir bir uygulama olarak görünmekte, fakat hayatın bütününe kuşatan daimî bir gizleme ve çift yönlü görünme kültürüne dönüştüğünde İslâm ahlâkı açısından ciddi problemler doğurmaktadır. Buna göre nasların takıyye konusundaki çerçevesi dikkatli biçimde okunmalıdır. Söz konusu naslar, takıyyeyi dinin aslî rükünlerinden biri haline getirmemekte, onu belirli baskı ve zorunluluk durumlarında başvurulabilecek geçici bir ruhsat olarak ortaya koymaktadır. Dolayısıyla takıyye, mutlak bir ideal veya her zaman ve her zeminde işletilmesi gereken bir yükümlülük olarak telakki edilemez. Aksine onun meşruiyeti, doğrudan içinde bulunulan tehdit ortamı, bireyin maruz kaldığı baskı ve korunması gereken temel değerlerle ilişkilidir. Bu da göstermektedir ki takıyyenin aslî amacı, olağan şartlarda sürdürülmesi gereken İslâmî hayatı geçici bir gizlilikle muhafaza

etmektir, gizliliği sürekli bir dinî ve toplumsal davranış tarzına dönüştürmek değıldir.

Netice itibarıyla bu çalışma, Şîa'nın kurmaya çalıştığı nas-takıyye ilişkisinin tarihsel, mezhebî ve tefsirî boyutlarını Tabâtabâî'nin *el-Mizân*'ı çerçevesinde ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, takıyye kavramının Şîa'da sıradan bir ruhsat olmanın ötesine taşınarak mezhebî varlığın korunması, sürdürülmesi ve temellendirilmesi sürecinde belirleyici bir işleve kavuşturulduğunu göstermektedir. Tabâtabâî ise bu birikimi çağdaş bir tefsir dili içerisinde yeniden üreten, sistemleştiren ve yer yer daha temkinli bir yorum zemini oluşturan mühim bir müfessir olarak öne çıkmaktadır. Onun yorumları, yalnızca şahsî kanaatlerini değil, aynı zamanda çağdaş Şîî tefsir geleneğinin naslarla ilişki kurma biçimini, mezhebî aidiyetini koruyarak modern tefsir usûlüyle yeniden ifade etme çabasını da yansıtmaktadır. Bu sebeple Tabâtabâî'nin takıyye hakkındaki değerlendirmeleri hem Şîî tefsir geleneğinin sürekliliğini hem de modern dönemdeki yeniden inşa biçimini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak araştırma, takıyye kavramının İslâm düşünce tarihindeki yerini daha açık biçimde ortaya koymuş, aynı zamanda Tabâtabâî'nin bu kavram etrafında kurduğu yorum dünyasını tahlil ederek alandaki önemli bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısrî. *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur‘ânî’l-Kerîm*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2001.
- Aclûnî, Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü’l-hafâ ve müzîlü’l-ilbâs*. Beyrut: Dâru İhyâî’t-Türâsî’l-‘Arabî, 1408/1987.
- Adıgüzel, Abdulcabbar. “Şîî-İmâmî Takıyye Nazariyesinin Kur‘ânî Dayanakları”. *Marife Dergisi* (2013), 111-132.
- Akyol, Taha. Takıyyeyi Anlamak. *Milliyet Gazetesi*. 09.02.2003, www.miilliyet.com.tr, html. (erişim 14.01.2019).
- Akyüz, Vecdi. *Kur‘ân’da Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Algar, Hamid. “Allama Sayyid Muhammad Husayn Tabatabai: Philosopher, Exegete, and Agnostic”. *Journal of Islamic Studies* 17/3 (2006), 326.
- Algar, Hamid. “Merci-î Taklîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/172-174. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Âlûsî, Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu’l-meânî fi tefsîri’l-Kur‘ânî’l-azîm ve’s-seb‘i’l-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâî’t-Türâsî’l-‘Arabî, ts.
- Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed. *el-Keşkül*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- Atalan, Mehmet. *Şîîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca‘fer es-Sâdık’ın Yeri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Ayyâşî, Ebü’n-Nadr Muhammed b. Mes‘ûd. *Tefsîru’l-Ayyâşî*. thk. Hâşim er-Resûlî el-Mahallâtî. Tahran: Mektebetü’l-İlmiyye el-İslâmiyye, ts.
- Berkî, Ebü Ca‘fer Ahmed b. Muhammed. *el-Mehâsin*. thk. Celaleddin el-Hüseynî. Tahran: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 1370/1950.
- Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuabü’l-îmân*. Beyrut: y.y., 1990.
- Bilgin, Recep. *Bir Müfessirin Hadisçiliği, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Bilgin, Recep. *Son Dönem Hadis Çalışmaları ve Talat Koçyiğit’in Hadisçiliği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmi‘u’s-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1983.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Âli er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. İstanbul: y.y., 1335/1916.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-Arabîyye)*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1990.
- Cilacı, Osman. *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2011.
- Çağrı, Mustafa. “Müdârâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/459-460. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çeker, Orhan. “Berkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/509. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çelik, Abdulkerim. *Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Tefsiri İle Tabersi'nin Mecma'u'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsirinde Takıyye Kavramı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çelik, Ahmet. *Kur'ân Semantiği Üzerine*. Erzurum: EKEV Yayınevi, 2002.
- Çetiner, Bedreddin. *Fatiha'dan Nas'a Esbab-ı Nüzûl*. İstanbul; Çağrı Yayınları, 2010.
- Dalkılıç, Mehmet. “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 113-139.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1988.
- Ebû Sülmâ (Ebû Büceyr), Züheyr b. Ebî Sülmâ (Rebîa) b. Riyâh el-Müzenî. *Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ*. Mısır: y.y., 1964.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Şura Yayınları, 1996.
- Ekinci, Mustafa. “İmâmiyye Şiası'nda Takıyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2006), 31-52.
- Emin, Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî el-Âmilî. *A'yânü's-Şîa*. b.y: y.y., 1983.
- Ensârî, Murtaza b. Muhammed Emîn b. Murtaza. *et-Takıyye*. çev. Fâris Hassun Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1992.

- Erdoğan, Sebahattin – İlhan, Muhammed İkbâl. “İlm-i Kıraatte Bir Ekol: Abdullah İbn Mes’ûd”. Güncel Temel İslam Bilimleri Araştırmaları. ed. Murat Oral. İstanbul: Kitâbî, 2023, 136-155.
- Erdoğdu, Reyhan. *Bir İnanç ve Kimlik Problemi Haline Gelen “Takıyye” Kavramının Kur’ân Âyetleri Işığında Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Eşkenânî, İbrahim. *et-Teşeyyu’ neşeten ve tetavvuran*. Küveyt: y.y., 1399/1978.
- Evsî, Ali. *Tabâtabâî ve menhecühû fî tefsîrihi’l-Mîzân*. Tahran: y.y., 1985.
- Fakir, Yusuf Selim İbrahim. *Tefsîru Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî el-Mîzân fî tefsîri’l-Kur’ân*. Ürdün: Dirâse Menhecıyye ve Nakdıyye, y.y., 1994.
- Fazlurrahman. *İslâm*. çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Ferlengerüdü, Muhammed İhsânî. *Esbâbü ihtilâfi’l-hadîs*. Kum: Dâru’l-Hadîs, 2010.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meâni’l-Kur’ân*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1983.
- Feyyâz, Abdullah. *Târihü’l-İmâmıyye ve eslâfihim mine’s-Şîa*. Beyrut: y.y., 1395/1975.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmâmıyye Şîa’sı*. İstanbul: Kent Basımevi, 1984.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “İsnâaşeriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/142-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Şîiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*. İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, 1993.
- Garâvî, Muhammed Abdülhüseyin Muhsin. *Mesâdırı’l-istinbât*. Kahire: y.y., 1946.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik*. İstanbul: Der Yayınları, 1979.
- Gurayfî, Âyetullah es-Seyyid Muhyiddin el-Mûsevî. *Kavâidü’l-hadîs*. Beyrut: Dâru’l-Edvâ, 1406/1985.
- Gündem, Mehmet. *Mehmet S. Aydın İle İçerik Kritik Bakış*. İstanbul: İyi Adam Yayınları, 1999.

- Habibov, Aslan. *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Hakim, Muhammed Takî Han. *Sünnetü ehli'l-beyt*. Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1982.
- Hakyemez, Cemil. “Şîî Takıyye İnancının Teşekkülü”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 129-146.
- Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim Semîn. *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1993.
- Hâruf, Muhammed Kerim Râcih Muhammed Fehd. *el-Müeyesser fî'l-kirâati'l-erbaa aşere*. Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2000.
- Herrâsî, İlkıyâ Ali b. Muhammed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Heyet. “Takıyye”. *Şamil İslâm Ansiklopedisi*. 1/175-176. İstanbul: Şamil Yayınları, 1986.
- Humeynî, Mûsevî Rûhullah. *Keşfü'l-esrâr*. Tahran: y.y., 1979.
- Hürr, Muhammed b. Hasen b. Alî el-Âmilî. *Vesâilü'ş-Şîa ilâ tahsîli mesâilî'ş-şerîa*. çev. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî. Kum: Müessesetü Âl-i Beyt li İhyâi't-Türâs, 1414/1993.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-'Arabî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Buhârî. Mısır: y.y., 1387/1967.
- İbn Ebi'd-Dünyâ. *Müdârâtü'n-nâs*. Beyrut: y.y., 1999.
- İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. Beyrut: y.y., 1967.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Çev. İzzet Hasan ve Neşet Çağatay. Ankara: y.y., 1992.
- İbn İdris, Şerîf b. Edvel. *Kitmânü's-sirri ve ifşâuhû fî'l-fikhi'l-İslâmî*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1966.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997.

- İlhan, Avni. “Şia’da Usulü’-d-Din”. Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîîlik Sempozyumu, 1993.
- İlhan, Avni. “Takıyye Doğuşu ve Gelişmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 157-176.
- İlhan, Muhammed İkbâl – Erdoğan, Sebahattin. “Kurtubî’nin el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân İsimli Tefsirinde Ahkâm Âyetlerinin Yorumunda Kıraat Farklılıklarının Rolü”. *Antakiyat* 5/1 (17 Haziran 2022), 106-128.
- İrfan, Abdülhamit. *İslâm’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. *el-Müfredât fî garibi’l-Kur’ân*. thk. Safvan Adnan Davûdî. Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 2002.
- Izutsu, Toshihiko. *Kurân’da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- Kâdî, Abdülfettâh. *Sahâbe ve Müfessirlere Göre Esbâb-ı Nüzûl*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Fecr Yayınları, 1995.
- Kalenterî, İlyas. *Delîlü mizân fî tefsiri’l-Kur’ân*. Kum: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmî, ts.
- Karaman, Hayreddin. Mustafa Çağrıncı, vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Kartaloğlu, Habib. “İmâmiyye’de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (2011/2), 199-214.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü’t-te’vîl*. thk. Muhammed Fuâd Abdilbâkî. Beyrut: Dâru’r-Risâle, 1990.
- Kâşifülgitâ, Muhammed Hüseyin Ali. *Caferî Mezhebi ve Esasları*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: Yayılcık Matbaası, 1979.
- Kâşifülgitâ, Muhammed Hüseyin Ali. *Geliniz Şia Nedir Öğrenelim*. çev. Abdullah Ünlü. İstanbul: y.y, 1996.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Ehl-i Sünnet”. *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. ed. İbrahim Kafî Dönmez. İstanbul: İFAV, 2006.

- Korucuk, Mustafa – İlhan, Muhammed İkbâl. “Edatlar Bağlamında Kıraat Farklılıklarının Yoruma Yansıması”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (15 Ocak 2026), 531-555.
- Kummî/Nevbahtî, Sa’d b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş’arî ve Ebû Muhammed Hasan b. Musa. *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Fırak/Fıraku’ş-Şîa: Şii Fırkalar.* çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Küleynî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ya’kûb b. İshâk. *el-Kâfi fi ‘ilmi’d-dîn.* Tahran: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 1985.
- Kummî, Ebû’l-Hasan Ali b. İbrahim. *Tefsîru’l-Kummî.* Beyrut: Âlemi’l-Matbûât, 2007.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân.* thk. Mahmûd Hamid Osman. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1416/1996.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli’l-Kur’ân.* Beyrut: Dâru’ş-Şuruk, 1985.
- Lings, Martin. *Hız Muhammed’in Hayatı.* çev. Nedim Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân.* thk. Ahmed Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî, *Bihâru’l-envâr.* thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî. Beyrut: Dâru İhyâ, 1403/1983.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. “Tabâtabâi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39/306-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mes’ûdî, Ebû’l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürûcü’z-zeheb ve meâdinü’l-cevher.* thk. M. Muhyiddin Abdülhamid. Mısır: y.y., 1346/1927.
- Momen, Moojen. *An İntraduction to Shii Islam.* Yale: y.y, 1985.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû’l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîr-i kebîr.* çev. M. Beşîr Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû’l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Kur’ân Terimleri Sözlüğü.* çev. M. Beşîr Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Müsevî, Abbas Ali. *Şübühâtü havle’ş-Şîa.* Beyrut: Müessesetü’l-Âlemi li’l-Matbûât, ts.

- Müsevî, Mûsa. “Takıyye”. çev. Doğan Kaplan. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 275-285.
- Müsevî, Mûsa. “et-Takıyye ve'l İsm'e ve'l-İlhâm İnde's-Şîa el-İmâmîyye”. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu, 1993.*
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1989.
- Okşar, Yusuf. “Günümüz İnanç Akımları”. *Kelam Tarihi I-II*. ed. Mehmet Baktır – Ahmet Çelik. 317-368. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Oral, Murat. “Selefin ve Halefin Tevil Yaklaşımları ve Bunun Tefsire Yansımaları”. *Antakiyat* 5/1 (June 1, 2022), 25-53.
- Öz, Mustafa. “İbn Bâbeveyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/345. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa. “Takıyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa. “Usûliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özarslan, Selim. “Takıyye Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/6 (2003), 115-132.
- Öztürk, Mustafa. “İslâm Düşünce Tarihinde Takıyye'nin Hikayesi”. *Nida Dergisi* 18 (Eylül 2010), 143.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Radî, Şerîf. *Hakâiku't-te'vîl fî müteşâbihi't-tenzîl*. Necef: y.y., 1355/1936.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Rızâ, Reşîd. Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, ts.
- Rıdvânî, Ali Asker. *Kur'ân ve Sünnet Işığında Ehl-i Beyt Mektebi*. çev. Ebülfez Kocadağ. İstanbul: Kevser Yayınları, ts.
- Safâ, Ali Câbir Âl-i. *Nazariyyetü'l-ma'rifet ve'l-idrâkâtü'l-i'tibâriyye inde'l-allâme Tabâtabâî*. Beyrut: y.y., 2001.
- Sallâbî, Muhammed Ali. *el-İmâme inde's-Şîa*. İstanbul: Ravza Kitap, 2017.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. Isparta: y.y., 2003.

- Semâhicî, Abdullah. “İmâmiyye Şîası'nın İki Ekolü Ahbâriler ve Usûliler Arasındaki Temel Farklar”. çev. İbrahim Kutluay. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Haziran 2013), 137-153.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. çev. Mustafa Cevat Akşit. Gümüşev Yayınları: İstanbul, 2008.
- Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Sistânî, Âyetullah Seyyid Ali. *İhtilâfî'l-hadîs*. thk. Allâme Seyyid Hâşim el-Hâşimî. b.y.: y.y., ts.
- Sizgen, İbrahim. “Şâfi'î Mezhebinin Teşekkül Evreleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (01 Aralık 2018), 125-154.
- Sübhânî, Ca'fer. *Takıyye*. Beyrut: Dâru Cevâdi'l-Eimme, 1432/2010.
- Süveyc, Seyyid Müctebâ. *Risâle fi't-takıyye*. b.y.: Mekteb Âyetullah el-A'zamî Şeyh Şemseddin el-Vâizî, 1997.
- Süveydî, Ebü'l-Berekât Cemâlüddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Merî es-Süveydî el-Bağdâdî. *el-Hucecû'l-kat'iyye li'ttifâki'l-firâki'l-İslâmiyye*. Kahire: Matbaatü's-Seâde, 1905.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Şeriatî, Ali. *Ali Şîası Safevî Şîası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh. *Evâilü'l-makâlât*. thk. İbrahim el-Ensârî. Beyrut: Dâru'l-Müfid, 1993.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh. *Şerhu Akâidi's-Sadûk ve tashihu'l-i'tikâd (Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât ile beraber)*. Tebriz: y.y., 1364/1944.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn. Bâbeveyh el-Kummî. *Risâletü'l-i'tikadati'l-İmâmiyye*. çev. E. Ruhi Fıçlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî. *el-İ'tikâdât fi dîni'l-İmâmiyye*. thk. İsmâ Abdusseyyid. Beyrut: Dâru'l-Müfid, 1414/1993.
- Şirâzî, Nasır Mekârim. *İnançlarımız*. İstanbul: Kevser Yayınları, 1997.

- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*. çev. Vahdettin İnce-Salih Uçar. İstanbul: Kevser Yayınları, 1999.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemi li'l-Matbûât, 1997.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin ve Henry Corbin. *Söyleşiler*. çev. İsmail Bendiderya. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şia*. çev. Kadir Akaras – Abbas Akyüz. İstanbul: Kevser Yayınları, 2005.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *Özün Özü*. çev. Talip Çetinkaya-Orhan Düz. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *İslâm'da Kur'ân*. çev. Ahmed Erdinç. İstanbul: Kevser Yayınları, 1988.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *Shi'ite İslâm*. ed. Nasr, Seyyed Hossein. New York, y.y, 1975.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *eş-Şîa fi'l-İslâm*. çev. Ca'fer Bahâuddîn. Beyrut: Dâru'l-Velâ, 2010.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüsayn. *The Elements of Islamic Metaphysics (Bidâyat al-Hikmah)*. çev. Ali Kulî Karâî. Londra: y.y., 2003.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Burhân fi'l-mantık*. nşr. Galîğ el-Ka'bi. Kum: y.y., 2007.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Kur'ân fi İslâm*. b.y.: y.y., ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986.
- Tabersî, Ebû Manşûr Aşmed b. Alî b. Ebî Tâlib. *el-İhticâc*. Kum: Zevi'l-Kurbâ, 1431/2009.
- Tihrânî, Muhammed el-Hüseyin. *eş-Şemsü's-Sâti'a*. çev. Abbas Nureddin-Abdürrahim Mübarek. İran: y.y., 2008.
- Tihrânî, Muhammed el-Hüseyin. *Mihri Tâban*. b.y.: y.y., ts.
- Topal, Ramazan. *Siyer Açısından Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i (Mekke Dönemi)*. Ankara: İksad Publishing House, 2022.
- Turabî, Murtaza. *Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli*. İstanbul: Kevser Yayınları, ts.

- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. b.y.: Dâru İhyâ, 1409/1988.
- Ünal, Ali. *Kur'ân'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1986.
- Uyar, Mazlum. *Şîî-İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri-Ahbârîlik-*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2000.
- Uyar, Mazlum. "Velâyet-i Fakîh'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi". *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 85.
- Uyar, Mazlum. *Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Vahidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru'l-Meymân, 2005.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Huzur Yayınları, 2005.
- Yesûî, Luvîs b. Nikola el-Ma'lûf. *el-Müncid fî'l-luga ve'l-a'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 2003.
- Yılmaz, Musa Kazım. "el-Mîzân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yılmaz, Musa Kazım. *Tabresi ve Tabâtabâî'de İmamiye Tefsiri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1985.
- Yurdagür, Metin. "Ahbâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zahîr, İhsan İlahî. *eş-Şîa ve's-sünne*. çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1984.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kahire: y.y., 1306/1888.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.

ISBN: 978-625-378-645-8